АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1986

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. *(текст и научен апарат)* на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. *(texte et appareil scientifique)* dactylographiés (page de 30 lignes—66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Детайл от сребърен колан от с. Бързица, Варненски окръг, началото на II период на р. жел. епоха.

Снимка Димитър Ангелов

Sur la couverture

Détail de ceinture en argent du village de Bărzica, département de Varna, début de la IIe période de l'âge de fer récent.

Photo Dimităr Angelov

© Археологически институт и музей при БАН
1986
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

Год. XXVII

3

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1986

Лющниковата техника в праисторическите холоценски кремъчни ансамбли от Североизточна България

НИКОЛАЙ СИРАКОВ, НГУЕН ВАН БИН, ИВАН ГАЦОВ

През последните няколко години у нас се забелязва значителен интерес към холоценските кремъчни ансамбли. В резултат на това редица от тях бяха обработени, а някои публикувани или подготвени за публикация[1]. По такъв начин вече се създава по-добре документирана фактологическа база, която е основа за разработване на проблемите на технологията и типологията като абсолютно необходим етап в изследването на културно-историческото развитие.

Една от характерните особености на холоценските кремъчни ансамбли е наличието на лющникови форми. Те са доста типични за преднеолитните обекти от „Побитите камъни“, Варненско, и особено за неолитните от типа Усое[2] и Овчарово[3], където образуват значителни и разнообразни серии. Лющниците от тези серии се отличават с редица белези, специфични за района на Балканите през първите 3—4 хилядолетия на холоцена (VIII—V хил. пр. н. е.). Тяхното пообстойно изследване и систематизиране дава възможност за разширяване на познанията за същността, развитието и значението на лющниковата техника не само в тясно локален аспект, а като елемент на праисторическата технология изобщо. Сегашното състояние на тези познания у нас в редица отношения е твърде незадоволително: технологията и типологията на лющниците обикновено е предмет на откъслечни бележки; преобладава необоснованото в много случаи мнение, че всички лющници са получени по-скоро в резултат на употреба, отколкото на предварително целенасочен процес: почти не са правени опити за използуване на тази група артефакти като културно-хронологически определител.

Понятието „лющник“, както и бегли бележки за някои видове лющници се срещат още в края на миналия век предимно във френската праисторическа литература. Л. Бардон и А. и Ж. Буйсони са първите изследвачи, които в началото на нашия век, през 1906 г., им обръщат по-специално внимание, изхождайки от убеждението, че част от лющниците са резултат на целенасочена, а не на случайна обработка. Тези автори отбелязват съществени елементи на лющниковата техника — използуване на твърда подложка и чукалка за раздробяване на кремъчната конкреция, но класификацията на получените изделия е твърде схематична[4].

Малко по-късно, през 1909 г., А. Рюто[5] описва лющниците като кремъчни късове с един или повече ръбове, получени чрез отделяне на люспи или натрошаване. Според него това е резултат от удрянето им един в друг с цел получаване на искри, поради което ги интерпретира като камъни за примитивни огнива.

В следващите години при разкопките в Солютре, А. Арслен и Л. Майе[6] обръщат внимание на характерното олющване и накълцване в краищата на удължени оръдия, които те наричат длета (ciseaux), но вероятно става дума за ретушьори.

Л. Сире нарича „лющникови длета“ (ciseaux esquillés) някои масивни пластини или останки от продълговати ядра с по-стеснени или изострени краища, носещи следи (олющване) от силни удари.

Тези и други подобни наблюдения дават основание на Ж. Тиксие[8] да отбележи в началото на 60-те години, че най-често срещаната дотогава хипотеза относно характера и предназначението на лющниците е употребата им като посредници при непряка експлоатация на ядрата. Самият Тиксие не вярва лющниците от кремък (а още по-малко от кварц) да са били използувани за получаване на пластинки, поне що се отнася до магребския епипалеолит. Според този автор „. . . работата на лющниците остава неизвестна. Може да се каже само, че това са оръдия със следи от употреба, свързана със силни удари. Формата им не е специално търсена предварително, а е резултат от по-кратка или по-продължителна употреба.“[9]

В типологическата класификация на Д. де Соневий-Борд и Ж. Перо е дадено общо определение, според което лющникът е артефакт с четириъгълна форма, носещ на два от върховете си и по-рядко на четирите си страни следи от отделяне на люспи чрез силни удари, понякога двустранно[10].

Интересно е мнението на Ж. Д'Анзлен, който разглежда лющниците в категорията „употребявани отломъци“ (éclats utilisés). Според него те са с един или по-често с два срещуположни остри ръба, от които започва серия широки и плитки негативи от люспи — резултат от употреба или от несполучливо ядруване[11].

Наложително е да направим едно езиково уточнение, що се отнася до френскоезичната литература. Буквалният превод на термините pièce (outil éclat/ esquille/ écaillé) е всъщност „олющен, очупен (окълцан) артефакт“ (оръдие, отломък), т. е. значения, подсказващи употребата им в смисъл на „използуван“ артефакт (оръдие, отломък). Това е и значението на термина pièce à extrémité martelée, употребяван за лющници от Ж. Тиксие[12]. Впрочем цитираните по-горе мнения ясно доказват, че повечето от авторите влагат именно такъв смисъл в тези термини.

Доста по-различно е становището на Б. Гинтер и Я. Козловски[13]. Според тях лющниците (ед. ч. łuszczeń) са плоски ядра с малки размери. Като ударни площадки са използувани околните им ръбове. Експлоатирани са върху твърда подложка. В резултат на удари, нанасяни с твърда чукалка в ръбовете — площадки или „полюсите“, както ги наричат авторите, се отделят плоски, люспести отломъци с ръбови основи и характерни, силно изразени вълни. При тази експлоатация често с един удар се отделят две люспи в точката на удара и в точката на подпирането. Според Б. Гинтер и Я. Козловски[14] лющниковата техника като вид ретуш се прилага вече през средния палеолит, а като начин за получаване на отломъци възниква през късния палеолит. В някои от разработените от тези автори типологически списъци са обособени и по няколко типа лющници. Например в обширната типология на каменните ансамбли от Новия свят[15] (предкерамични култури от Централна Америка) са представени следните типове: а) лющници от отломък или пластини със страничен ретуш; б) с два полюса, които се образуват от неуспоредни ръбове; в) с два полюса— успоредни ръбове; г) с един полюс — ръб, и един полюс — площадка; д) обикновени двуполюсни от отломък или пластина.

Основен критерий на тази класификация е броят и разположението на полюсите, а допълнителен — характерът на изходните форми. Не се взема предвид характерът на ретуша и липсват указания за отнасяне на типовете към групата на ядрата или оръдията. Впрочем в този район лющниците са разпознати сравнително неотдавна и това е един от първите опити за систематизирането им.

Друг типологически списък, в който се отделя място на лющникови форми, е този на Б. Гинтер[16] за оръдия от епипалеолитни работилници за добиване и обработка на кремък в Средна Европа. В групата на ножовидните оръдия под № 7 и 8 са обособени „ножовидни оръдия с лющников ретуш“ и „ножовидни оръдия с двустранен лющников ретуш“.

Особено внимание заслужава работата на Я. Козловски и С. Козловски, посветена на кремъчните ансамбли от преднеолитните и раннонеолитните пластове във Власац, Югославия[17]. Както в териториално-хронологическо, така и в технологическо-типологическо отношение те са подходящ сравнителен материал за ползуваната тук от нас фактологическа база. Авторите са разполагали с достатъчно голяма (477 бр.) и разнообразна серия от лющникови форми, предоставяща добри възможности за статистически обоснована класификация. В нея се изхожда от схващането, че „типичният лющник“ е вид ядро, поради което са обособени няколко типа лющници в смисъл на лющникови ядра. Изтъква се, че различаването на „типичните лющници“ от „оръдията, оформени с лющникова техника“, е доста трудно. Приема се към групата на оръдията да се отнасят екземпляри с един полюс, като се подчертава, че това разграничение има условен характер[18]. В резултат лющниковите форми са разгледани само в раздела „Видове ядра“ и практически отсъствуват в раздела „Ретуширани оръдия“, ако не се смятат 18 бр. от т. нар. длета (chisel-like tools), оформени в различна степен с лющников ретуш[19]. Следователно в случая може да се говори за типология на лющникови ядра. Като се изхожда от броя и разположението на т. нар. полюси и характера на полуфабриката, са обособени следните типове: 1) еднополюсни, оформени от плоски кремъчни конкреции или на-

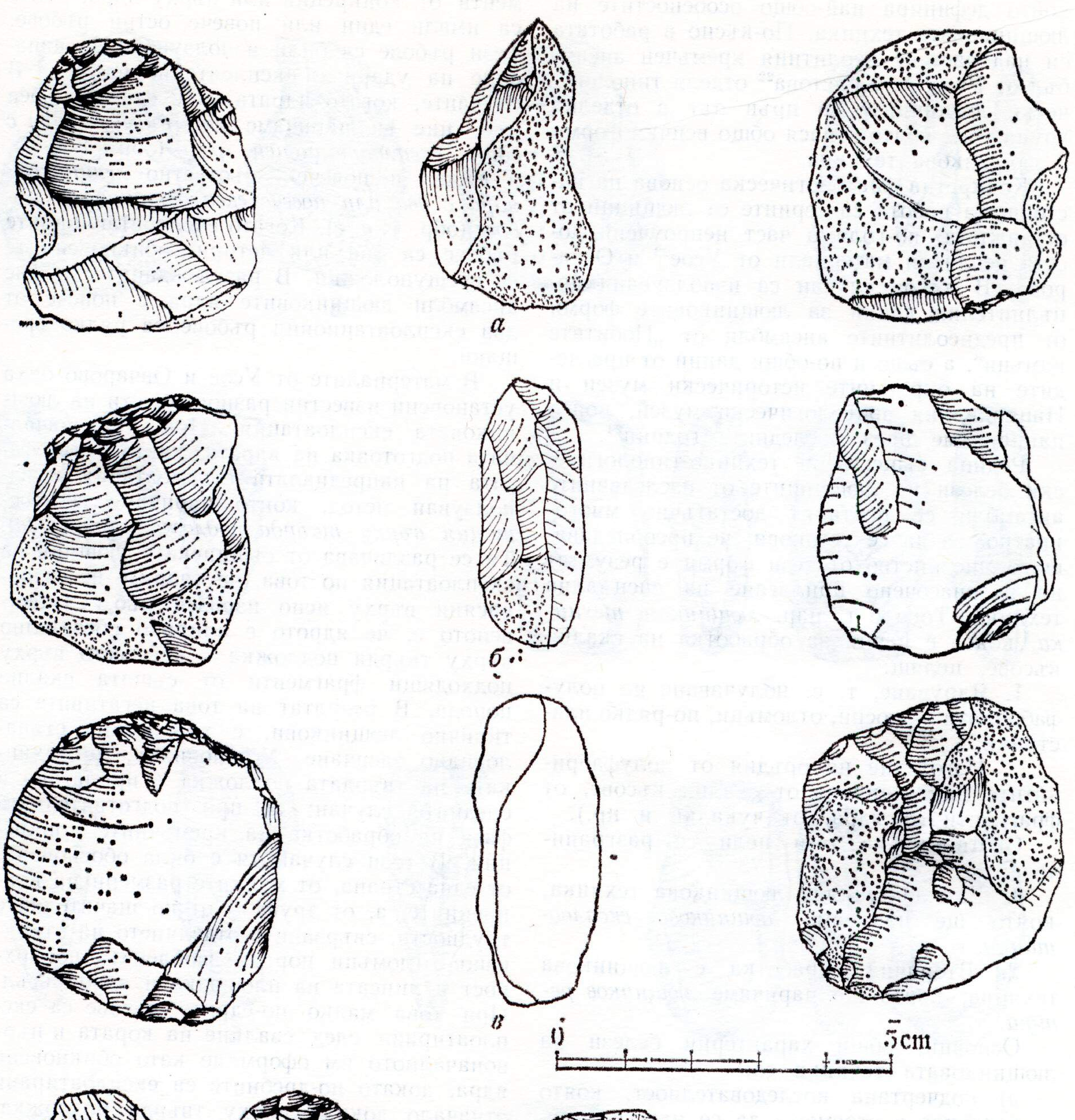

1

Обр. 1 а, б) лющникови ядра с един експлоатационен ръб от Усое; в—г) лющникови ядра с два експлоатационни ръба от Усое и Овчарово. Fig. 1 а, б) nucléus écailleux à un bord d'exploitation d'Usoe; в—г) nucléus écailleux à deux bords d'exploitation d'Usoe et d'Ovčarovo

турални фрагменти; 2) двуполюсни; 3) четириполюсни; 4) от ядра; 5) фрагменти от лющници[20].

В нашата праисторическа литература терминът лющник се въвежда от Н. Сираков[21], който дефинира най-общо особеностите на лющниковата техника. По-късно в работата си над част от неолитния кремъчен ансамбъл от Усое А. Христова[22] отделя типологически лющниците за пръв път в отделна група, към която отнася общо всички форми с лющникова техника.

Конкретна фактологическа основа на настоящата работа са сериите от лющници от останалата, по-голяма част непроучени досега неолитни материали от Усое[23] и Овчарово. В някои случаи са използувани допълнителни данни за лющниковите форми от преднеолитните ансамбли от „Побитите камъни“, а също и по-общи данни от прегледите на окръжните исторически музеи и Националния археологически музей, които направихме през последните години[24].

Редица съществени технико-типологически белези на лющниците от изследваните ансамбли се повтарят достатъчно многократно, за да се установи, че преобладаващото мнозинство от тези форми е резултат на целенасочено прилагане на специална техника. Това е т. нар. *лющникова техника,* която е начин за обработка на скални късове, целящ:

1. Ядруване, т. е. получаване на полуфабрикати — люспи, отломъци, по-рядко пластинки.

2. Изготвяне на оръдия от полуфабрикатите (или направо от скални късове, от фрагменти от ядра, от чукалки и пр.).

Съответно на тези цели се разграничава:

1. Експлоатация с лющникова техника, която ще наричаме *лющникова експлоатация.*

2. Вторична обработка с лющникова техника, която ще наричаме *лющников ретуш.*

Основни, общи характерни белези на лющниковата техника са:

а) подчертана последователност, която се изразява в стремежа да се нанесе поредица от еднакво насочени удари в един от ръбовете на обработвания скален къс. При това за разлика от другите техники посоките на ударите съвпадат повече или помалко с ъглополовящата на ъгъла, образуван от стените на обработвания ръб.

б) обработваният скален къс се подпира в момента на удара върху някаква твърда подложка. В местата, подпирани върху подложката, остават ясно забележими характерни следи (подбивания, очуквания, напуквания). Негативите на отломъците, отделени от обработвания ръб, са плитки, с неголеми размери. Самите отломъци и люспи са обикновено с добре изразени булбуси и вълни.

Що се отнася до лющниковата експлоатация, трябва да се подчертае, че тя е била прилагана обикновено върху отломъци, фрагменти от конкреции или върху ядра, които са имали един или повече остри ръбове. Тези ръбове са били използувани за нанасяне на удари с експлоатационна цел. В случаите, когато ядрата са с един подобен ръб, ние ги наричаме *лющникови ядра с един експлоатационен ръб* (обр. 1 *а, б*), а с два и повече — съответно *лющникови ядра с два или повече експлоатационни ръбове* (обр. 1, *в, г*). Когато експлоатационните ръбове са два или четири, обикновено те са срещуположни. В разглежданите от нас ансамбли лющниковите ядра с повече от два експлоатационни ръбове са рядко срещани.

В материалите от Усое и Овчарово бяха установени известни разновидности на лющниковата експлоатация. При първоначалната подготовка на ядрата, както и във фазата на напредналата експлоатация е използуван метод, който наричаме *експлоатация върху твърда подложка* (обр. 2*а*). Тя се различава от същинската лющникова експлоатация по това, че ударите не са нанасяни върху ясно изразен ръб. Съществено е, че ядрото е опирано обезателно върху твърда подложка — най-често върху подходящи фрагменти от същата скална порода. В резултат на това негативите са типично лющникови, с характерно стъпаловидно засичане. Установихме, че техниката на твърдата подложка е прилагана в следните случаи: а) при подготвителната фаза на обработка на кремъчните конкреции. В този случай тя е била обоснована, от една страна, от малките размери на конкрециите, а, от друга — от по-значителните трудности, свързани с отделянето на откриващи отломъци поради заоблената повърхност и липсата на площадка и ядров ъгъл. При това малко по-едрите късове са експлоатирани след сваляне на кората и първоначалното им оформяне като обикновени ядра, докато по-дребните са експлоатирани отначало докрай върху твърда подложка; б) в крайната фаза на експлоатация, когато редукцията на ядрото затруднявала обикновеното ядруване.

Сред ядрата от Усое отделяме малка група от дребни екземпляри (обр. 2 *б—е*) (с дължина 3—3,5 см и ширина 0,8—1,5 см), които са били използувани за отделяне на микропластинки. Върху част от тях установяваме добре изразени следи от опиране върху подложка. Това, както и обстоятелството, че при малките им размери е било затруднено експлоатирането им от ръка, ни дава основание да ги разглеждаме като отделна група, която илюстрира друга разновидност на лющниковата експлоатация — получаване на микропластинки с използуване на чукалка от по-мек материал (по-меки скали, кост, дърво, рог), но също, както при останалите лющникови ядра,

2

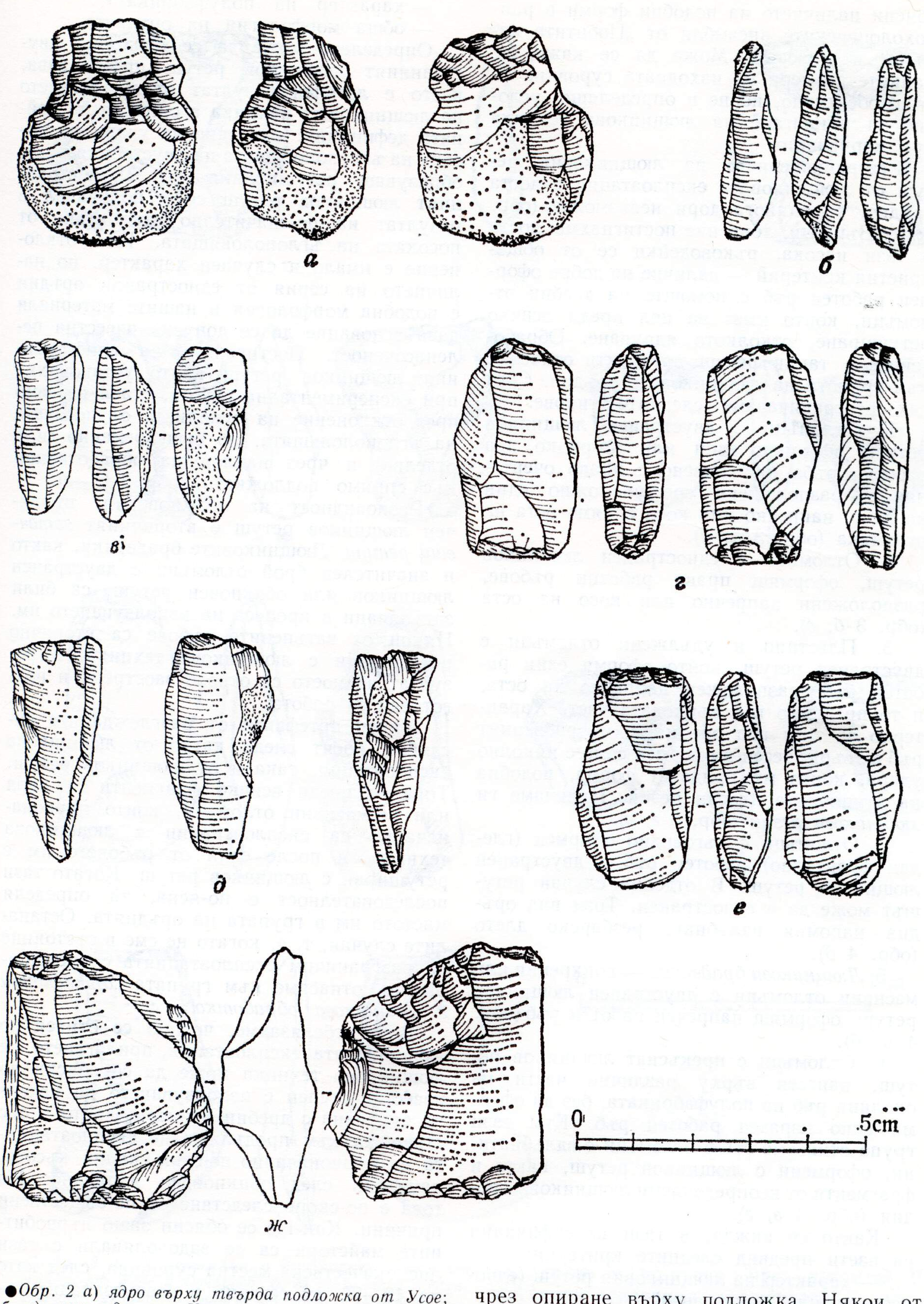

●*Обр. 2 а) ядро върху твърда подложка от Усое; б—е) микроядра от Усое и Овчарово; ж) отломък с лющникова експлоатация и лющников ретуш от Усое. Fig. 2 a) nucléus sur taquet dur d'Usoe; б—e) micronucléus d'Usoe et d'Ovčarovo; ж) éclat à exploitation écailleuse et retouche écailleuse d'Usoe*

чрез опиране върху подложка. Някои от тези микроядра имат характерна за клиновидните резци форма. Ние смятаме, че именно с тази разновидност на лющниковата експлоатация е най-вероятно да се обясни наличието на подобни форми в ранноholоценските ансамбли от „Побитите камъни“ и Власац[25]. Може да се каже, че малките размери на изходната суровина са били обективно, но не и определящо условие за прилагане на лющникова техника при ядруването.

Разграничаването на лющниковия ретуш от лющниковата експлоатация е доста трудно, а понякога дори невъзможно (обр. 2*ж*). Въпреки това ние постигнахме доста в тази насока, ръководейки се от общоприетия критерий — наличие на добре оформен работен ръб с помощта на дребни отломъци, които имат за цел преди всичко ретуширане, отколкото ядруване. Обработените с такъв ретуш артефакти отнасяме към групата на лющниковите оръдия. Сред тях разграничаваме следните типове:

1. Отломъци с двустранен лющников ретуш, оформящ един или по-рядко два работни ръба, обикновено с право очертание и разположени срещуположно един на друг, напречно или косо спрямо оста на отломъка (обр. 3 *а*, *д*).

2. Отломъци с едностранен лющников ретуш, оформящ прави работни ръбове, разположени напречно или косо на оста (обр. 3 *б*, *в*).

3. Пластини и удължени отломъци с двустранен ретуш, който оформя един работен ръб, разположен напречно на оста, и то предимно във върховата част. Характерно за този вид оръдия е, че работният ръб е твърде тесен и оформен само с няколко удара, които му придават форма, подобна на атипичните плоски резци. Наричаме ги *лющникови резци* (обр. 3 *г*, *е*).

4. Отломъци с дъговидно оформен (гледан фронтално) работен ръб с двустранен лющников ретуш. В отделни случаи ретушът може да е едностранен. Този вид оръдия напомня вдлъбнато резбарско длето (обр. 4 *д*).

5. *Лющникови брадвички* — конкреции или масивни отломъци с двустранен лющников ретуш, оформящ напречен работен ръб (обр. 4 *а*, *б*).

6. Отломъци с прекъснат лющников ретуш, нанесен върху различни части на околния ръб на полуфабриката, без да оформя ясно изразен работен ръб. Към тази група отнасяме също отломъци с вдлъбнатини, оформени с лющников ретуш, както и фрагменти от неопределяеми лющникови оръдия (обр. 4 *в*, *г*).

Както се вижда, в тази класификация са взети предвид следните критерии:

— характер на лющниковия ретуш (едностранен или двустранен);

— форма на ретуширания ръб (в профил и фронтално);

— разположение на ретуширания ръб спрямо оста на полуфабриката;

— характер на полуфабриката;

— обща морфология на оръдието.

Определено може да се каже, че двустранният лющников ретуш преобладава, което е логичен резултат от прилагането на лющниковата техника в смисъла на нейната дефиниция: нанасяне на удари по посока на ъглополовящата на двустенния ъгъл, образуващ ретуширания ръб. Едностранният лющников ретуш се е получавал в резултат на по-значително отклонение от посоката на ъглополовящата. Това отклонение е имало и случаен характер, но наличието на серия от едностранни оръдия с подобна морфология в нашите материали дава основание да се допуска известна целенасоченост. Постигането на едностранния лющников ретуш, както установихме при експериментална работа, става не само чрез отклонение на чукалката от посоката на ъглополовящата, но същевременно (или отделно) и чрез наклон на обработвания къс спрямо подложката (обр. 5 *а—г*).

Разновидност на обикновения, първичен лющников ретуш е вторичният *заточващ ретуш*. Лющниковите брадвички, както и значителен брой отломъци с двустранен лющников или обикновен ретуш, са били затъпявани в процеса на използването им. Някои от затъпените ръбове са вторично ретуширани с лющникова техника, в резултат на което са отново заострени и подготвени за работа.

Някои артефакти от разглежданите ансамбли носят следи както от лющникова експлоатация, така и от лющников ретуш. Това са преди всичко фрагменти от ядра или по-масивни отломъци, които първоначално са експлоатирани с лющникова техника, а после един от ръбовете им е ретуширан с лющников ретуш. Когато тази последователност е по-ясна, тя определя мястото им в групата на оръдията. Останалите случаи, т. е. когато не сме в състояние да разграничим експлоатацията от ретуширането, отнасяме към групата *„артефакти с лющникова обработка“*.

Вече отбелязахме, че, що се отнася до лющниковата експлоатация, прилагането на лющникова техника може да се обясни до известна степен с използването на изходна суровина с дребни размери, както и със стремежа към продължаване експлоатацията на първоначално по-едри скални късове, намалени след обикновено ядруване. Но това е по-скоро следствие от по-съществени причини. Как ще се обясни защо първобитните майстори са се задоволявали с тази нискокачествена местна суровина, след като на 40—70 км северно и северозападно съответно от селищата Овчарово и Усое се намират богати залежи на качествен горнокреден кремък в големи конкреции и жили, известни и използвани още през палеоли-

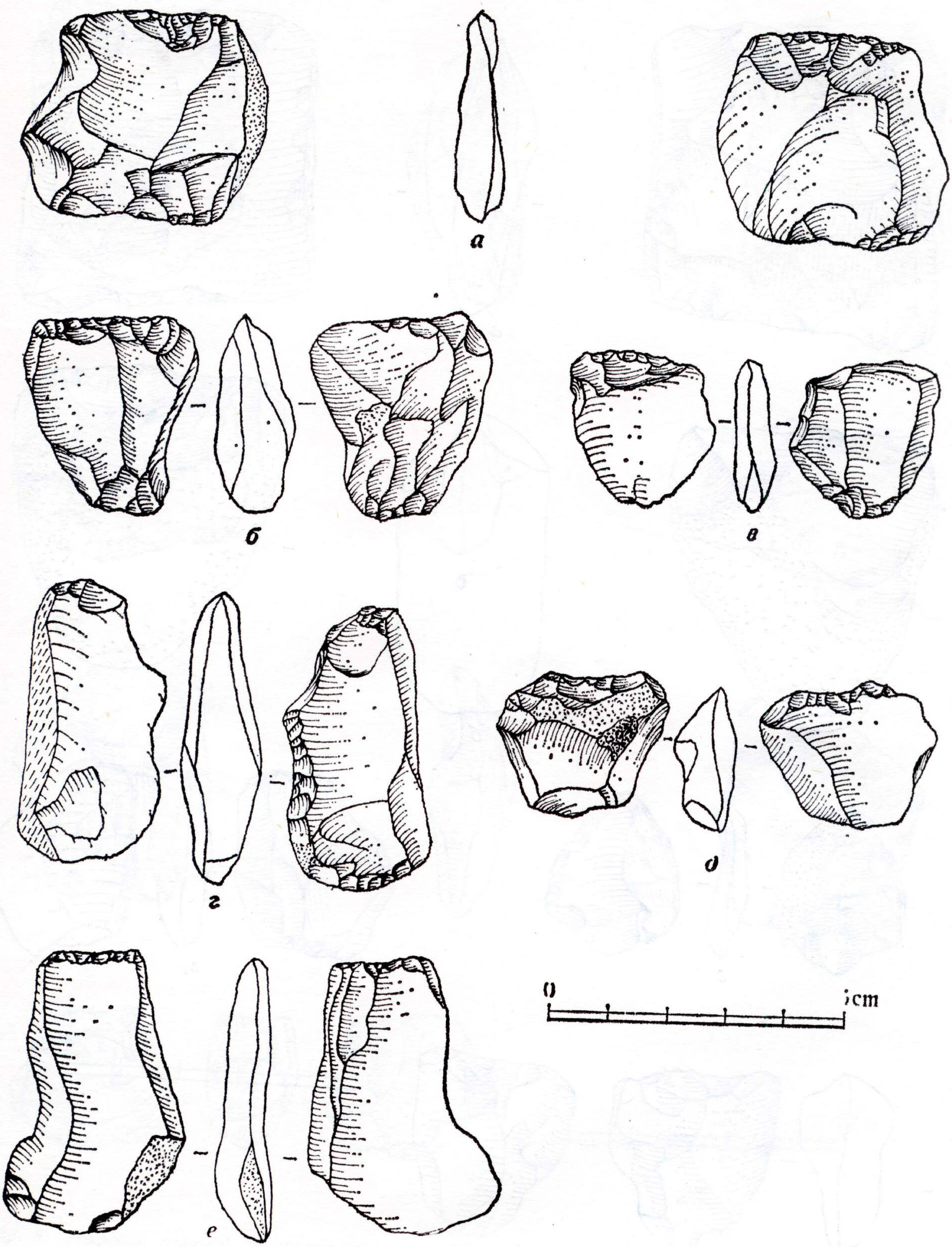

Обр. 3 а, д) отломъци с двустранен лющников ретуш от Усое и Овчарово; б, в) отломъци с едностранен лющников ретуш от Усое и Овчарово; г—е) лющникови резци от Усое. Fig. 3 а, д) éclats à retouche écailleuse bilatérale d'Usoe et d'Ovčarovo; б, в) éclats à retouche écailleuse unilatérale d'Usoe et d'Ovčarovo; г—е) burins écailleux d'Usoe

та, както и по-късно през неолита? Ще изтъкнем основания за мнението, че основната причина следва да се търси в същността на технологическата традиция.

Що се отнася до вторичната обработка, предпочитанието към един или друг вид

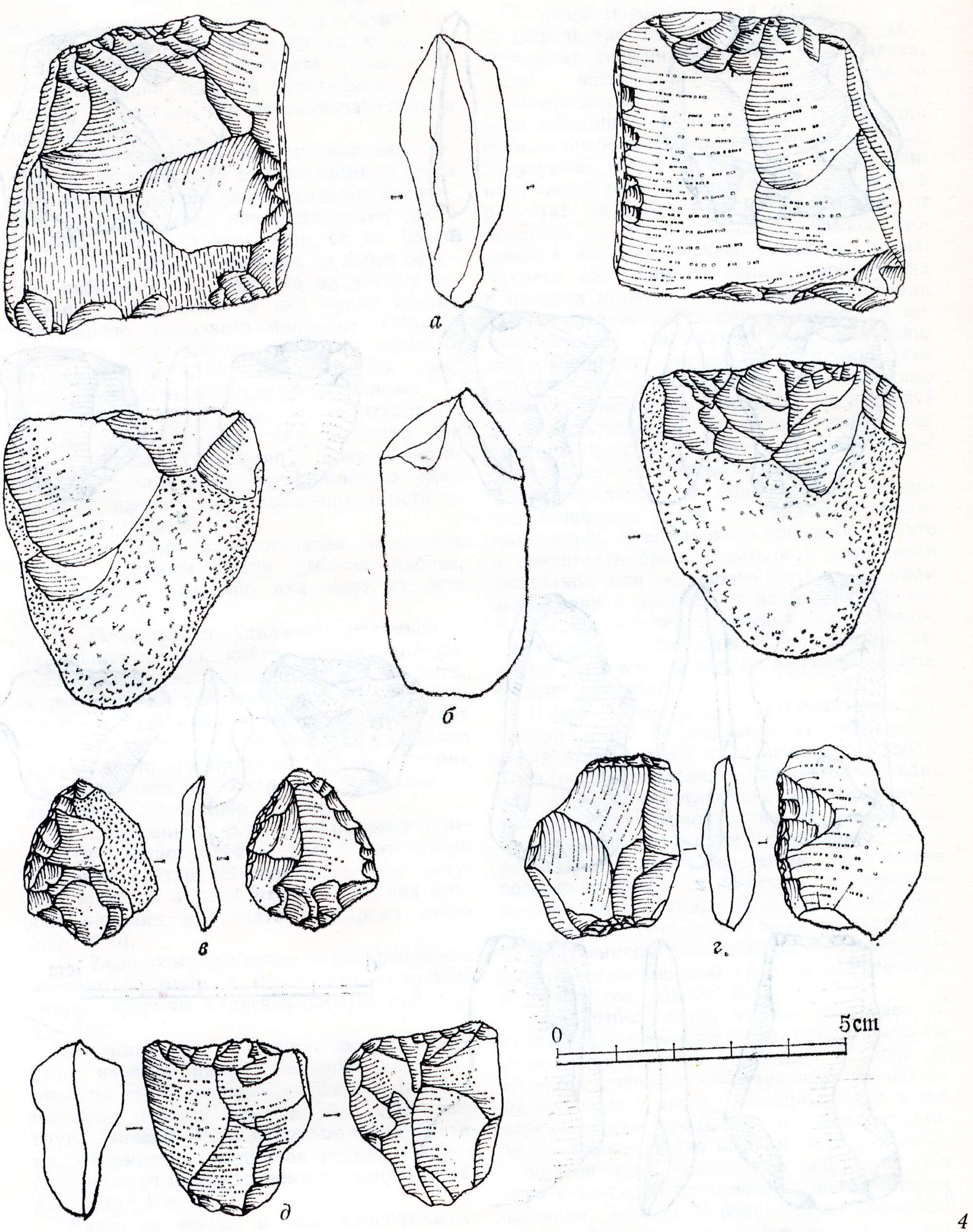

4

Обр. 4 а, б) лющникови брадвички от Усое; в, г) отломъци с прекъснат лющников ретуш от Усое и Овчарово; д) отломък с дъговидно оформен с двустранен лющников ретуш работен ръб от Усое.

Fig. 4 а, б) hachettes écailleuses d'Usoe; в, г) éclats à retouche écailleuse interrompue d'Usoe et d'Ovčarovo; д) éclat à retouche écailleuse bilatérale à bord de travail courbé d'Usoe

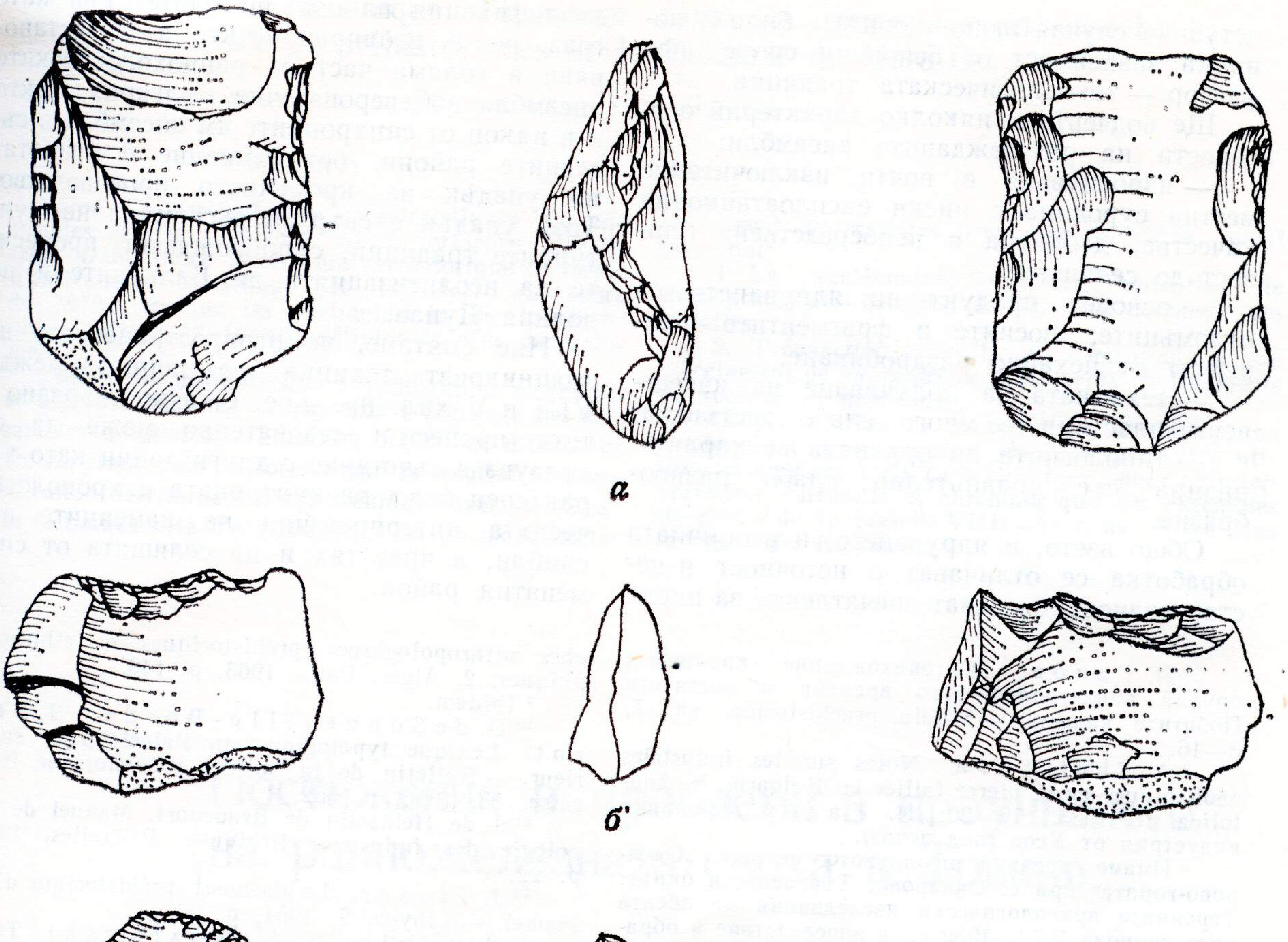

Обр. 5. Лющници, получени по експериментален път; а) лющниково ядро с два експлоатационни ръба; б) отломък с двустранен лющников ретуш; в) лющниково ядро с един експлоатационен ръб; г) отломък с едностранен лющников ретуш.

Fig. 5. Outils écailleux obtenus par voie expérimentale; а) nucléus écailleux à deux bords d'exploitation; б) éclat à retouche écailleuse bilatérale; в) nucléus écailleux à un bord d'exploitation; г) éclat à retouche écailleuse unilatérale

ретуш (в случая лющниковия) е било в по-пряка зависимост от основния според нас фактор — технологическата традиция.

Ще подчертаем няколко характерни особености на разглежданите ансамбли:

— използувана е почти изключително местна суровина с ниски експлоатационни качества, добивана в непосредствена близост до селищата:

— основен продукт на ядруването са отломъците, люспите и фрагментите — резултат от нехайно раздробяване;

— техниката за получаване на качествени пластини е много слабо застъпена;

— типологията на оръдията се характеризира със сравнително слабо разнообразие.

Общо взето, и ядруването, и вторичната обработка се отличават с неточност и нестарателност, създават впечатление за ниска квалификация на изпълнителите. Тъй като това не е изолиран факт, а се установява в голяма част от раннохолоценските ансамбли в Североизточна България, както и в някои от синхронните им ансамбли в съседните райони, без съмнение е резултат на упадък на кремъчното производство. Този упадък е свързан със смяна на културните традиции, съпровождащи процесите на неолитизацията на Балканите и по долния Дунав.

Ние смятаме, че разпространението на лющниковата техника през периода между VIII и V хил. пр. н. е. е тясно свързано с тези процеси и следователно може да се ползува в съчетание с други данни като характерен белег за културната и хронологическата интерпретация на каменните ансамбли, а чрез тях и на селищата от споменатия район.

---

[1] И. Гацов. Местонахождение кремневых орудий раннеголоценового времени в местности Побитите камыни. — Studia praehistorica, кн. 7, 3—16.

[2] A. Christova. Notes sur les industries néolithiques de la pierre taillée en Bulgarie. — Anatolica, 10, 1983, 19—20; И. Гацов. Кремъчна индустрия от Усое (под печат).

[3] Имаме предвид неолитното селище „Овчарово-гората“ при с. Овчарово, Търговищки окръг. Теренните археологически изследвания на обекта през периода 1977—1980 г., а впоследствие и обработката на материалите се осъществяват под ръководството на И. Ангелова от ОИМ—Търговище. Изказваме сърдечна благодарност на авторката на проучванията за предоставената ни възможност да се запознаем с кремъчните ансамбли.

[4] L. Bardon, A. et J. Bouyssonie. Outils écaillés par percussion. — Revue de l'Ecole d'anthropologie de Paris, 16, 1906, 170—175. Данните за публикациите от началото на века, които са недостъпни или труднодостъпни не само у нас, ползуваме и цитираме от M. Brezillon. La dénomination des objets de pierre taillée. — IV suppl. „Gallia prehistoire“, Paris, 1971, sec. ed. 423 p. Впрочем напълно изчерпателен преглед от първа ръка на по-старата литература не ни се налага от целта на настоящата статия.

[5] A. Rutot. Un homme de science peut-il, raisonnablement, admettre, l'existence des industries primitives, dites éolithiques? — Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris, 5e série, t. 10, p. 472.

[6] A. Arcelin, L. Mayet. Solutré, les fouilles de 1907, 1922 et 1923. — Extr. de Revue Anthropologique, 34, 1924, p. 31.

[7] L. Siret. Classification du Paléolithique dans le Sud-Est de l'Espagne. — Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique, 15e session, Portugal, 1930, 287—294.

[8] J. Tixier. Typologie de l'Epipaléolithique du Maghreb. — Mémoires du Centre de Recherches anthropologiques, préhistoriques et ethnographiques, 2, Alger, Paris, 1963, p. 146.

[9] Ibidem.

[10] D. de Sonneville-Bordes, J. Perrot. Lexique typologique du Paléolithique supérieur. — Bulletin de la Société préhistorique française, 53, 1956, p. 552.

[11] J. de Heinzelin de Braucourt. Manuel de typologie des industries lithiques. Bruxelles, 1962, p. 22.

[12] J. Tixier. Le gisement préhistorique d'El-Hamel. — Libyca, 2, 1954, p. 96.

[13] B. Ginter, J. K. Kozłowski. Technika obróbki i typologia wyrobów kamiennych paleolitu i mezolitu. Warszawa, II ed., 1975, 59—60.

[14] Ibidem, p. 49, 62.

[15] Ibidem, p. 153; вж. също J. K. Kozłowski. Preceramic cultures in the Caribbean. — Zeszyty naukowe UJ, t. CCCLXXXVI, Prace Archeologiczne, z. 20, Kraków, 1974. 114p.

[16] Ibidem, p. 77.

[17] J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski. Lithic industries from the multi — layer Mesolithic site Vlasac in Yogoslavia. — Origin of the chipped stone industries of the early farming cultures in Balkans. — Zeszyty naukowe UJ, t. DCLVIII, Prace Archeologiczne, z. 33, Kraków, 1982, 11—109.

[18] Ibidem, p. 36.

[19] Ibidem, 88—90,

[20] Ibidem, 36—41, 48—49.

[21] Н. Сираков. Технология, типология на каменните изделия от палеолита и номенклатура на български език. — Археология, 14, 1972, кн. 3, с. 28.

[22] A. Christova, Op. cit., 19—20.

[23] И. Гацов. Кремъчна индустрия от Усое (под печат).

[24] Имаме предвид някои от т. нар. „plate cores“ със следи от прилагане на лющникова техника при експлоатацията им. Вж. J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski. Op. cit., 33—36.

La technique d'écaillage dans les ensembles en silex holcènes préhistoriques de la Bulgarie du Nord-Est

N. SIRAKOV, NGUEN VAN BIN, I. GACOV

(Résumé)

Une des particularités caractéristiques des ensembles en silex holcènes est la présence d'écaillage. Dans notre littérature préhistorique le terme d'instrument d'écaillage est introduit au cours de 1972, lorsque les particularités de la technique d'écaillage furent définies le plus généralement.

Bien des traits technico-typologiques essentiels se répètent dans les instruments d'écaillage des ensembles de „Pobitite kamăni", d'Usoe et d'Ovčarovo. La plupart de ces formes sont le résultat de l'application déterminée d'une technique spéciale. C'est la technique dite d'écaillage qui est un mode de façonnement de matières premières de pierre ayant pour but:

1. La nucléonique, c.-à.-d. l'obtention de demi-produits — écuelles, éclats, plus rarement des lamelles.

2. Préparation d'outils de demi-produits (ou directement de morceaux de roche bruts, de fragments de nucléus, de marteaux).

La propagation de la technique d'écaillage en combinaison avec d'autres données peut être utilisée comme un trait caractéristique pour l'interprétation culturelle et chronologique des ensembles de pierre de la période VIIIe—Ve s. av. n. ère dans la région des Balkans.

Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия

ДИАНА ГЕРГОВА

Преди 15 години с няколко свои изследвания Д. П. Димитров и М. Чичикова насочиха по-настойчиво вниманието на българските изследователи към проблемите на ранножелязната епоха — един от повратните моменти в културно-историческото развитие на тракийските племена. Те се опитаха да очертаят териториалния обхват на проблематиката, като я свържат с тази на Източното Средиземноморие и да поставят ранножелязната епоха в синхронни на развитието на Централна Европа и Гърция хронологически граници[1]. С това бе даден тласък на археологическите изследвания през следващите години, които в сравнение с по-рано се отличиха със своята мащабност.

Положително се отрази върху разработването на проблематиката организирането на редица международни и вътрешни научни прояви по проблемите на тракологията, в които резултатите от археологическите изследвания винаги са заемали важно място.

След I конгрес по тракология (София—1972 г.)[2] последваха конгресите в Букурещ (1976)[3], Виена (1980)[4] и Ротердам (1984)[5]. Всяка втора година от 1974 г. се провеждат Филипополските седмици[6], а от 1981 г. — Симпозиума „Трация понтика" (Созопол—1981[7], 1983, 1985).

За правилното насочване в разработването на проблемите на тракийската археология спомагаха и някои организационни промени, или по-точно създаването на отделна секция по тракийска археология в АИМ при БАН.

Разгърналите се изследвания имаха различен характер — интензивни теренни проучвания с прилагана различна методика с оглед създаване на археологически карти на отделни райони с ключово значение или карти на паметници от отделни епохи (проучванията по долината на р. Струма[8] и в Странджа и Сакар[9]). За отбелязване е нарасналият брой на системно проучваните селища и некрополи, въпреки че за обективното разработване на проблематиката той е все още недостатъчен, а и териториалното разпределение е неравномерно. Започна изследването и на тракийски светилища от предримската епоха. Резултатите от проучванията се изразиха в написването на редица статии, студии и дисертации. Всички научни търсения имаха задачата да внесат принос в решаването на най-важните аспекти на разглежданата проблематика или да направят детайлни проучвания на отделни страни на тракийската култура.

В първата предложена хронологическа система на ранножелязната епоха М. Чичикова я разделя на три фази — ранна, средна и късна, синхронни на основните етапи в развитието на културата в Централна Европа и Гърция[10]. Първата фаза се датира от края на XII в. пр. н. е. до края на IX в. пр. н. е., средната — в VIII—VII в. пр. н. е. и късната — в VI в. пр. н. е. През последните години се появиха нови опити за детайлизиране на хронологията и уточняване на абсолютните дати. Едни от тях засягат само определен етап от развитието на тракийската култура, други определен район[11]. При изграждането на новите хронологически системи за цяла Тракия се изхождаше от принципа, че началото и краят на ранножелязната епоха трябва да бъдат белязани не само от технологически нови явления, но и от съществени културно-исторически промени[12]. За начало на ранножелязната епоха се приема средата на на XI в. пр. н. е. — време, когато след активни миграции тракийските племена вече са уседнали на значителни територии на изток до Днестър (с енклави и до Кавказ) и на юг в Мала Азия, където засега тяхното присъствие е документирано само в пласта Троя VII б 2[13]. От този момент новите териториални граници на тракийския етнос обуславят и характера на новите културни явления през следващите векове.

Едно от най-важните от тях е въвеждането на желязото в масова употреба в началните векове на епохата. Изготвянето на местни типове накити и въоръжение от него, концентрацията на железни накити около стари железодобивни центрове в Родопите сочат, че още по това време Тракия се оформя като значително и самостоятелно огнище на желязната металургия в Източносредиземноморския басейн[14].

Тези много важни констатации обаче все още не са станали основа за едно по-задълбочено теренно и кабинетно изследване на проблемите около възникването и развитието на желязната металургия в Тракия и северните дялове на Балканите.

Краят на ранножелязната епоха съвпада с въвеждането на грънчарското колело и политическото стабилизиране на тракийските племена, водещо до създаването на Одриска държава през първата половина на V в. пр .н. е.

Една от хронологическите системи[15] е базирана изключително на развитието на накитите поради малките възможности за синхронизирането на този с останалия археологически материал. За разлика от предшествуващата система тя разделя ранножелязната епоха в два периода, границата между които е VIII в. пр. н. е. — момент на културно стабилизиране и райониране, който отговаря на общия процес на стабилизация и начало на оживени контакти в Източното Средиземноморие. Третият период е заменен с късна фаза, тъй като в нея не настъпват съществени исторически промени от типа на тези, разграничаващи началото и средата на епохата. I период обхваща XI — IX в. пр. н. е., вторият — VIII—VI в. пр. н. е. и се дели на три фази. От тази система не се отличава съществено направената въз основа на керамиката система на Г. Тончева[16]. Тя разделя I период на две фази — 1050—900 г. пр. н. е. и 900—800 г. пр. н. е., а втория период на две фази — 800—650 и 650—550 г. пр. н. е., като втората е с две подфази — 650—600 и 600—550. Тези системи съвпадат в общи линии със системата на Килиан[17] за Централната и Западната част на Балканския полуостров и позволяват да се синхронизират културните явления в тази част на полуострова.

Именно в посочените по-горе териториални и хронологически граници се анализират и осмислят в изследванията процесите на тракийското културно развитие. Сред тях важно място заема изучаването на тракийския поселищен живот. Важен момент е установяването на следи от живот през ранножелязната епоха на някои от проучваните селищни могили, като Дядово, Сливенски окръг[18] и Ясъ-тепе при Кабиле[19]. Откритите селища с пластове или материали от бронзовата и ранножелязната епоха се проучват при Балей, Видински окръг[20], Асеновец[21], Констанция[22], Пшеничево[23] и др.[24] Нови данни за датата на основаването на селища на естествено укрепени места дадоха разкопките в Цепина[25], Вишеград[26], Марикостиново[27], Царевец[28], Шуменската крепост и др.[29] Разшириха се изследванията за издирване и изследване на тракийски селища по черноморското крайбрежие[30].

Изследванията на селища от ранножелязната и бронзовата епоха създадоха за изследователите по-добра възможност да обсъждат причините и промените в тракийската селищна система през късногронзовата и ранножелязната епоха, както и същината на връзката между двете епохи. Съществува мнение, че процесът на формиране на тракийската реалност е резултат на дълбока стопанска реорганизация, свързана с овладяването на желязото при запазването на жизнените елементи от бронзовата епоха, тъй като в този период няма толкова значителни миграции, които да променят местните традиции[31]. Счита се, че селищната система от ранножелязната епоха преминава през два етапа — на селища от подвижен тип през времето на т. нар. тъмни векове поради преустройството на стопанството и миграции, и II — свързан с появата на укрепени места, служещи за убежище през период на напреднали социално-икономически процеси[32].

Данните за крепостно строителство през II период на ранножелязната епоха (Вишеград и Устра, Кърджалийски окръг[33]) са все още твърде ограничени, но проучванията показаха, че крепостите са били интензивно обитавани. Според някои автори ранните тракийски крепости, разположени в планински проходи и в речни долини[34], образуват цялостна система, но все още малобройните хронологически податки не дават основание за подобни обобщения. Въпросите за зараждането на крепостите през ранножелязната епоха в Тракия, както и за мястото им в селищната система, остават открити за изследване.

Трети изхождат от постановката, че при засега установените дълбоки промени в характера на селищната система и облика на културата в началото на ранножелязната епоха не може да се говори само за инфилтрации на население, а очевидно за една по-мащабна миграция на северотракийски племена на юг[35]. Тази миграция не изключва запазването на традиции на бронзовата епоха, в която се коренят началните моменти на реорганизацията на селищната система. Точна и динамична картина на поселищния живот можа да бъде възстановена в долините на реките Струма и Места, където бяха извършени много подробни обхождания. Установи се, че в късната бронзова епоха започва създаването на нова селищна система, която няма никаква връзка с по-ранната. През ранножелязната епоха животът продължава предимно в пунктовете с удобно стратегическо или природно разположение. По-малките селища от бронзовата епоха престават да съществуват в началото на ранножелязната, въпреки че новооснованите имат същата характеристика и същото разположение. Някои от тях продължават да съществуват през цялото I хил. пр. н. е.[36] Податки за анологичен процес има и в другите части на България. Характерно за селищната система от ранножелязната епоха в Югозападна Тракия е по-малката ѝ гъстота в сравнение с по-ранната — праисторическата, и по-късната — от късножелязната епоха[37]. С досегашните изследвания е поставено само началото на тракийските поселищни изследвания. Тяхното разгръщане, което трябва да стане една от важните задачи на българската археология, ще предостави големи възможности за сравняване на селищните системи от различните епохи в Тракия, а оттам и за дискутирането на по-обективна основа на проблемите за демографските промени в Тракия, въздействането върху измененията в селищната система фактори за характера на стопанството и т. н.

Важен въпрос във връзка с промените в селищната система е този за характера на промените в културата на селищата.

Изследванията установиха голямо разнообразие на типовете жилища — землянки, полуземлянки, наземни жилища и жилища от кирпич. Новите данни показват, че със своята планировка обширните равнинни селища от ранножелязната епоха значително се отличават от тези от бронзовата епоха[38] и предполагат наличието на друг тип вътреселищна организация.

Керамиката отразява все по-тясното обвързване на тракийските земи през късната бронзова епоха със Северотракийските и Централно Европейски райони[39]. В Северозападна Тракия прониква културата Кърна Гърла Маре — Орсоя — Балей в резултат на придвижване на население от Панония[40]. В Югозападна се появяват елементи от Карпато-Дунавската котловина[41]. В долината на Марица наред с местните форми се откриват и такива, характерни за Северна и Югозападна Тракия и Македония[42]. Досегашните резултати от проучванията на керамичния комплекс на ранножелязната епоха сочат, че поне засега не е възможно да се проследят етапите на неговото формиране. В публикуваните изследвани тракийски селища не е открит разграниченият от Б. Хензел хоризонт на керамика с врязана украса[43]. Същевременно керамичният комплекс от това време представлява творческа симбиоза на местни форми от бронзовата епоха, съчетани с традициите на две различни еднокултурни групи от Карпато-Дунавската котловина — на инкрустираната керамика и на канелираната керамика (обр. 1). В него превес имат суперстратните форми и орнаментика[44]. Той се появява в повечето от селищата в почти завършен вид и бъдещето изследване на многослойни обекти от къснобронзовата и ранножелязната епоха ще бъде значителен принос в изследването на процесите на формирането на този комплекс, а оттам и на страни от формирането на ранножелязната култура. През тази епоха в тракийските земи настъпва унифицирането на културата[45], последвана от създаването на локални групи със специфични особености в отделните части на Тракия — Цепина, Пшеничево—Разкопаница и други по р. Марица[46], Тясносвързана с традициите на канелираната керамика, както и със Северното Причерноморие, е културата на Североизточна Тракия[47].

Дълбочината и значимостта на връзката между къснобронзовата и ранножелязната епоха и аспектите, в които тя се проявява, се откроиха ярко в светлината на започналите проучвания на тракийските култови места и светилища. Те дадоха нови данни за тракийските религиозни вярвания. Такива изследвания обхванаха южните дялове на Тракия — долината на Струма, Родопите, Странджа и Сакар.

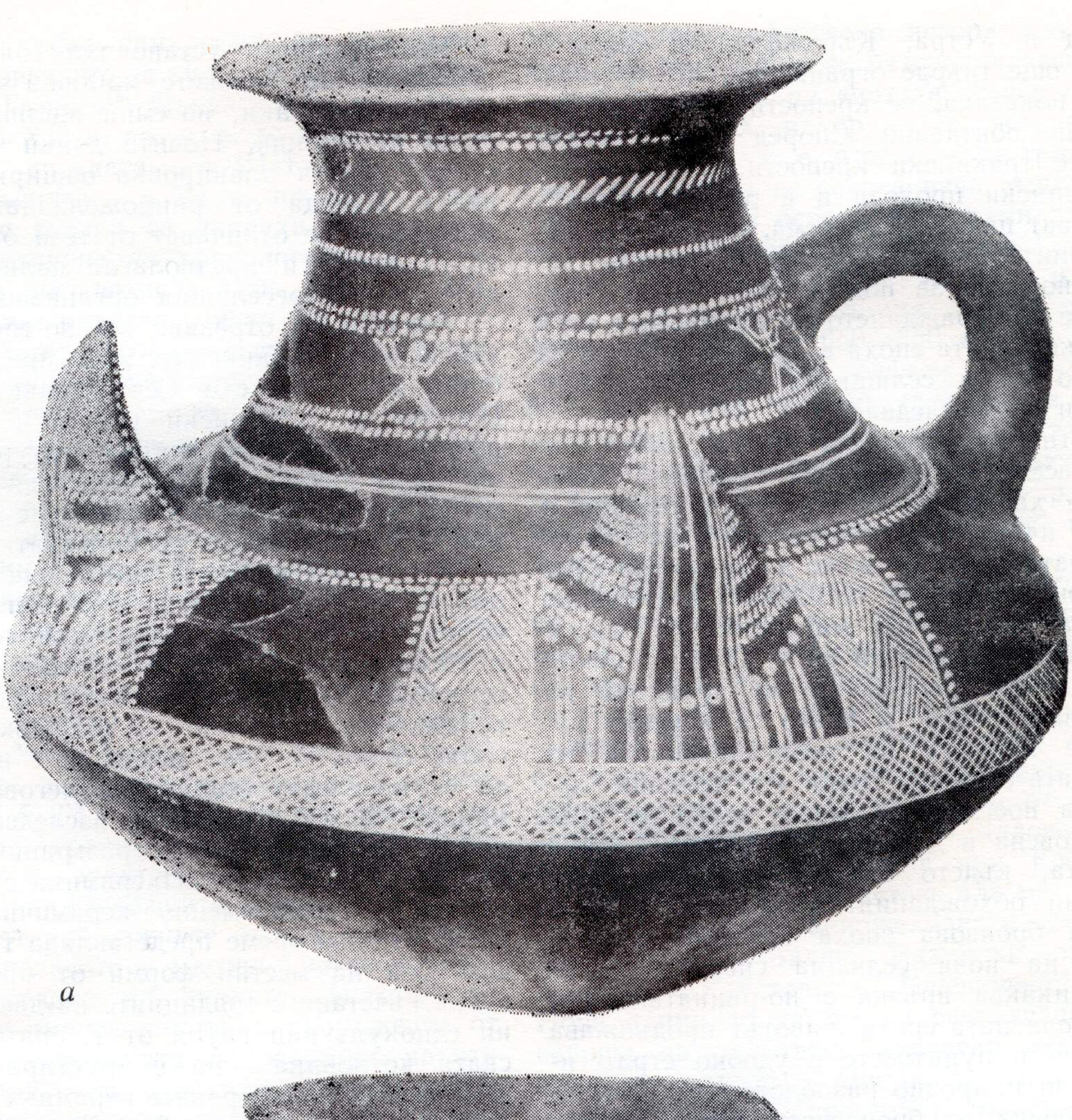

1

●*Обр. 1. Керамика от ранножелязната епоха; а) глинен съд от селищната могила в Нова Загора, I пер. на р. жел. епоха; б) глинен съд от селището в м. Камен рид край с. М. Поровец, Разградски окръг, I пер. на р. жел. епоха. Fig. 1. Céramique de l'âge de fer récent; a) vase en argile du tell à Nova Zagora, Ière période de l'âge de fer récent; б) vase d'argile de la localité au lieu dit Kamen rid près du village de M. Porovec, département de Razgrad, Ière période de l'âge de fer récent*

2

Обр. 2. Култовото място в м. Скалето край с. Левуново, Благоевградски окръг. Fig. 2. Endroit cultuel au lieu dit Skaleto près du village de Levunovo, département de Blagoevgrad

При с. Црънча, Благоевградски окръг[48], непосредствено до високи скали се разкриха дълбоки древни траншеи и ями, пълни с материали от къснобронзовата и ранножелязната епоха — питоси, съдове, мазилки, прешлени за вретено и др. (обр. 2). Съществуването на обекти от този тип в близката околност около Осина, Фъргово, съчетано с наличието на голям могилен некропол между Кочан и Сатовча, съществуващ от края на бронзовата епоха и през цялата желязна епоха, сочат, че в тази част на Тракия се оформят още в края на късната бронзова епоха култовопогребални комплекси[49]. Същият синтез на светилище и некропол, макар и с друг материален израз, се забелязва при светилището край Глухите камъни[50]. Тук има водещи към висока площадка изсечени стъпала и скална гробница. Откритите пластове от къснобронзовата, ранножелязната и късножелязната епоха в светилището при с. Левуново, Благоевградски окръг[51] дават възможност да се възстанови историята на неговото развитие. На границата на II и III пласт тук е открит олтар от архаичен тип и вероятно към това време може да се отнесе и съществуването на постройка на върха на скалата, където са изсечени стъпала и личат дупки на колове. Това идва да покаже, че някои от почитаните във връзка с култа към скалата места у траките през ранножелязната епоха се развиват в светилища с каменна и дървена архитектура и с култови обекти (обр. 3).

Предполага се, че с тракийско светилище са свързани и известните плочи от Разлог. В резултат от разкопки на мястото на намиране се откриха нови плочи[52]. На сцените върху плочите бе дадена нова интерпретация и те бяха свързани с вярванията на крито-микенския културен кръг[53]. За съжаление датировката на плочите не се потвърждава от керамичния материал, който се отнася по-скоро към II период на ранножелязната епоха, поради което предложената от Б. Хензел[54] датировка засега остава непроменена и плочите могат да бъдат третирани като ярък пример на съхраняване на някои религиозни традиции от късната бронзова епоха в ранножелязната.

Сложните вярвания на траките се разкриха и в многобройните новоизследвани тракийски могили и некрополи, въпреки че техният брой в сравнение с по-късния пе-

Обр. 3. Тракийското светилище край с. Левуново, Благоевградски окръг. Fig. 3. Sanctuaire thrace près du village de Levunovo, département de Blagoevgrad

Обр. 4. Долмен и материали от долмен край с. Хлябово, Ямболски окръг; а) долмен от м. Бялата трева; б) желязна фибула с бронзова инкрустация от долмен в м. Нъчеви чаири, I пер. на р. жел. епоха; в) керамичен фрагмент от долмена в м. Нъчеви чаири; г) глинена чаша от долмена в м. Нъчеви чаири Fig. 4. Dolmen et matériaux de dolmen près du village de Hljabovo, département de Jambol: а) dolmen du lieu dit Bjalata treva; б) fibule en fer à incrustation en bronze du dolmen au lieu dit Năčevi čairi, 1ère période de l'âge de fer récent; в) fragment céramique du dolmen au lieu dit Năčevi čairi; г) tasse en argile du dolmen au lieu dit Năčevi čairi

риод е относително малък. Проучваха се некрополи във всички части на страната, сред които заслужава да се отбележат тези при Кръгулево и Черна в Толбухински окръг[55], в Троянско[56] и Ловешко[57], край Лесковец, Михайловградски окръг[58], край Кочан и Сатовча[59], Борино и Грохотно в Родопите[60], долмените в Странджа и Сакар[61] и др.

Изследванията установиха, че подобно на процесите при формирането на селищната система и основаването на светилищата, формирането на тракийския погребален обред започва в недрата на късната бронзова епоха. Тогава в отделните културни области на Тракия се забелязват някои от чертите или идеологическата основа на покъсните погребални обичаи. Но началото на ранножелязната епоха е белязано от нови явления в погребалния обред, които имат вече не регионално, както през бронзовата епоха, а общотракийско териториално разпространение и значение. Сред тези промени най-значително е появяването на надгробните могили във всички области на Тракия. В Северозападна Тракия те съществуват наред с плоските некрополи чрез трупоизгаряне (например в могилата при Лесковец, Михайловградски окръг). В същото време керамиката в тях е тясно свързана с традицията на инкрустираната керамика от късната бронзова епоха. Откритото край Стара Загора скелетно могилно погребение[62] с керамика, принадлежаща на групата Пшеничево—Разкопаница, представя досега неизвестните погребални аспекти от развитието на тази група. Много интересни въпроси поставя датираното в ранножелязната епоха погребение чрез трупоизгаряне в каменен гроб до с. Главан, Старозагорски окръг[63]. В насипа са открити глинени водни птици от типа, известен от „Аполоновата колесница" от Дупляя. Това погребение, както и по-рано откритите погребения чрез трупоизгаряне в урни от Габарево и Маноле илюстрират

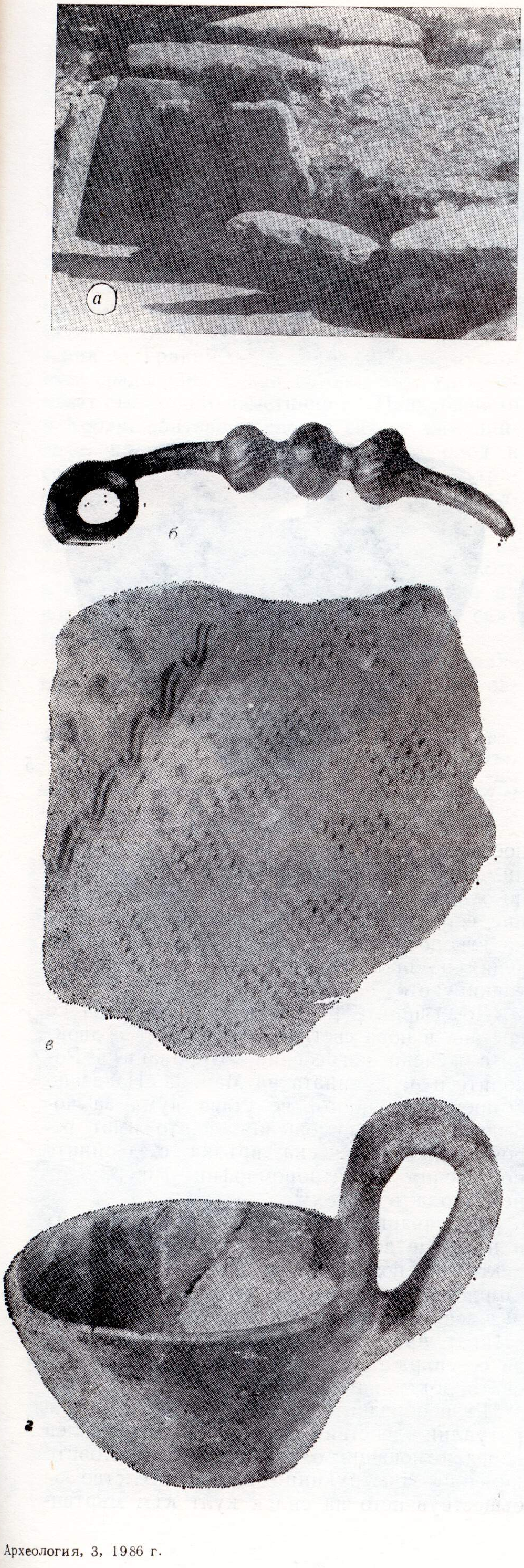

присъствието на две различни културни традиции от Карпато-Дунавската котловина в южните дялове на Тракия и в погребалния обред.

Към началото на ранножелязната епоха се отнася формирането на т. нар. мегалитна култура в Югоизточна Тракия. Мащабните изследвания, предприети през последните години, позволиха да се предокументират всички долмени, а направените в тях разкопки показаха, че те принадлежат единствено на ранножелязната епоха[64] (обр. 4 *а*, *б*, *в*, *г*). Долмените с открито за ритуални обреди пространство пред входа са били многократно използувани като семейни гробници, а вероятно са изпълнявали функцията и на хероон. Но и в тази част на Тракия обединяващ признак са могилите, насипвани над долмените и над други гробни конструкции, като например цистови гробове.

Много важни са получените данни за извършване на конски погребения в Тракия още преди разпространяването на т. нар. трако-кимерийски хоризонт. Такова погребение е открито в Лесковец, Михайловградски окръг.

Някои от новите разкопки (Лесковец, Кочан) потвърдиха, че от II период на ранножелязната епоха вече може да се говори за биритуализма като за типична погребална практика за цяла Тракия. Този биритуализъм, практикуван в една и съща могила, в един и същи културен район отличава ранножелязната епоха от предходната. Той се запазва през цялата желязна епоха в Тракия и като че ли е верен признак за обединяване на различни доктрини, представяни през по-ранната епоха с различен обред, в една по-сложна и по-съвършена доктрина.

На фона на единството в общите аспекти на обреда и в тази сфера на тракийската култура все по-отчетливо се разграничават отделни по-големи и по-малки културни области в предпочитание към един или друг погребален обред и гробни конструкции. Северозападна Тракия остава най-неизследваната област по отношение на погребалния обред. Някои открития потвърдиха съществуването на едно специфично за района явление — кенотафите. Примери има от с. Гумощник, Ловешки окръг — група накити в кожена торба под могилен насип без следи от погребение, от М. Брестница (три гривни върху камък) и Столът (30 гривни в могила)[65]. Като символично погребение, при това носещо идеологическите традиции на късната бронзова епоха, е определена и находката от три съда — глинен, бронзов и златен от Казичене[66] (обр. 5).

Изследванията в Североизточна Тракия потвърдиха силното предпочитание на гетските племена към трупоизгарянето в ями или камери, покрити с малки каменни мо-

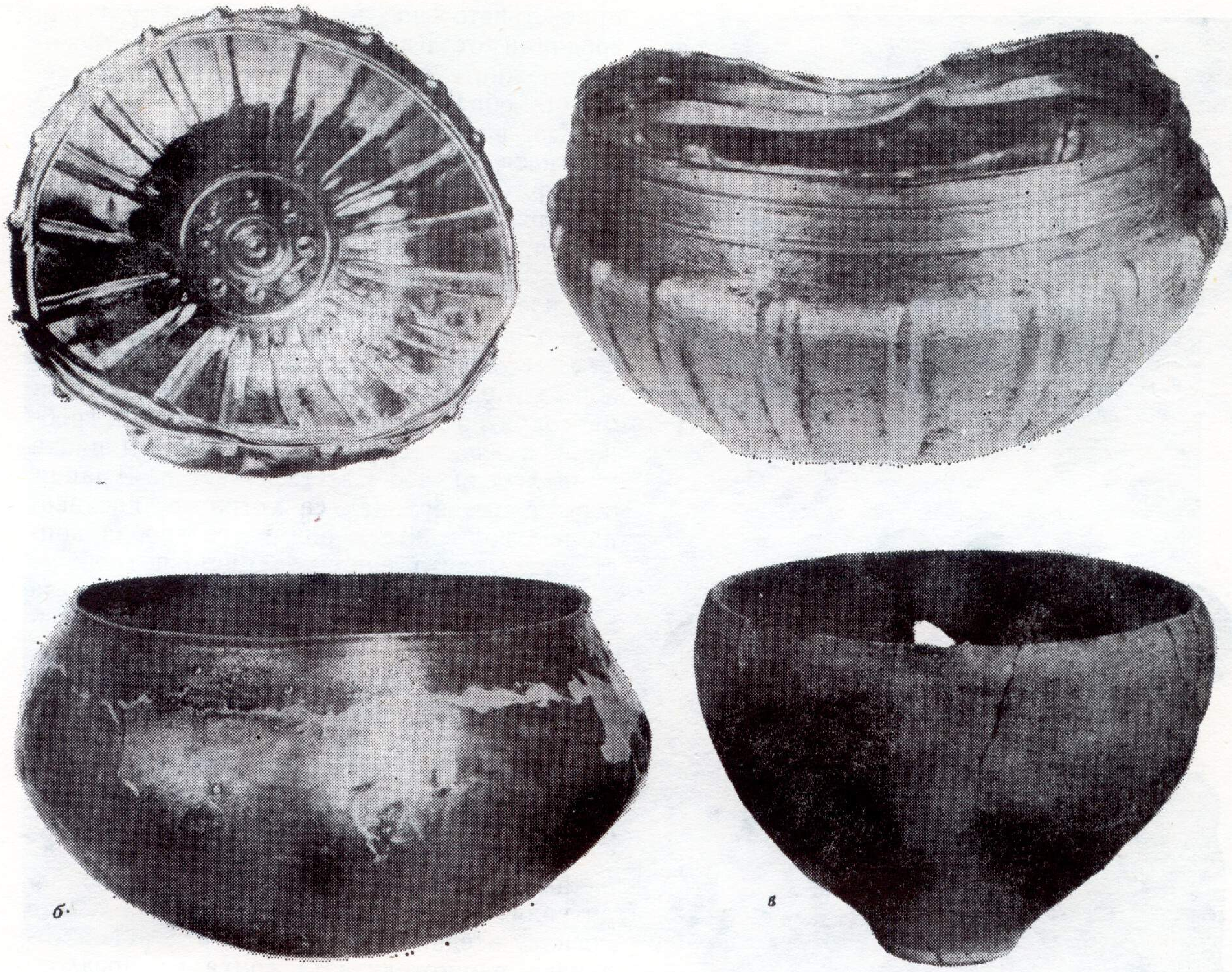

5

Обр. 5. Трите съда от символичното погребение в Казичене, VIII в. пр. н. е.: а) златният съд; б) бронзовият съд; в) глиненият съд. Fig. 5. Les trois vases de l'inhumation symbolique à Kazičene, VIIIe s. av. n. ère; a) le vase en or et fond; б) le vase en bronze; в) le vase en argile

гилки (Кръгулево, Черна). Тук в рамките на един и същ погребален обред могат да се наблюдават и отразените в гробния инвентар социални различия. Продължава спорът относно интерпретирането на богатите скелетни погребения при Царевброд и Белоградец. Някои автори считат, че това са кимерийски погребения, като се позовават на въоръжението[67] и погребалния обред чрез трупополагане, който обаче не е чужд и за тази част на Тракия (обр. 6). Според други автори погребенията са на тракийски вождове[68], а различията в ритуала се дължат не на етнически, а на идеологически различия в рамките на гетското общество[69].

В Югозападна Тракия плоските гробове около Кюстендил[70] и големите овални могили, документирани в долината на Струмешница[71], свързват този район с останалите дялове на Македония.

Материалите от останалата част на Тракия разкриват изключително разнообразие на погребални обичаи, гробни конструкции и култови действия (обр. 7). Някои от могилите са били превръщани в хероони.

Нови данни от Югозападна Тракия, съпоставени с по-ранни, разкриват специфични моменти на женските погребения, а именно откриването в тях на накити и въоръжение едновременно[72]. Те представляват ценна изворова база за по-нататъшни разсъждения по проблема за ролята на жената в тракийското общество.

Досегашните разкопки позволиха да се постави в нова светлина и въпросът за двойните женски погребения, откривани в Родопите и по долината на Марица. Изказано е предположението, че става дума за човешки жертвоприношения, които имат вероятно идеологическа връзка с двойните погребения и антропоморфни фигурки от некропола в Орсоя[73].

Проучванията позволиха да се открият и нови, не добре досега документирани аспекти на погребалните обичаи, като повторно погребване на костите, предварително разчленяване на тялото и други, които обогатяват представите и могат по-конкретно да се свържат с някои аспекти на Орфическата доктрина[74].

Разнообразните данни за богатия на ритуални действия тракийски погребален обред, отношението към костите, култовите каменни конструкции са доказателство за съществуването на силен култ към мъртвите[75]. Тъй като всички данни се отнасят към ранножелязната епоха, те позволяват неговото оформяне да се отнесе именно към това време.

Проблемите за генезиса и характера на тракийската култура от ранножелязната епоха и взаимоотношенията на траките към съседните земи и народи се решават не само чрез разгледаните по-горе аспекти на тракийската култура, но и чрез изследването на паметници на бита или изкуството и др.

Редица изследвания разглеждат многобройните метални накити и култови предмети, техния генезис и същност. Характерна за Тракия група паметници са култовите брадвички. Някои автори, като ги сравняват със сходни паметници от Прикубанието и Кобан, обитавани според тях от кимерийците, приемат, че брадвичките са плод и свидетелство за тесните контакти на траките с кимерийците[76]. На базата на задълбочен стилов анализ и обширен сравнителен материал е изградено и друго мнение за самостоятелното развитие на тракийското изкуство, като се подчертава влиянието на по-ранната и свързана с Микенския свят традиция[77].

Специално изследване утвърди сакралния характер на орнитопластиката от западнотракийските земи. То изясни идеологическите ѝ и генетически връзки с група паметници на културата на инкрустираната керамика и свързва разпространението им на юг и с придвижването на дорийските племена[78] (обр. 8).

Подробното изследване на съкровището от Бързица, Варненски окръг, показа, че то отразява идеологически и културни аспекти, характерни за ранножелязната епоха, и принадлежи на нея[79] (обр. 9 *а*, *б*).

Появата на най-ранните фибули в Тракия бе предатирана в I период на ранножелязната епоха[80] (обр. 10 *а*, *б*). Тяхното развитие, както и на останалите накити[81], става по вътрешнотракийски закономерности. През II период редица локални форми свидетелствуват за активната дейност на местни центрове, които дори влияят върху създаването на някои илирийски форми. Същевременно в тракийските земи в някои местни форми се чувствува влиянието на Тесалия, проникнало по долините на Струма и Места[82].

Изследването на накитите, въоръжението, керамиката и др. предоставя важни данни и за взаимоотношенията със съседни и по-далечни народи най-вече в Мала Азия, Северното Причерноморие и Кавказ. Изследването на взаимоотношенията между тези области, в които се развиват и процеси с подобна характеристика, все още е затормозено от откъслечния материал и неравностойната изворова база[83]. Въпреки това вече отдавна се приемат и археологическите до-

5

●Обр. 6. Могилно погребение от некропола край с. Свещари и с. М. Поровец, Разградски окръг, I пер. на р. жел. епоха. Fig. 6. Inhumation sous tumulus de la nécropole près du village de Sveštari et du village de M. Porovec, département de Razgrad, I^{e} *période de l'âge de fer récent*

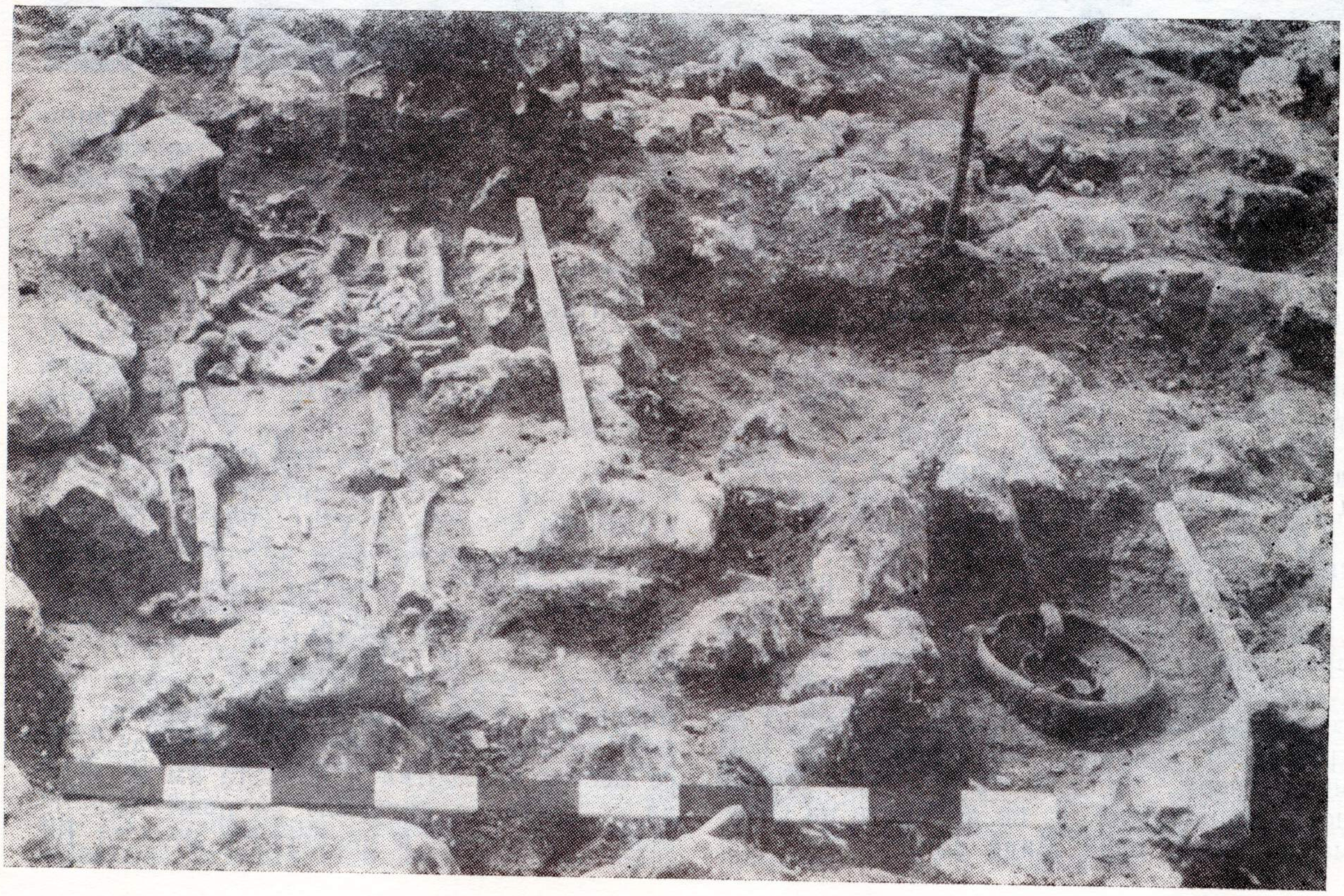

6

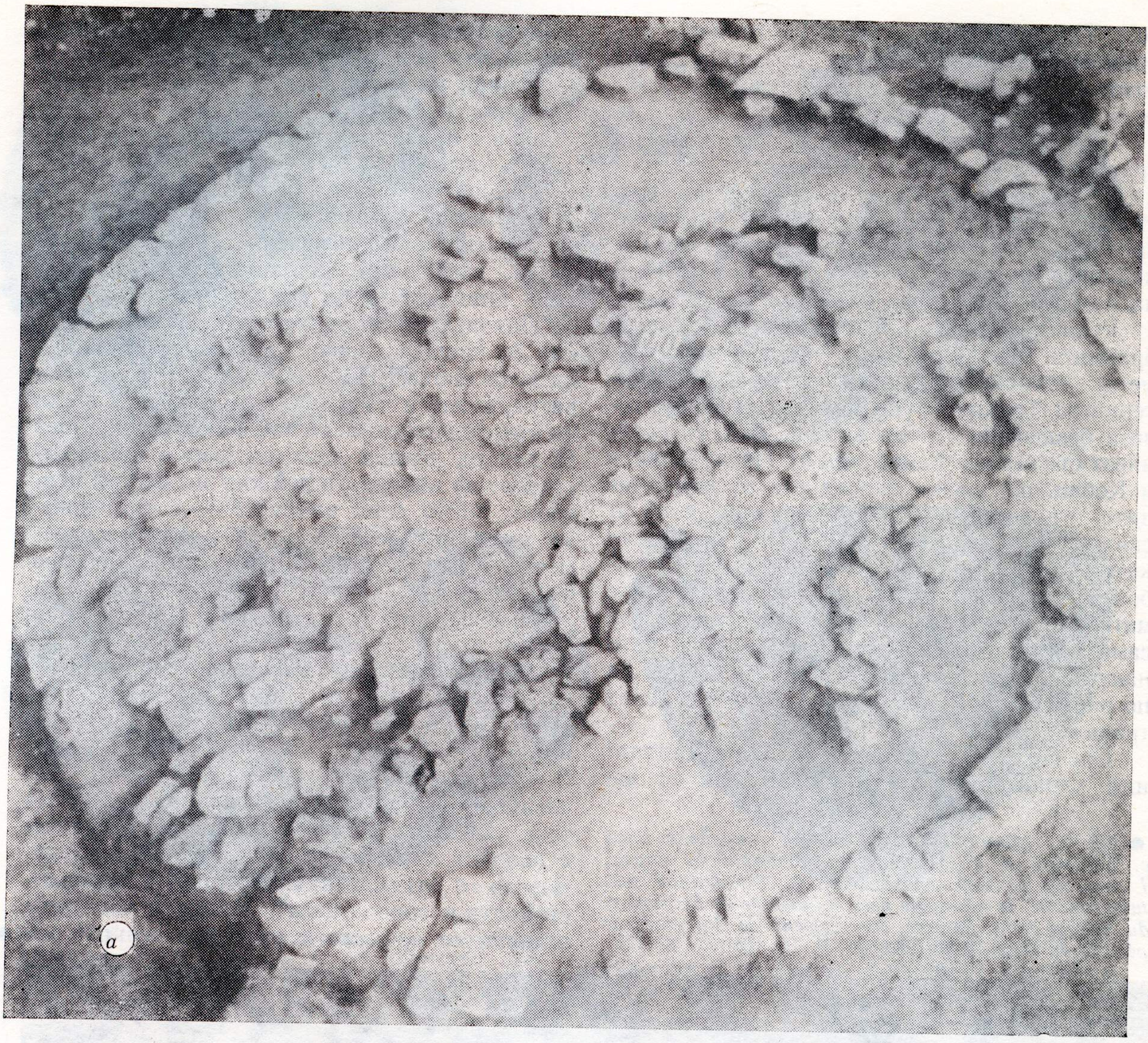

7

води за тракийското присъствие в областта на Троада като следствие от миграциите. Установените общи черти в развитието на културата в Тракия и на изселилите се от тук фригийски племена в погребалните обичаи и съоръжения, както и в елементи на религията — почитане на богове на открито, са нов принос в изследването на това присъствие в Мала Азия[84]. Чрез малобройни, но характерни предмети може да се проследят проникванията на тракийски племена още по̀ на изток. Установената употреба и местно производство на еднакви керамични форми, видове и типове накити, въоръжение и култови предмети в Западна Тракия и на територията на централния и източния вариант на Кобанската култура, които имат прототипове в късната бронзова епоха в Карпато-Дунавския басейн, позволява да се предположи проникването в Кавказ на тракийски енклави, най-вероятно от племето трери, по два пътя — през Северното Черноморие и по долините на Струма и Места през Мала Азия[85].

В настъпилия процес на стабилизация след миграционните движения на тракийските племена обменът на ценности сменя посоките. В Тракия започват да се появяват предмети с нетракийски произход. Бронзовият котел от Казичене (обр. 5 *б*) свидетелства за контакти на Тракия с Урарту през VIII—VII в. пр. н. е.[86] Той, както и други находки, не е свидетелство за миграционни движения отвън към Тракия. Друга група предмети са тясно свързани с проблемата за тракийските контакти със Северното Причерноморие и с обитавалите го кимерийски и скитски племена. В VIII—VII в. пр. н. е. в северотракийските земи се разпространява един хоризонт от метални предмети, свързани със конската сбруя, с накита и някои други страни на бита. И в българската литература, както и в чуждата, преобладава мнението, че повечето от тези предмети нямат категорични етнически признаци, те са местна изработка и появата им не може да се счита за аргумент за нашествие отвън[87]. Така стои и въпросът с меча от Бе-

7

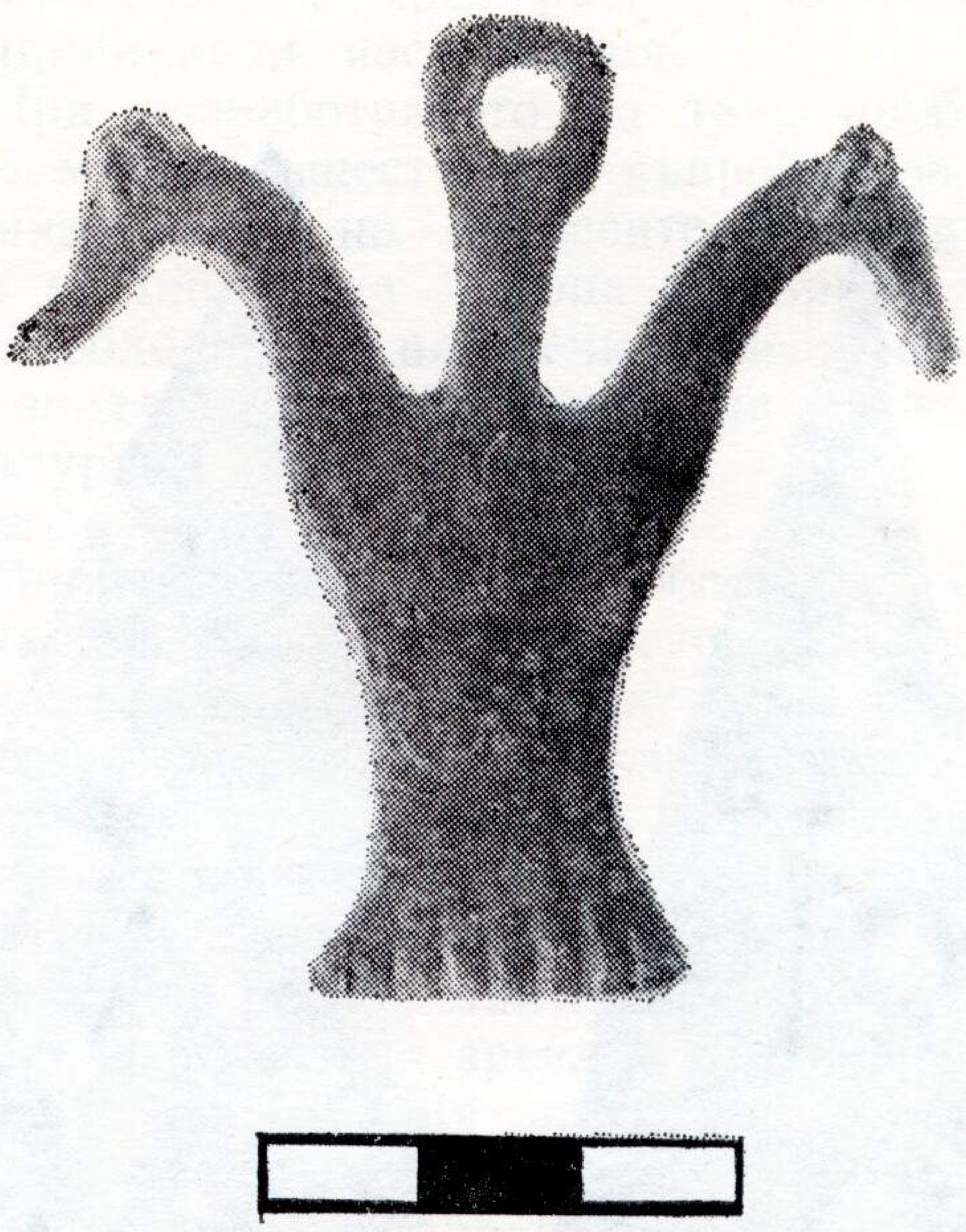

8

●*Обр. 7. Некрополът край с. Кочан и с. Сатовча, Благоевградски окръг; а) могила № 10, II пер. на р. жел. епоха; б) гроб от могила № 1, II пер. на р. жел. ехоха. Fig. 7 La nécropole près du village de Kočan et du village de Satovča, département de Blagoevgrad; a) tumulus No 10, IIe période de l'âge de fer récent; б) tombe du tumulus No 1, IIe période de l'âge de fer récent*

●*Обр. 8. Бронзов амулет от светилището при с. Бабяк, м. Бабяшка чука, Благоевградски окръг, II пер. на р. жел. епоха. Fig. 8. Amulette en bronze du sanctuaire près du village de Babjak, lieu dit Babjaška čuka, département de Blagoevgrad, IIe période de l'âge de fer récent*

лоградец (обр. 11), свидетелствуващ според някои автори за кимерийско присъствие, а според други за контакти[88]. На базата на досега предлаганата в литературата археологическа идентификация на кимерийците някои автори съпоставиха археологическите с писмените извори и показаха, че кимерийско нашествие от Северното Причерноморие на Балканите не е съществувало[88]. Въпреки това проблемата за отношенията между траки и кимерийци още не е решена и сведенията за продължителните съвместни действия на двата народа все още не са намерили своя археологически израз.

Важен принос на българската археология са изследванията, които посочиха активността и контактите на траките с източносредиземноморския свят не само по суша, но и по море[90]. В това отношение нова е представата за Тракия като страна с развито корабоплаване, за което свидетелствуват многобройните котви, разположени по крайбрежни селища и изследвани пристани. Цялата тази проблематика представя Тракия не само като земеделско-скотовъдна, но и морска страна с активен икономически и културен живот и взаимоотношения в рамките на един обширен ареал, частично заселен от траки, частично от други племена и народи в Източното Средиземноморие.

Така проучванията през последните 10—15 години значително разшириха археологическата изворова база и показаха голямото ѝ значение за по-детайлното изучаване на редица страни на тракийската реалност, както и за разкриването на нови. Те очертаха ранножелязната епоха като финален етап на изключително динамични промени, същината на които не може да бъде разбрана без познаването на тяхното начало в бронзовата епоха. Ако промените в селищната система сочат динамиката на преобразованията и мащабността на миграционните движения, то култовите места и некрополите свидетелствуват за тясната връзка в идеологическо отношение с късната бронзова епоха и позволяват да се просле-

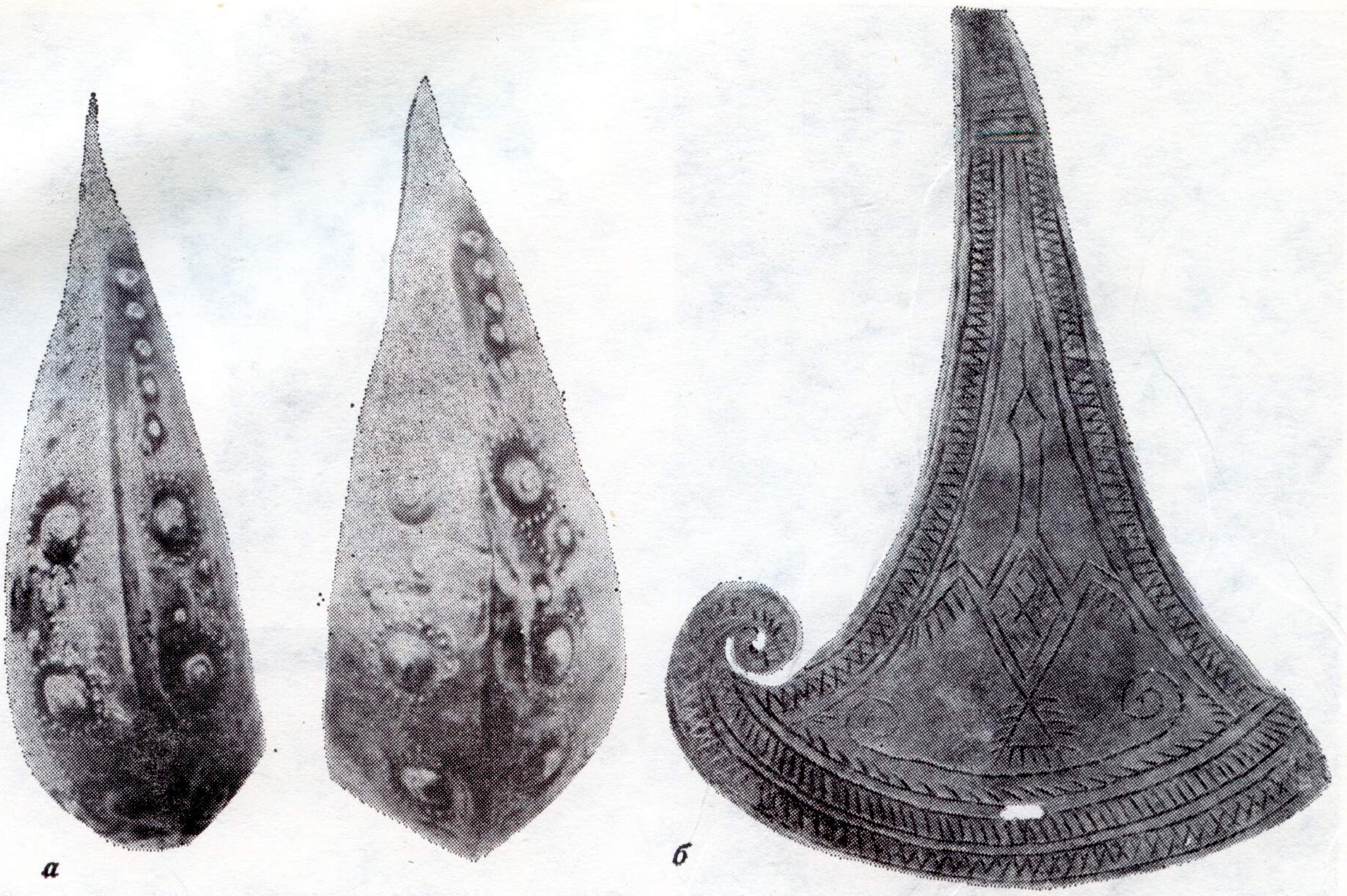

9

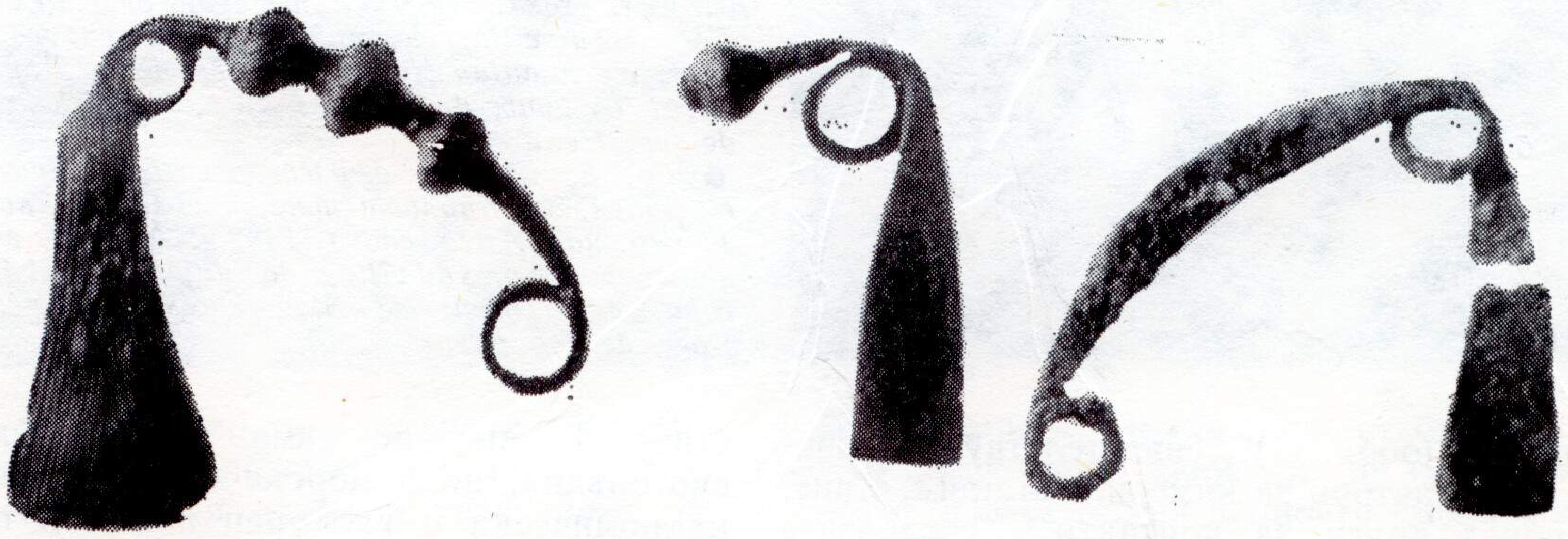

10

ди процесът на постепенно и дълбоко реформиране и окончателно оформяне на тракийските вярвания, което е един от най-големите приноси на ранния железен век. За разлика от късната бронзова епоха ранножелязната е епоха на етническо, културно и идеологическо обединяване на населението в тракийските земи, както и адаптирането на тракийските племена в чужда среда. Сложността на процесите сочи, че пред изследователите продължават да стоят важни неизяснени въпроси. Причина за това е неизяснената същина на културните процеси в тракийските земи от началото на средната бронзова епоха до началото на ранножелязната поради почти пълното отсъствие на разкопки на обекти от това време.

Належаща задача е изчерпателното регистриране и проучване на селищните системи на ранножелязната и предшествуващите я епохи в рамките на една назряла необходимост от изготвяне на археологическа карта на България на съвременно научно ниво. Само на такава основа въпросът за етногенезиса на траките, тяхната прародина, миграции и обуславящи ги климатични, социално-икономически и други фактори ще се разработва на достатъчно обек-

●*Обр. 9. а) златните обеци; б) детайл от сребърен колан от с. Бързица, Варненски окръг, нач. на II пер. на р. жел. епоха. Fig. 9. a) les boucles d'oreilles en or; б) détail de ceinture en argent du trésor du village de Bărzica, département de Varna, début de la IIe période de l'âge de fer récent*

●*Обр. 10. Железни фибули от селището в м. Камен рид край с. М. Поровец, Разградски окръг, I пер. на р. жел. епоха. Fig. 10. Fibules en fer de la localité au lieu dit Kamen rid près du village de M. Porovec, département de Razgrad, I^{e} période de l'âge de fer récent*

9

10

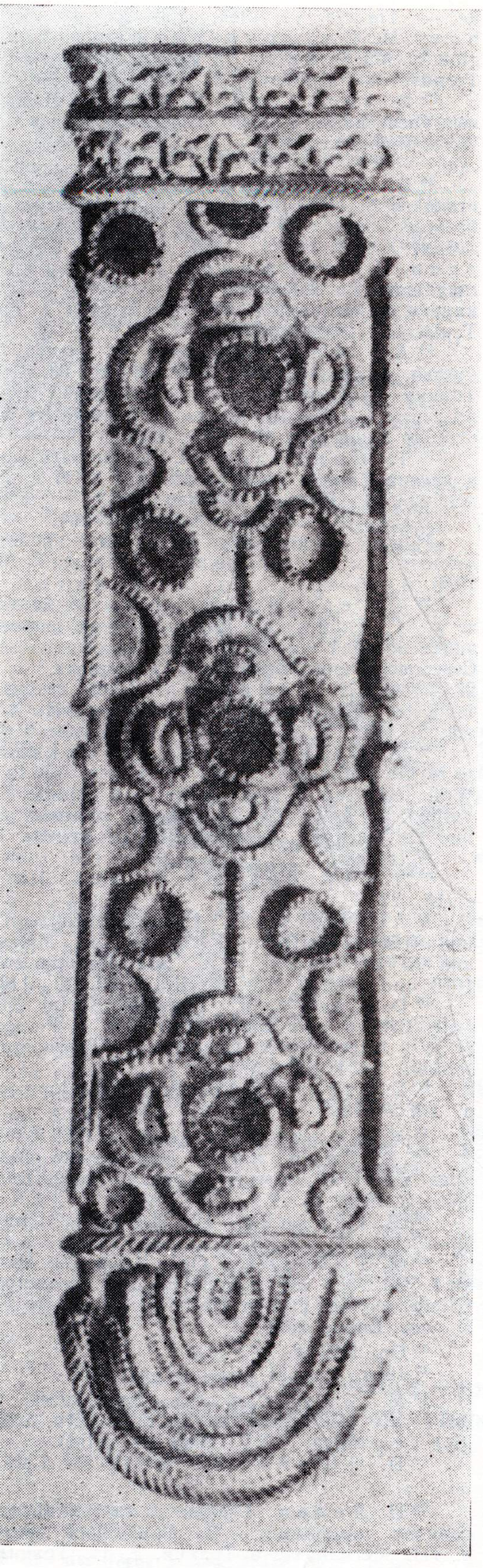

●*Обр. 11. Златната ножница на меча от Белоградец, Варненски окръг, VIII в. пр. н. е. Fig. 11. La gaine en or de l'épée de Belogradeč, département de Varna, VIIIe s. av. n. ère*

тивна основа и чрез разностранни интердисциплинарни изследвания.

При разработването на тази проблематика много съществен е въпросът за синхронизирането на процесите в Тракия с тези в Централна Европа и Гърция.

Необходими са насочени изследвания върху началото и развитието на желязната металургия, локализацията и дейността на железодобивните центрове.

Много по-задълбочена обща характеристика на тракийската култура може да се очаква вследствие бъдещите изследвания. Слабо разработен и изискващ активно международно сътрудничество е въпросът за ранната тракийска диаспора и археологическата ѝ идентификация. Остава открит въпросът за регионалните особености в рамките на тракийския ареал и за археологическата идентификация на тракийските племена или племенни групи. В начален етап е работата върху проучванията на тракийските светилища и на тракийския култов живот. Все още не са разграничени специфично тракийските прояви в погребалния обред, както и други страни на тракийските вярвания, отразени в археологическия материал. Бъдещите изследвания със сигурност ще разширят и конкретизират представите за ранните контакти на Тракия с гръцкия и варварския свят.

Активните и целенасочени археологически проучвания ще бъдат сериозна научна основа за изясняването на историята и културата на един от ранозасвидетелстваните европейски народи, за неговото място и роля във формирането на културата на Източносредиземноморския свят през желязната епоха.

---

[1] Д. П. Димитров. Троя VII б 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 11; М. Чичикова. Керамика от старата желязна епоха в Тракия. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 20 сл.; M. Čičikova. Nouvelles donneès sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. — Thracia, t. I, 1972, p. 79 sqq.

[2] Thracia, t. I, 1972; t. II, III, 1974, Serdicae.

[3] Actes du IIe Congrès International de Thracologie, t. I, II. Bucuresti, 1980.

[4] Dritter Internationaler Thracologischer Kongress, t. I, II. S., 1984.

[5] Актите под печат.

[6] Pulpudeva, t. I, 1976, t. II, 1978, t. III, 1980, t. IV, 1982, Sofia.

[7] Thracia Pontica, t. I. Sofia, 1982.

[8] The Lower Strumešnica Valley in Praehistoric, Ancient and Early Medieval Times. Kraków, 1983; Материали за археологията на Средна Струма, т. I. — Expeditio Thracica (под печат).

[9] Тракийски паметници, т. I. С., 1979; т. II, 1983. Мегалитите.

[10] M. Čičikova. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. — Studia Balcanica, 5, 1971, p. 79 sqq.

[11] Г. Тончева. О фракийцах нынешней Украины, Молдовы, Добруджи и Северовосточной Болгарии в XI—VI вв. до н. э. — Studia Thracica, 1, 1975, с. 50—51.

[12] Д. Гергова-Домарадска. Тракийските накити в българските земи през старожелязната епоха (XI—VI в. пр. н. е.). Автореферат. С., 1977.

[13] М. Чичикова. Тракия, Анатолия, Кавказ и Северното Черноморие през старожелязната епоха. — В: Сб. България в света от древността до наши дни. С., 1979, г. 1, с. 116.

[14] D. Gergova. Genesis and Development of Metal Ornaments in the Thracian Lands During the Early Iron Age (11 th—6 th B. C.). — Studia Praehistorica, III, 1980, p. 100, Chart II, 2, 3; Хр. Буюклиев. Нападателното въоръжение в древна Тракия (краят на XII в. пр. н. е. — 45 г. н. е.). Автореферат. С., 1981; М. Бочев. Мечовете през ранножелязната епоха XII—VI в. пр. н. е. — Thracia Antiqua, 4, 1978, 74—86; същият. Копията в българските земи през ранножелязната епоха (края на XII—V в. пр. н. е.). — Thracia Antiqua, 2, 1977, 53—67; M. Čičikova. La Thrace à l'époque homérique et géométrique. — Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara, 1978, p. 187—191.

[15] Д. Гергова. Тракийските накити. . ., 10—12.

[16] G. Tončeva. Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du Nord-Est. S., 1980, 133—136.

[17] K. Kiliam. Trachtzubehör zwischen Ägäis und Adria. — PZ, B. 50, 1975, p. 20 sqq, Taf. 102.

[18] Р. Катинчаров, Я. Бест, В. Николов, В. Николова. Селищна могила до с. Дядово — сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977—1978 г.). — Expeditio Thracica, I, 1980, 8—94.

[19] Д. Гергова, Ил. Илиев. Към въпроса за поселищното развитие в района на Кабиле и Югоизточна Тракия през II—I хил. пр. н. е. — В: Сб. Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1982, 11—13.

[20] Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопки на селище от късната бронзова епоха до с. Балей, Видински окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 42—43.

[21] М. Кънчев. Поселения и находки поздней бронзовой и ранней железней эпохи в районе города Нова Загора. — Thracia, VI, 1984, p. 138.

[22] Д. Аладжов, Пл. Георгиев, Д. Балабанян, Ст. Васева, И. Петров, Кр. Капелкова. Констанция 77 (предварителен отчет). — ИНИМ, т. III, 1981, 265—334.

[23] М. Чичикова, Д. Гергова. Разкопки на тракийско селище при с. Пшеничево, Старозагорски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1976 г. Русе, 1977, с. 39.

[24] Д. Гергова. Разкопки на Камен рид край с. Малък Поровец, Разградски окръг през 1984 г. Сливен, 1985, 78—80; Д. Иванов. Нови материали от бронзовата и желязната епоха, съхранявани в Русенския музей. — ГМСБ, 4, 1978, 5—9; Р. Георгиева, Б. Борисов. Селище от ранножелязната епоха край Богданово.— Expeditio Thracica, 2, 1982, p. 102 sqq. Д. Аладжов, Д. Балабанян. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. — Thracia, VI, 1984, с. 234.

[25] Н. Гиздова. Гальштаттская керамика крепости Цепиниы. — Thracia, III, 1974, p. 115 sqq.

[26] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Фракийская крепость близ села Вишиград, Кырджалийского округа. — Thracia, VI, 1984, p. 104 sqq.

[27] Д. Гергова. Лам Ми Зунг. Тракийска крепост в м. Марена при с. Марикостиново, Благоевградски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1985, с. 86.

[28] М. Долмова-Лукановска. К вопросу о фракийском поселении на холме Царевце. — Thracia, VI, 1984, 250—257; Iv. Dzambov, M. Dolmova-Lukanovska. L'agglomération thrace sur la colline Carevec à Veliko Tarnovo. — Pulpudeva, 3, 1980, 193—198.

[29] В. Антонова, Н. Попов. Новые данные касающиеся раннего железного века в Северо-Восточной Болгарии. — Thracia, VI, 1984, p. 183 sqq.

[30] Б. Димитров, Ат. Орачев. Пристанищната система по западнопонтийското крайбрежие (средата на II—I хил. пр. н. е.). — Археология, XXIV, кн. 1, 1982, с. 1—12; Б. Димитров, К. Порожанов, Ат. Орачев. Пристанищата на Аполония и Месамбрия. — В: Тракийски паметници, т. III. Мегалитите в Тракия. Т. II. С., 1982, с. 439 сл.

[31] Ал. Фол. Миграциите в Тракия. — Изкуство, кн. 9—10, 1981, 88—91 и 96; същият. Тракия и Югоизточна Европа през II—I хил. пр. н. е. — В: Сб. България в свега от древността до наши дни. С., 1979, 63—68.

[32] Т. Спиридонов. Селищната система в древна Тракия през I хил. пр. н. е. — Thracia Antiqua, 1, 1979, 67—91.

[33] Цв. Дремсизова. Цит. съч.

[34] Зл. Гочева. Тракийските крепости и мястото им в поселищната система. — Векове, 1980, 4, 56—65.

[35] Д. Гергова, Ил. Илиев. Цит. съч., с. 21; Г. Тончева. Миграционные движения в эпохе поздней бронзы и Гальштата на территории Северовосточной Болгарии. — Pulpudeva, 3, 1980, 261—268; H. Todorova. Über einige Probleme der Südosteuropäischen Früheisenzeit. — Thracia, I, 1972, p. 67.

[36] D. Gergova-Domaradzka. Culture in the Later Bronze and Early Iron Age in South West Thracian (Upper Mesta and Middle Struma valley). — Actes du Ve Congrès international du Sud-Est européen. Beograd, 1984 (in print).

[37] Ibidem.

[38] Д. Гергова, Ил. Илиев. Цит. съч., с. 18—21.

[39] Al. Hochstetter. Spätbronzezeitliches und früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und in Balkanraum. — In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Berlin, 1982, 99—118.

[40] D. Gergova. Thracian Burial Rites of Late Bronze and Early Iron Age. — Proceedings of IVth International Congress of Thracology, Rotterdam, 1984 (in print).

[41] D. Gergova. Genesis and Development. . ., p. 107.

[42] М. Кънчев. Цит. съч., с. 151.

[43] Р. Георгиева. Югоизточна България през раннага желязна епоха. — Expeditio Thracica, 1, 1980, p. 173.

[44] Д. Гергова, Ил Илиев. Цит. съч., 19—21.

[45] H. Todorova. Op. cit., p. 67; B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau, Bonn, 1976.

[46] Op. cit., p. 192 sqq.

[47] Ibid., p. 114 sqq.

[48] M. Domaradzki. Sanctuaires thraces du II—Ier Millenaire av. n. e. — Acta Archaeologica Carpathica, XXV, 1986 (in print).

[49] D. Gergova. Culture in the Late Bronze. . .

[50] П. Делев. Проблеми на тракийските мегалитни паметници. — В: Тракийски паметници, т. III, Мегалитите в Тракия, т. II. Трация Понтика. С., 1982, с. 398.

[51] M. Domaradzki. Op. cit.

[52] Г. Тончева. Монументальные скульптурные памятники поздного бронзового и раннего железного века в Болгарии. — Thracia, VI, 1984, p. 74, fig. 4, 84—88, fig. 14—18.

[53] Пак там, с. 74 сл.

[54] B. Hänsel. Plastik der jüngeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit aus Bulgarien. — Germania, 47, 1969, p. 62 sqq.

[55] Ив. Василчин. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Черна, Толбухински окръг. — Археологически открития и разкопки през 1979. Хасково, 1980, с. 51.

[56] В. Найденова, Т. Тотевски. Проучвания на тракийски могили при гр. Троян. — Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, с. 41.

[57] Г. Китов, П. Павлов. Тракийски надгробни могили в Ловешки окръг. — XXI национална археологическа конференция. Смолян, 1976, 37—38.

[58] Д. Цветанова — Агре. Разкопки на Лесковското градище и некропола край него, Михайловградски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1981 г. Плевен, 1982, с. 38.

[59] Д. Гергова, Ил. Кулов. Разкопки на тракийски могилен некропол край селата Кочан и Сатовча, Благоевградски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 32—33.

[60] Н. Петрова, К. Кисьов. Проучвания на тракийски могилни некрополи при с. Борино и с. Грохотно.—Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, с. 37.

[61] П. Делев, Ив. Карайотов, М. Домарадски, В. Стойкова, М. Петрова, Ев. Келбечева. Странджа планина — В: Тракийски паметници, т. III, Мегалитите в Тракия II. С., 1982, с. 263—391; П. Делев. Цит. съч.

[62] Д. Николов, Д. Янков, Кр. Калчев. Спасителни археологически разкопки на надгробни могили. — Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, 32—33.

[63] Г. Катинчаров, М. Димитров. Разкопки на надгробна могила при с. Главан, Старозагорски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1977 г. Видин, 1978, с. 44.

[64] П. Делев. Цит. съч., 407—408.

[65] D. Gergova-Domaradzka.Thracian Burial Rites. . .

[66] M. Stančeva. Une coupe en or de Sofia. — Thracia III, 1974, p. 221 sqq; Ал. Фол. Символичното погребение от Казичене, Софийско.— Изкуство, кн. 3—4, 1975, 11—13.

[67] Г. Тончева. Кинжал кимерийски тип от с. Белоградец, Варненски окръг. — Археология, XVIII, кн. 3, 1976, 52—55.

[68] Al. Fol, Iv. Marazov. Thrace and the Thracians, Cassel. London, 1977, p. 93, 142—147. Ат. Милчев. Културно-исторически връзки между Тракия и южния район на СССР през X—III в. пр. н. е. — В: Сб. България в света от древността до наши дни., с. 125.

[69] D. Gergova. Thracian Burial Rites. . .

[70] П. Алякова. Разкопки на тракийски некропол в м. Карговите търли, с. Катрище, Кюстендилски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1979 г. Хасково, 1980, с. 58.

[71] M. Domaradzki. Ograzden and the Strumešnuca valley in the second half of the First Millenium B. C. — In: The Loer Strumešnica valey. . ., p. 50.

[72] D. Gergova. Thracian Burial Rites. . .

[73] Ibidem.

[74] Ibidem.

[75] Ibidem.

[76] Ат. Милчев. Цит. съч., 124—134.

[77] Г. Китов. Тракийските символични секири и амулети с изображения на животни. — Археология, 1979, кн. 2, 13—19; същият. Животинските изображения в тракийското изкуство (XII—III в. пр. н. е.). Автореферат, 1977.

[78] Р. Георгиева. Сакралният характер на орнитопластиката от ранножелязната епоха в басейна на Вардар и Халиакмон. — Thracia Antiqua, 1977, 1, 63—75.

[79] Д. Гергова. Произход, характер и датировка на съкровището от Бързица (б. Шеремет), Варненски окръг. — Археология, XXIV, 1982, кн. 3—4, 1—17.

[80] Д. Гергова. Развитите на фибулите в Тракия през старожелязната епоха. — Векове, 1977, 1, 47—48.

[81] Д. Гергова. Проблеми на генезиса на накитите от ранножелязната епоха в северозападна Тракия. — Thracia Antiqua, 3, 1978; 123—138; D. Gergova. Cenesis and Development. . ., p. 109 sqq.

[82] Д. Гергова. Тракийските накити. . ., 6.

[83] М. Чичикова. Тракия, Анатолия, Кавказ, с. 115.

[84] Пак там, 116—117.

[85] D. Gergova. Contribution to the Ptoblem of the Thraco—Caucasian Relations in the Early Iron Age. — Pulpudeva, 3, 1980, p. 296—304.

[86] M. Stančeva. Op. cit. p. 232; М. Чичикова. Цит. съч., 118.

[87] Д. Гергова. Тракийските накити. . ., 7.

[88] Г. Тончева. Цит. съч.; Ат. Милчев. Културно-исторически. . . ., 125—126.

[89] К. Йорданов. Траки и кимерийци. — Векове, кн. 2, 1979, 30—36.

[90] Л. Огненова, Б. Димитров. Въведение в проблематиката на Тракия Понтика — В: Тракийски паметници, т. III. Мегалитите в Тракия II. С., 431—436; Б. Димитров. Контактите на черноморска Тракия с басейна на източното Средиземноморие (XVI—VII в. пр. н. е.).— В: Тракийски паметници, т. III, 459—488; L. Ognenova-Marinova. Thracia Pontica.— In: Thracia Pontica, I. Sozopol, 1979, 69—81.

Réalisations et problèmes dans l'étude de l'âge du fer récent en Thrace

D. GERGOVA

(Résumé)

Au cours des dernières années l'attention de la plupart des chercheurs bulgares était orientée vers les problèmes de l'âge du fer recent, ce qui a exercé une influence favorable sur leur étude. Elle a été réalisée par l'application de différentes méthodes et favorisée par de nouvelles résolutions d'organisation.

La chronologie du premier âge du fer a été synchronisée avec les processus culturels en Grèce et en Europe Centrale. Du début trois phases furent délimitées, tandis que plus tard — deux périodes (XIe—IXe et VIIIe—VIe s. av. n. ère) avec des sous-phases reflétant les moments historiques et culturels fondamentaux du développement des terres thraces entre le XIe et le VIe s. av. n. ère. Les études de tells avec des couches de l'âge du bronze tardif et de l'âge du fer récent des localités découvertes des mêmes époques de forteresses, ainsi que des études complètes du système de localité dans différentes régions, ont permis de suivre plus en détail les processus de formation du système de localité de l'âge du fer récent. Elles ont établi que le début de l'âge du bronze tardif est lié avec la formation d'un nouveau système de localité dont la structure dynamique se termine au début de l'âge du fer récent. Les mouvements migratoires dans le même temps des tribus thraces du Nord au Sud sont importants et sont un facteur déterminant dans la formation de la culture du l'âge du fer récent comme culture, déterminée par les éléments du suprastratification indépendamment de la conservation de certaines traditions des étapes plus anciennes de l'âge du bronze.

Ce fut le début des études sur des anciens sites cultuels et sanctuaires thraces et on a établi que leur fondation se rapporte également à l'âge du bronze tardif, tandis que leur formation définitive — vers l'âge du fer récent.

Les plus actives au cours des dernières années sont les études des nécropoles thraces. Bien qu'un grand nombre des éléments du rite funèbre thrace et leur fondement idéologique aient leurs racines dans l'âge du bronze tardif, c'est à peine le début de l'âge du fer récent qui est marqué par la présence de changements d'importance thrace générale et de présence territoriale — large propagation des tumulus, l'introduction du rituel double, le début de l'héroïsation du défunt, ainsi que des particularités de caractère régional pour la Thrace — les dolmens en Thrace du Sud-Est, les tumulus ovales en Thrace du Sud-Ouest, la prédomination de l'incinération des morts en Thrace du Nord-Est, les inhumations féminines doubles et autres.

Les études de la culture thrace ont permis d'éclaircir différents aspects de sa genèse et de son développement, d'éclaircir sa réalité. De nouvelles contributions furent réalisées dans l'étude du caractère des rapports mutuels des tribus thraces avec les peuples voisins — Grecs, Illyriens, Cimmériens. Il a été établi la présence de manifestations culturelles communes entre les tribus thraces et phrygiennes d'Asie Mineure et la supposition de l'existence d'enclaves thraces au Caucase. Les études ont montré qu'il manque de preuves archéologiques d'invasions étrangères en Thrace après le début de l'âge de fer récent, mais que, par suite de la stabilisation progressive dans le monde méditerranéen oriental, on remarque également un changement dans l'orientation de propagation de valeurs. Des objets produits dans de grands centres orientaux apparaissent en Thrace. Les Thraces réalisent leurs contacts aussi bien par terre que par mer.

La perspective des études de l'âge du fer récent c'est l'étude approfondie de ses monuments en vue de nouvelles contributions de l'archéologie bulgare dans l'étude de la culture et de l'histoire d'un des peuples historiquement les plus anciens — les Thraces et leur place dans le monde méditerraneen oriental.

Античното селище при с. Обнова, Плевенско

ВАСИЛКА ГЕРАСИМОВА-ТОМОВА

През 1894 г. Шкорпил[1] съвсем бегло съобщава, че край с. Радинец, днес с. Обнова, Плевенско, има развалини от римски лагер. След него никой не е проучвал това място. Благодарение на отзивчивостта на Асен Йорданов, учител от селото, и Т. Ковачева, уредник в Плевенския музей, на които специално благодаря, можах да събера данни за старините от с. Обнова.

През селото днес минава магистралният път, свързващ Плевен с Варна. То отстои на около 30 км от Плевен и е на около 1 км от днешното русло на река Осъм. При различни строителни работи в самото село на малка дълбочина се намират непрекъснато археологически паметници. В двора на Т. Томеев са намерени редица следи от постройки. Разкрит бил зид от необработени камъни, споени с бял хоросан и дебелина 1,30—1,50 м. Под него се намирал зид с по-друг градеж, чиито камъни били споени с розов хоросан. На други места в хоросана се виждали парченца натрошена тухла (обр. 1, № 1). В същото дворно място при построяване на къщата е намерен друг зид със същата ширина и градеж, с посока североизток. Стопанинът разказва, че в цялото място при обработка на земята се натъквал на останки от дебели зидове и много тухли и керемиди. Керемидите са тип tegulae и имат размери 60 на 50 см. Направени са от добре обработена и изпечена глина. Тухлите са квадратни, с дебелина около 3,50 см. В същото дворно място (обр. 1, № 2) при изкоп за варница преди 10 години на около 1,50 см дълбочина било намерено голямо плитко каменно корито с чучур и под него каменен леген. Диаметърът на последния бил 70 см. Според описанието това може да бъде само съд за смачкване на грозде[2]. Самият лин е останал на мястото си и отново бил затрупан, а по-малкият съд бил изваден и впоследствие — счупен.

Югоизточно от зидовете в дворното място на Томеев, в двора на Колю Стоянов Радевски, е намерена част от канализационна си-

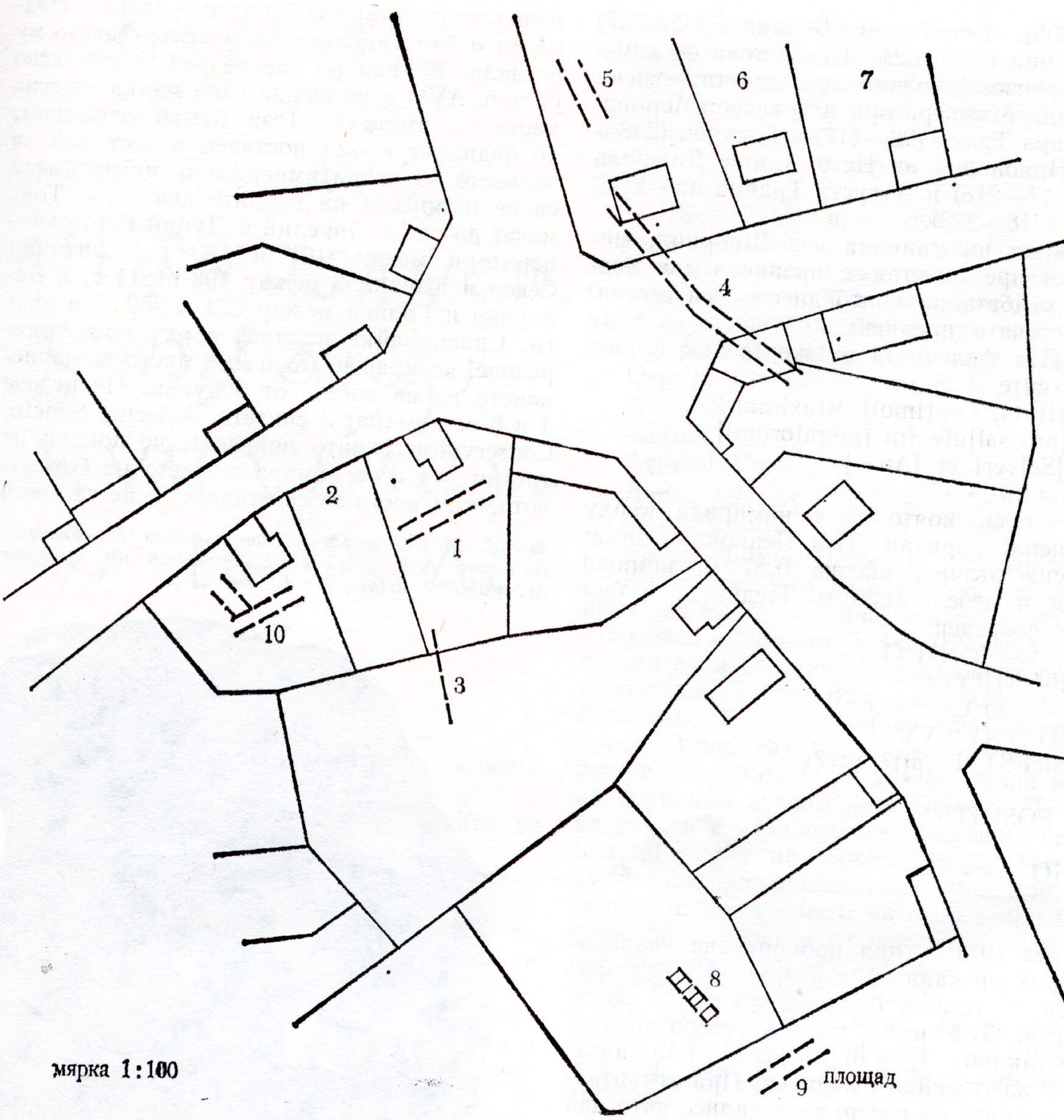

1

Обр. 1. Центърът на с. Обнова със запазените останки от зидове. Fig. 1. Le centre du village d'Obnova avec les vestiges de murailles conservés

стема. Глинените тръби били споени с бял хоросан. Те имат дължина 30—40 см и диаметър 15 см (обр. 1, № 3).

Голям комплекс от зидове на малка дълбочина са открити северно от първите. При строежа на новата къща на Александър Атанасов Събев не е могло да се стигне до земя и тя изцяло е легнала върху дебели повече от 2 м зидове с посока северозапад—югоизток (обр. 1, № 4). Същият зид е проследен и под част от улицата, както и в отсрещното място. През 1971 г. при направата на водопровод той е бил отчасти изкъртен, както и в отсрещното дворно място при строежа на новата сграда, в която се намират Хоремага и Селкоопа, се натъкват отново на него. И в двата случая той е бил не по-дълбоко от 1,40 м от повърхността. Този зид прилича по градеж на описания по-горе, т. е. граден е от камъни, споени с розов хоросан (обр. 1, № 5). В съседния двор били извадени голямо количество тухли и керемиди и днес при обработката на земята продължават да се намират. По сведение на Ас. Йорданов знаем, че те били както tegulae, така и imbrices. Последните са с размери 50 см и ширина 14—17 см (обр. 1, № 7). В двора на Борис Василев Пешев били струпани камъни, събрани при копане. Между тях един имал надпис. Днес този камък е взидан в основите на плевнята, но така, че не се чете (обр. 1, № 5).

В селото постоянно се намират монети. Една част от тях са прибрани от Ас. Йорданов. Същият ги е занесъл в музея на град Плевен и там те са определени от др. Т. Ковачева[3]. Ето и техният списък: 2 сребърни римски републикански монети от II в. пр. н. е.; 2 денара на Веспасиан (69—79); бронзови монети от императорите Германик, Максимиан (293—311), Констанций

(293—306), Константин Велики (305—337) и Лициний (308—324). Освен това са намерени бронзови колониални монети, сечени от следните императори и градове: Марцианопол при Траян (98—117) и Гордиан (238—244); Никополис ад Иструм при Диадумениен (217—218) и Аугуста Траяна при Елагабал (218—222).

В края на миналия век Шкорпил, минавайки през селото, е преписал два надписа[4], съдбата на които днес е неизвестна. Ето неговите преписи:

1. Два фрагмента от жертвеник с вис. на буквите 0,05 м:

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo)
[pro sal]ute Im [p(eratorum)]
[Se]veri et [An -]
tonini- - -

2. Стела, която се е намирала върху кладенеца, наричан Дядо-Пенкова чешма; отчупена отляво, висока 0,87 м, широка 0,94 м и дебела 0,30 м. Надписът е бил силно повреден:

II - - - IONII O
AI'-'-'-IICOM- -
O - - -O C/// SC.
OIO- - II . VV
ASRESTIT (uit? ute?)
. . .
S POSUIT
.
RIO - - -
. . .

През 1971 г. при прокопаване на водоснабдителен канал бил разрушен дебел зид, строен от големи блокове, споени с розов хоросан. Той имал посока северозапад — югоизток (обр. 1, № 8). От него са били извадени 3 жертвеника с надписи. При откъртването и трите са пострадали силно, като два от тях са счупени на две. Прави чест на местното население, което е разбрало тяхното значение, и макар и варварски залепени, те са поставени един до друг на малка площадка в центъра на селото като украса.

3. Първият от тях (обр. 2 и 3) е с отчупен горен ляв ъгъл и силно очукана горна част. Неговите размери са: височина 1 м, ширина 0,40 м, дебелина 0,26 м, височина на буквите 0,03 м. Надписът е имал 8 реда латински текст:

- - -C.Ạ- - -I. S. C̣- -
- - - - - - - -II- - - -
- - - - - - - -Aug̣g (ustorum) [I(ovi O(ptimo) M(aximo) vel Ḍeo]
Aeterno Sancto
Conservatọri
M. Val(eruis) Vitalis
·7· leg(ionis) ·I· Ital(ici)
ex v(otum) p(osuit)

Първите два реда са почти изцяло унищожени. Четат се отделни букви, които не позволяват тяхното възстановяване. Надписът е бил унищожен при откъртването му от зида. В края на третия ред съвсем ясно се чете AVG и се вижда една малка отвесна хаста от второ G. Тези букви означават, че надписът е бил поставен в чест или за здравето на двама императори, чиито имена са се намирали на горните два реда. Това могат да са М. Аврелий и Луций Вер, съимператори между 161 и 169 г., Септимий Север и Каракала между 198 и 211 г. и Валериан и Галиен между 253 и 259 г. и други. Сравнявайки надписа върху по-долните редове, до края на този има място за написването на не повече от 3 букви. На редове 4 и 5 се намират 3 епитета: Aeterno, Sancto, Conservatori, които показват, че докрая на третия ред се е намирало името на божеството, към което те се отнасят, а не са били

●*Обр. 2. Надписът на центуриона М. Валерий Виталис № 3. Fig. 2. L'inscription du centurion M. Valerius Vitalis No 3*

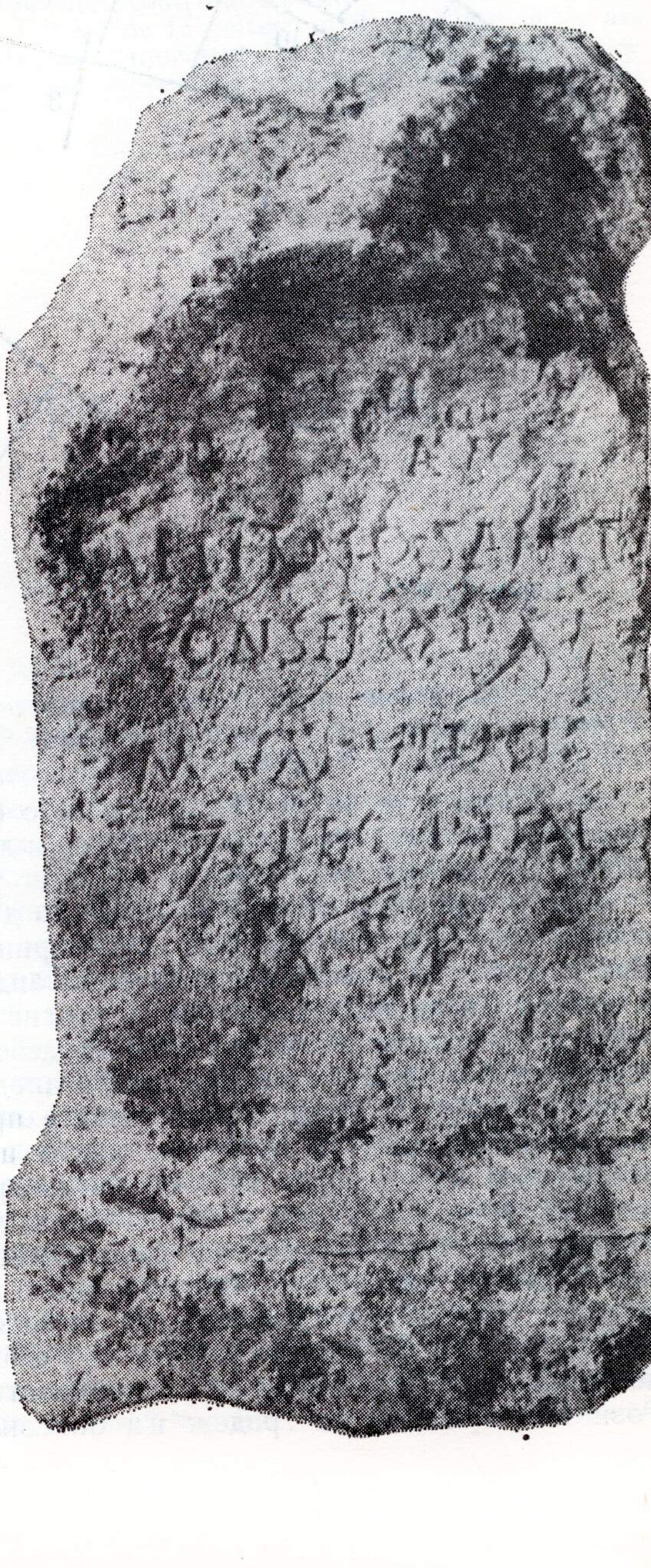

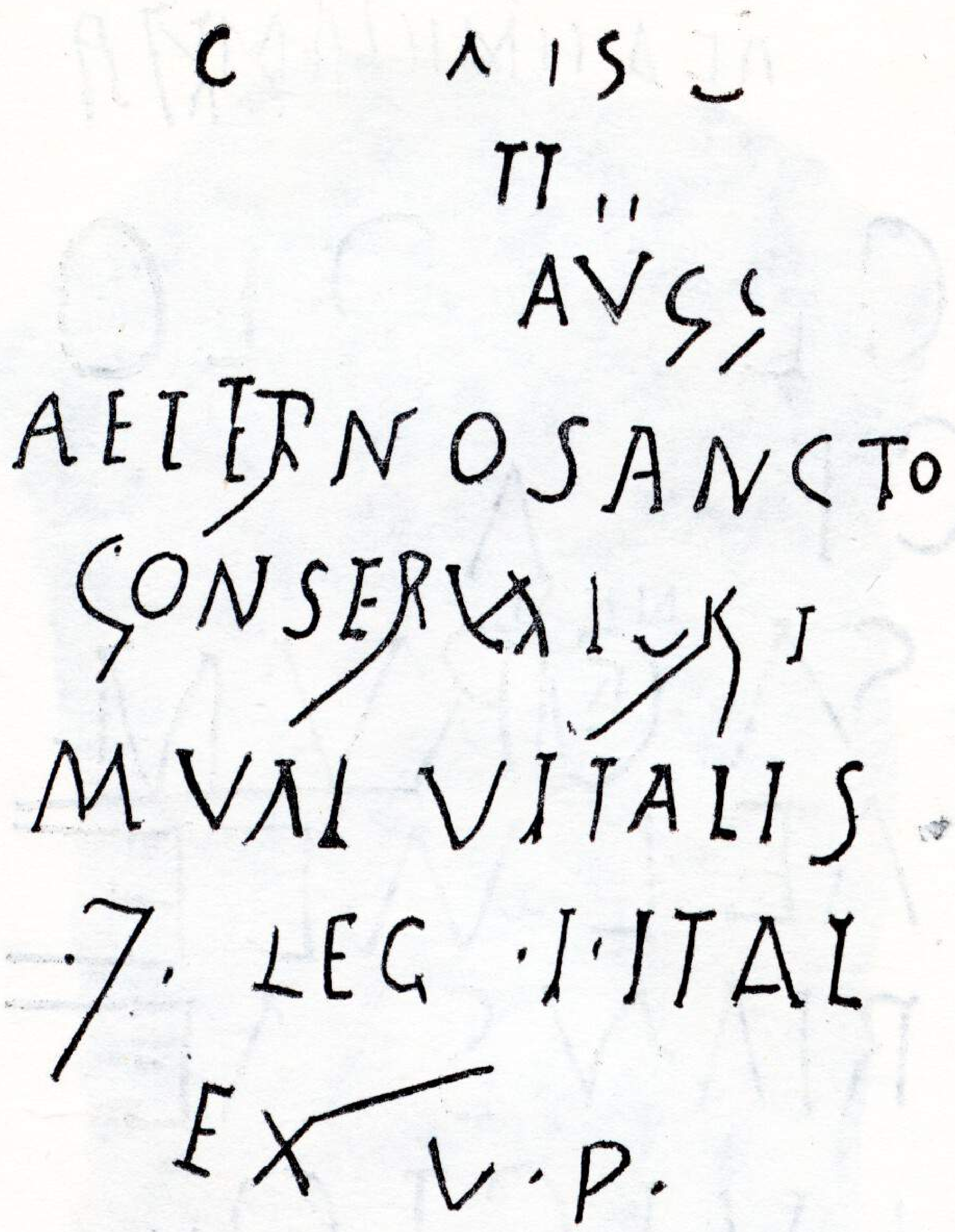

3

●*Обр. 3. Факсимиле на № 3. Fig. 3. Fac-similé du No 3*

към името на императорите, тъй като са в единствено число.

Aeternus е прозвище на няколко бога — на Юпитер, Сол, Митра и Целус[5]. Съществуват и редица надписи, посветени само на Deo Aeterno[6]. В повечето случаи обаче се касае за I(upiter) O(ptimus) M(aximus).

Sanctus et Conservator също са прозвища на Юпитер[7]. Така че на загубеното място в края на третия ред най-вероятно се намирало в съкращение името на Юпитер. В полза на това е и фактът, че от същото село произлиза друго посвещение на I(ovi) O(ptimo) M(aximo) и твърде възможно е в това селище да е имало храм на Юпитер. Този надпис също е посветен на двама императори — Септимий Север и Каракала (198—211) (№ 1).

От следващите редове става ясно, че посветителят се е казвал M(arcus) Val(erius) Vitalis и е бил центурион на I Италийски легион. Centurio е предадено с обикновения знак за съкращение на тази дума, приличащ на арабско 7. Името на посветителя е едно от типичните войнишки имена — пожелания. Под него вероятно се крие един провинциалист, получил римско гражданство чрез войската. Надписът е изработен маниерно. Буквите са били запълнени с червена боя, която на места е много добре запазена. Хоризонталните черти на Е и Т са много къси. Отвесната хаста на R е силно удължена и закривена наляво под реда. В лигатура са свързани V и A на 5-тия ред. Някои думи са отделяни с точки. Имайки предвид палеографските особености, можем да отнесем надписа към първата половина на III в. В такъв случай най-вероятно е императорите, чиито имена са загубени, да са Септимий Север и Каракала (198—211).

4. Варовикова ара, горе и долу профилирана, украсена в горната си част с акротери и в средата с акантов лист. Висока е 0,80 м, широка 0,36 и дебела 0,31 м, височина на буквите 0,03 м. Върху жертвеника има 7 реда латински текст (обр. 4 и 5):

Gẹ[ni]o lo -
ci . . Ṇ .
sacrum
Aẹḷ(ius) Vale -
rianus [et] Aẹ
ẹ(ius) Victọṛ-
[i]ṇus v(otum) [p(osuit) vel s(olvit)].

На първия ред са запазени началото и краят на името на едно божество. Името е започвало с буквата G. От следващата е запазена една отвесна и заловена за нея хоризонтална хаста. Втората буква може да бъде само Е. Загубени са следващите две букви. След тях се вижда почти изцяло запазена буквата О. В такъв случай можем да допълним думата като Gẹ[ni]o. До края на реда и в началото на следващия се чете loci. До края на втория ред би трябвало да се намира определение към името на Genius loci или името на едно второ божество. За съжаление от него едва се виждат две допрени в горния си край хасти, които могат да са части от буквите A, N или M. С еднаква сигурност може да се допълни вторият ред като ci [S]ạ[ncto] или ci [et] L|A [r(ibus)], като Е и Т са били свързани в лигатура.

На следващия ред е запазена горната половина на буквата S и лявата половина на А. Запазените докрая на реда букви показват, че думата трябва да се чете като sacrum. На следващия ред е започвало името на посветителя. От началната му буква е запазена една наклонена от дясно на ляво хаста, буквата Е и ниско долу една хоризонтална чертичка, принадлежаща на L. По всяка вероятност това е съкращение от името Aẹḷ(ius). Този императорски когномен е твърде разпространен във II и III в. Когноменът на посветителя е бил Valerian(us). Каменоделецът е свързал в лигатура буквите A, N и V. Следващата буква е изцяло загубена. Докрая на реда се вижда малко ъгълче, принадлежащо на горната половина на A и Е. На шестия ред с труд се открива една отвесна хаста. След нея се чете V, I, C и T, както и част от кръгче, принадлежало на С или О, както и долната половина на Ṛ. Това позволява да се възстанови краят на 5-ия и целият 6-и ред като

Обр. 4. Надписът на Елий Валериан и Елий Викторин № 4. Fig. 4. L'inscription d'Elius Valerianus et d'Elius Victorinus No 7

[et] Ae|l(ius) Victor | [in]us. От седмия ред липсват в началото първите две букви. След тях се чете краят на името на втория посветител — us и буквата V, която принадлежи на посветителната формула. Би трябвало да я следва буквата P, съкращение от v(otum) [p(osuit)] или S — от v(otum) [s(olvit)]. Мястото между последната буква от името на първия посветител и началната на това на втория показва, че съюзът ET е бил предаден като лигатура.

Буквите на надписа са грижливо написани от опитна ръка. Редовете са били предварително разчертани. Липсва преномен'а на посветителите. Те носят едно и също фамилно име. Поради това можем да допуснем, че са братя или роднини. Техните когномина Victorinu и Valens са имена — пожелания и често се срещат сред войниците и техните потомци. Начертанието на буквите, липсата на преномен, както и императорското име Aelius позволяват надписът да се отнесе към края на II в.

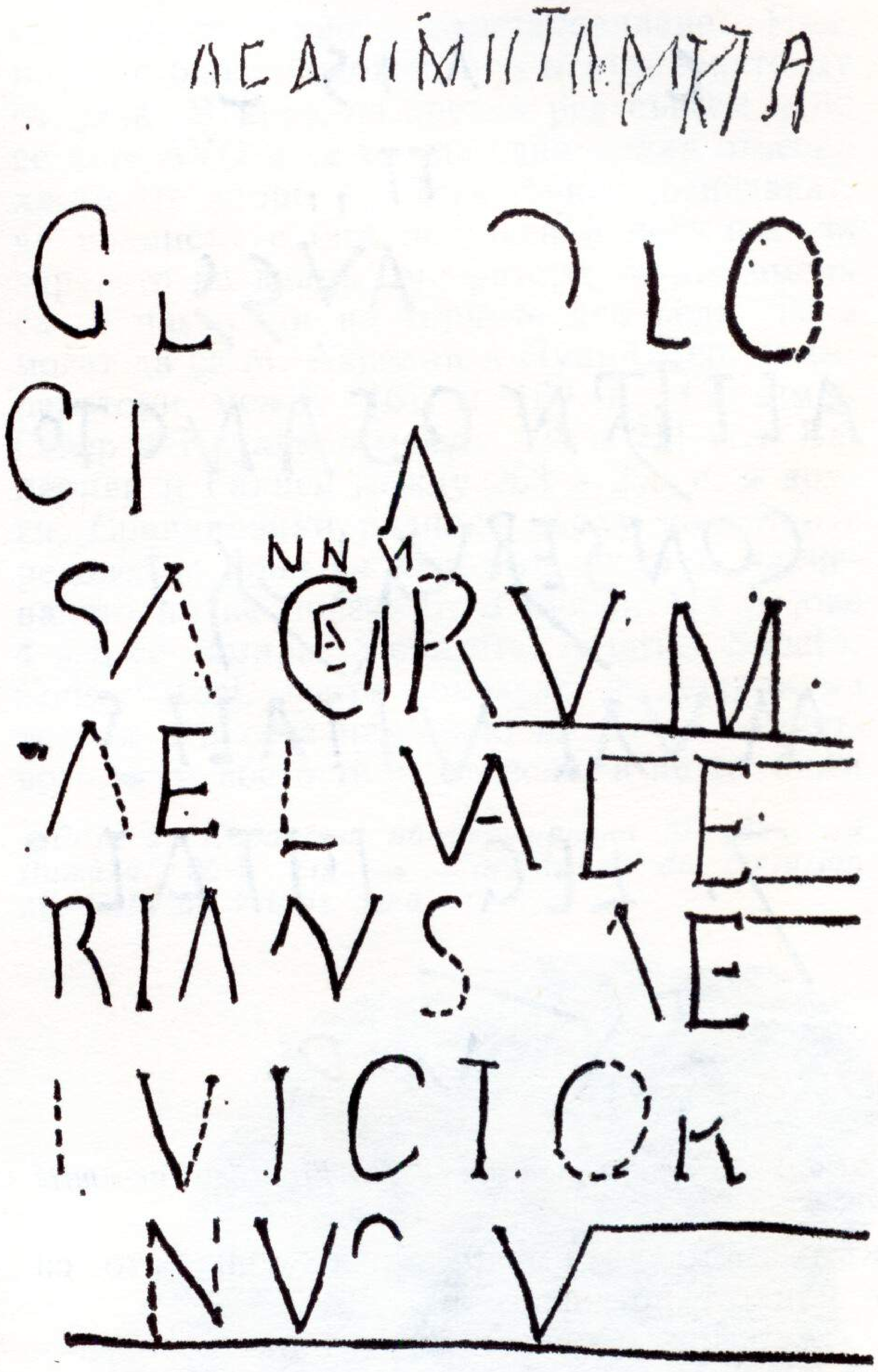

Обр. 5. Факсимиле на № 4. Fig. 5. Fac-similé du No 4

Върху същия надпис някой в значително по-късно време е издраскал с тънко острие грозни и неграмотни букви. Този втори надпис е издраскан над първия ред от латинския, както и между редовете са написани отделни букви. С труд може да се разчете:

АС ДНМНТЪРЬ ПИСА

Последният надпис сочи, че стената, в която е бил взидан този камък, се е виждала на повърхността и в късното средновековие.

5. Силно повредена варовикова ара, горе и долу очукана. Слепена е зле с цимент. В сегашното си състояние е висока 0,84 м и дебела 0,38 м и 0,29 м. Височината на буквите е 0,03 м. Запазени са 4 реда латински надпис (обр. 7 и 8):

- - - IBERO^{P}
. VFINVMAR^{c}
. S 7 LEG I ITAL
REG- - -

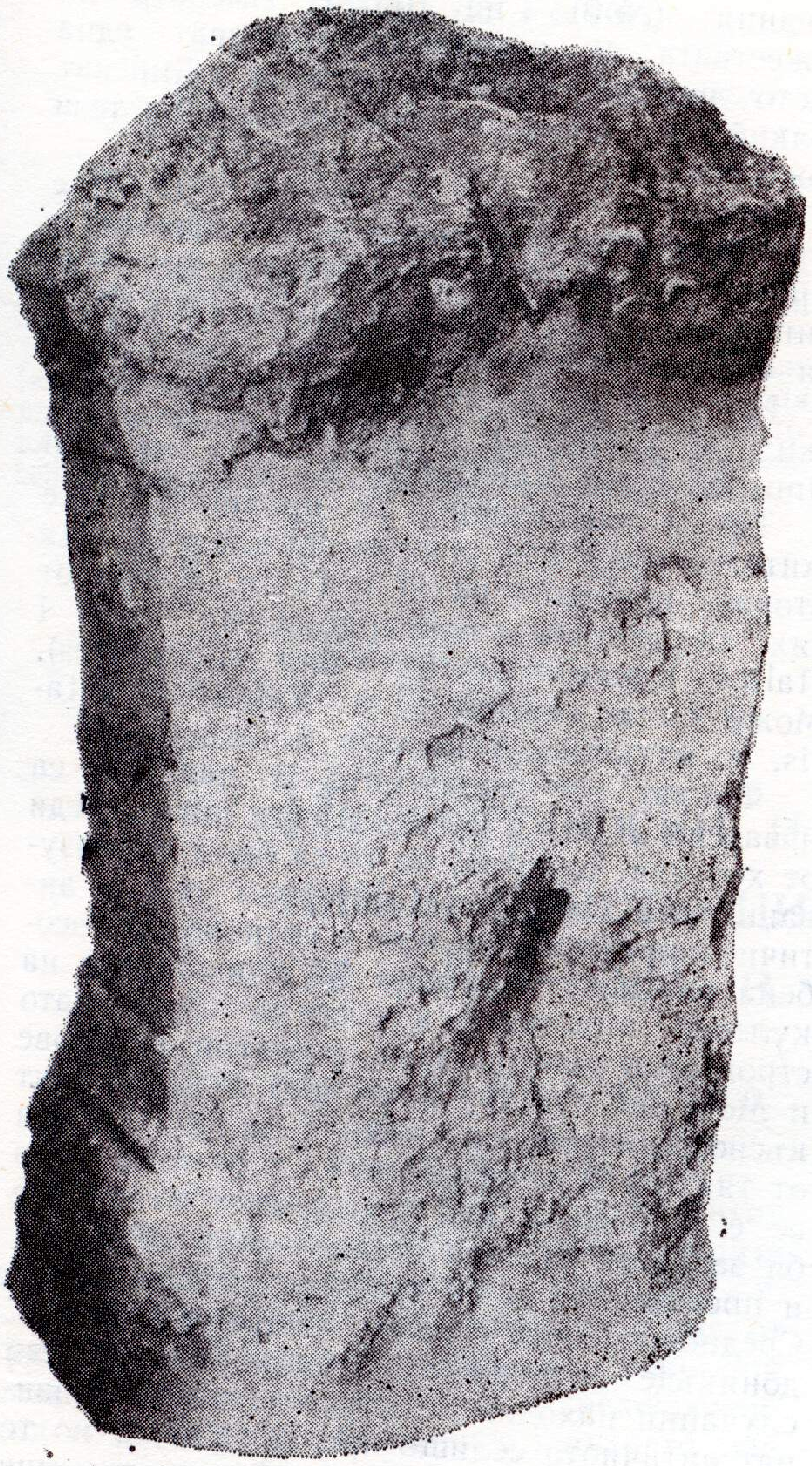

Обр. 6. Надписът на регионариуса Руфин Марк №5. Fig. 6. Inscription du gouverneur régional Rufinus Marcus

По всяка вероятност надписът е съдържал още един ред по-горе, който е загубен при лепенето на паметника. Загубено е и началото на следващия ред. Вижда се само една отвесна хаста, добре подчертана с малко клинче, която по всяка вероятност е I. След нея буквата е силно изтрита, но добре се различава почти изцяло запазено B. Следващата група букви е ERO и малка буквичка P.

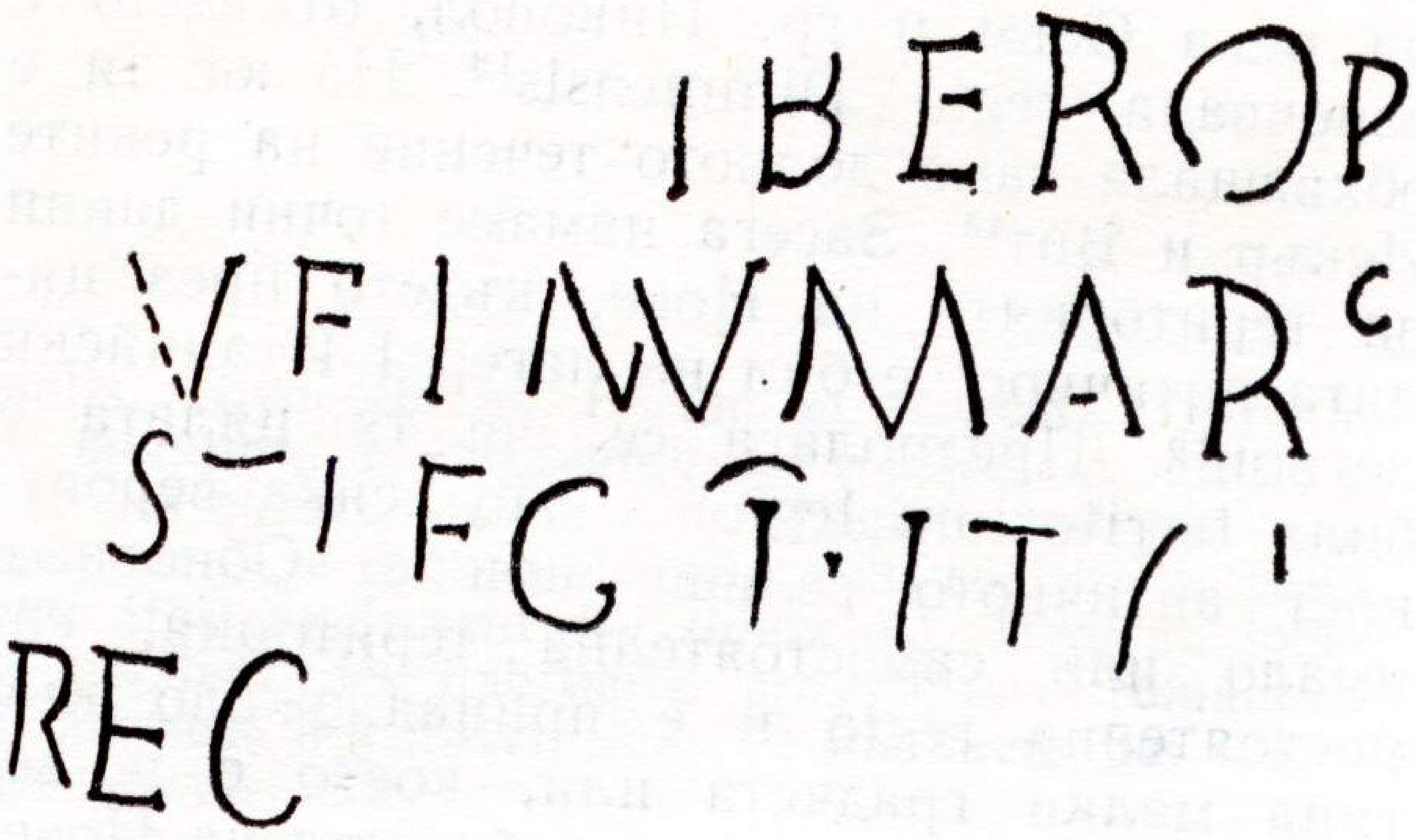

7

Обр. 7. Факсимиле на №5. Fig. 7. Fac-similé du No 5

следващата се вижда една едва забележима наклонена от дясно на ляво хаста, която може да принадлежи на буквите A, V, M или N. Следва я силно изтрита F. Тя изключва възможността наклонената хаста да принадлежи на M или N. След нея се четат буквите INV. След V се вижда точка. Следователно можем да допуснем, че името на посветителя е било [R]ufinu(s). Неговият когномен продължава докрая на реда и в началото на следващия. Докрая на реда ясно се вижда MAR и дребна буква C в края на реда, подобна на P на по-горния ред. В началото на следващия първата буква е загубена, но не е трудно да се възстанови конгоменът като Marc[u]s. От останките от следващите букви се установява, че Руфинус Маркус е бил (centurio) на legio I Italica.

Последният ред започва с REG. По-нататък надписът е напълно унищожен. Тук се е намирала най-интересната част от надписа. Загубено е името на областта, чийто регионариус е бил Руфинус Маркус.

Службата на регионариа е била да осигурява реда в пътна станция или в дадена област независимо от вида ѝ: градска, селска или част от територията на даден имот. Всички те са наричани regio. Тази длъжност са заемали центуриони или заместващи ги нисши военни чинове — optio agens. Фактически regionarii-те са изпълнявали полицейска длъжност[9]. Известни са надписите на няколко regionarii от Монтана (Михайловград)[10], както и от Панония, Британия и Антиохия Писидия[11].

на Ескус на изток е достигнала до устието на река Осъм и гр. Никопол, откъдето е започвала regio Dimmensis[13]. На юг тя е обхващала само долното течение на реките Искър и Вит[14]. Засега нямаме точни данни за територията на Нове, където през цялата античност е бил на лагер I Италийски легион[15]. Предполага се, че тя цялата е била territorium legionis. По всяка вероятност античното селище при с. Обнова е имало или самостоятелна територия, самостоятелна regio и е принадлежало към типа малки градчета или, което е по-вероятно, то е било част от областта на Нове. В подкрепа на това говори, че неговият регионариус е бил центурион на I Италийски легион. Неговият надпис е първото сведение за regionarius от областта на Нове и по всяка вероятност територията на античното селище при с. Обнова се е намирало в неговата най-западна част.

Съдейки по археологическите находки, виждаме, че под днешното с. Обнова се намират останките на едно антично, а може би и съществувало и през средновековието селище[16]. Намерените каменни съдове потвърждават, че в него се е произвеждало вино. Нумизматичният материал сочи, че селището е съществувало през римската епоха и е имало търговски връзки с Марцианопол, Никополис ад Иструм и Августа Траяна. Тъй като тези монети са случайно намерени, изводите не могат да са окончателни. Сведенията, които имаме от епиграфския материал, са по-точни и по-обилни. От известните ни 5 надписа, 4 са посветителни. Два от тях са поставени за здравето на 4 императора. Имената на двама от тях са запазени. Това са С. Север и Каракала (198—211). Божествата, които се споменават в надписите, са различни. В единия надпис това е Aeternus Sanctus Conservator. Епитетите могат да са както на Iupiter Optimus Maximus, така и на Митра, Долихен или Сол. Другият надпис (№ 4) е посветен на Genius Loci, а последният (№ 5) — на Либер. Имената на божествата са римски и показват една чисто римска култова система. Липсват тракийските прозвища към имената на тези божества.

Вероятно единият от надписите (№ 2) е строителен. За съжаление той е изчезнал, а преписът, който имаме, е твърде непълен. Сигурно в него се чете, че някаква постройка е била възстановена.

Имената на посветителите са също римски: M. Val(erius) Vitalis, Ael(ius) Victorinus, Ael(ius) Valerianus, Rufinus Marcus.

Те са характерни за провинциалните жители, получили римско гражданство във втората половина на II и III в. Двама от тях са военни — центуриони на legio I Italica. Единият от тях е бил reg(ionarius). Може би и другият — M. Val(erius) Vitalis, е изпълнявал същата длъжност.

Фактът, че запазените 3 надписа са извадени от зид и по тях и сега личат следи от хоросан, показва, че те са били използувани като строителен материал още в античността. Вероятно това е станало при особена опасност. Примери за използуване на култови паметници и особено „ари“ като строителен материал са известни от Нове и Монтана. От друга страна, издраскaният къснoсредновековен надпис върху единия от тях (№ 4) показва, че част от тази стена се е показвала над повърхността и може би за части от тази стена говори Шкорпил и предполага, че са части от римски лагер. Средновековната стрела, намерена в селото, донякъде потвърждава това. Всички тези случайни находки не могат да характеризират античното селище при с. Обнова, но те показват, че едни системни разкопки ще хвърлят нова светлина върху неговата история, административна уредба, стопански живот, бит и население. Не е изключено щастливият случай да ни помогне да установим и неговото име.

---

[1] K. Skorpil. Antike Inschriften aus Bulgarien. — AEM, XVII, 1894, 175—176.

[2] Б. Геров. Към въпроса за лозарството в Долна Мизия през римско време. — Сб. Г. И. Кацаров, т. II(=ИАИ XIX), 1955, 187—193.

[3] Използувам случая да благодаря на др. Т. Ковачева, която ми изпрати описание на намерените в с. Обнова монети и ми разреши да се занимая с публикуваните тук надписи.

[4] K. Skorpil. Op. cit., p. 176, No 3—4, = CIL 12400, 14211[11].

[5] W. Roscher. Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig, I, 1884—1900, col. 88.

[6] CIL III 988b, 1286, 3327, 6258; CIL V 769, 770; CIL VIII 8923, 9704.

[7] CIL III 1020, 1084, 1'01, 7446, 8672, 10909, 1324), 1365, 4281.

[8] H. Dessau. ILS, 1700, 1989, 2299, 3092, 3354, 3363—3367, 3369—3371, 3374, 3399, 5460, 7276, 9242, 6910 et cet.

[9] Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I—III в.). — ГСУ ФКНФ, LIXXII/2, с. 231—242.

[10] CIL III 1238, 12371; В. Божилова. Надписите от светилището на Диана и Аполон при Монтана. — Археология, кн. 2, с. 42, № 3, обр. 3.

[11] A. Betz. AB, XXXV, S. 38; CIL VII 45= Dessau, ILS 4920; IGR III, 301.

[12] Б. Геров. Романтизмът между Дунава и Балкана. — ГСУ ИФФ, XLVII/2, 24—25.

[13] Б. Геров. Романтизмът. . ., с. 98.

[14] Пак там, с. 90.

[15] Пак там, с. 4, 41, 98.

[16] В Музея на гр. Плевен се пази средновековна стрела и други археологически средновековни паметници от с. Обнова (непубл.).

La localité antique pres du village d'Obnova, région de Pleven

V. GERASIMOVA-TOMOVA

(Résumé)

Des matériaux archéologiques et épigraphiques, trouvés dans le village d'Obnova, qui témoignent que sous le village actuel se trouvent les vestiges d'un site antique, sont étudiés dans le présent article. Il est probable qu'il ait existé également pendant le Moyen âge. Les données indiquent que ses habitants produisaient du vin. Le matériel numismatique limité atteste que la localité entretenait des rapports commerciaux pendant l'époque romaine avec Marcianopolis, Nicopolis ad Istrum et Augusta Trajana. Les monuments épigraphiques confirment qu'il y avait des soldats de la Ière Légion italique, qui étaient sous le commandement d'un centurion. L'un d'eux était également reg (ionarius). Dans la localité vivaient des habitants provinciaux romanisés qui ont posé des inscriptions en l'honneur des empereurs gouvernants.

Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII—XIV в.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Нашето внимание в настоящата статия е насочено към уникална находка, открита от българските археолози през 1977 г. Става дума за една изключителна серия от тринадесет керамични икони, намерени при разкопките на църква № 10 в средновековния град Червен[1]. Всъщност понятието „керамични икони" е може би не съвсем точно, тъй като те самите са елементи от многофигурна композиция. Остава открит въпросът, дали са били апликирани към дървена рамка на рисувана икона[2], или отделните образи и сцени са образували сборна икона, подобна на един паметник от Ермитажа[3].

Върху тринадесетте керамични плочки са представени единични образи и композиции. Това са изображенията на апостолите Филип, Андрей, Петър, Марко, Симон и един неизвестен; на светците Григорий, Никола, Симеон Стълпник и един архангел, както и сцените „Възнесение", „Съществие на св. Дух" и „Влизане в Ерусалим" („Вход Господен"). (обр. 1—8) Иконките са съвсем малки — размерите им варират във височина от 0,014 м до 0,041 м, а в широчина от 0,016 м до 0,035 м. Изключение прави само образът на св. Никола, който е единствен светец в цял ръст (останалите изображения са бюстове) и има височина 0,073 м. Всичките иконки са изработени от фина глина и са отпечатвани със специално направени калъпи. Цялата находка се датира към средата на XIV в. и се смята, че моделът, от който са били снети калъпите, е представлявал метална обковка[4].

Най-напред ще се спрем на единичните изображения. Те са изпълнени в доста висок релеф и представят светците, държащи книги, свитъци или благославящи. По-голямата част от образите са показани в три четвърти обръщане, а само тези на св. Никола, св. Григорий и св. Симеон Стълпник — във фас. Авторите на публикацията за иконките с право търсят в лицата опит за индивидуализация на чертите и израза, пластично оформяне на косите, обемно третиране на телата и особено на дрехите. Всички тези белези говорят, че в червенските паметници ясно се отразява един от най-високите върхове на източнохристиянското изкуство, наречен условно „палеологов ренесанс". Могат да се прибавят и други признаци, отличаващи това направление. Както и в сходните произведения на металопластиката от XIV в. (обкови от колекцията на Строганов и от Охрид), в керамичните образи от Червен е разрушена строгата фронталност, характерна за изображенията от XI—XII в., и е заместена с по-динамичното обръщане в три четвърти. Наред с останалите белези това довежда до засилена експресивност на образите[5]. Дори във фронталните изображения се долавя нещо ново:

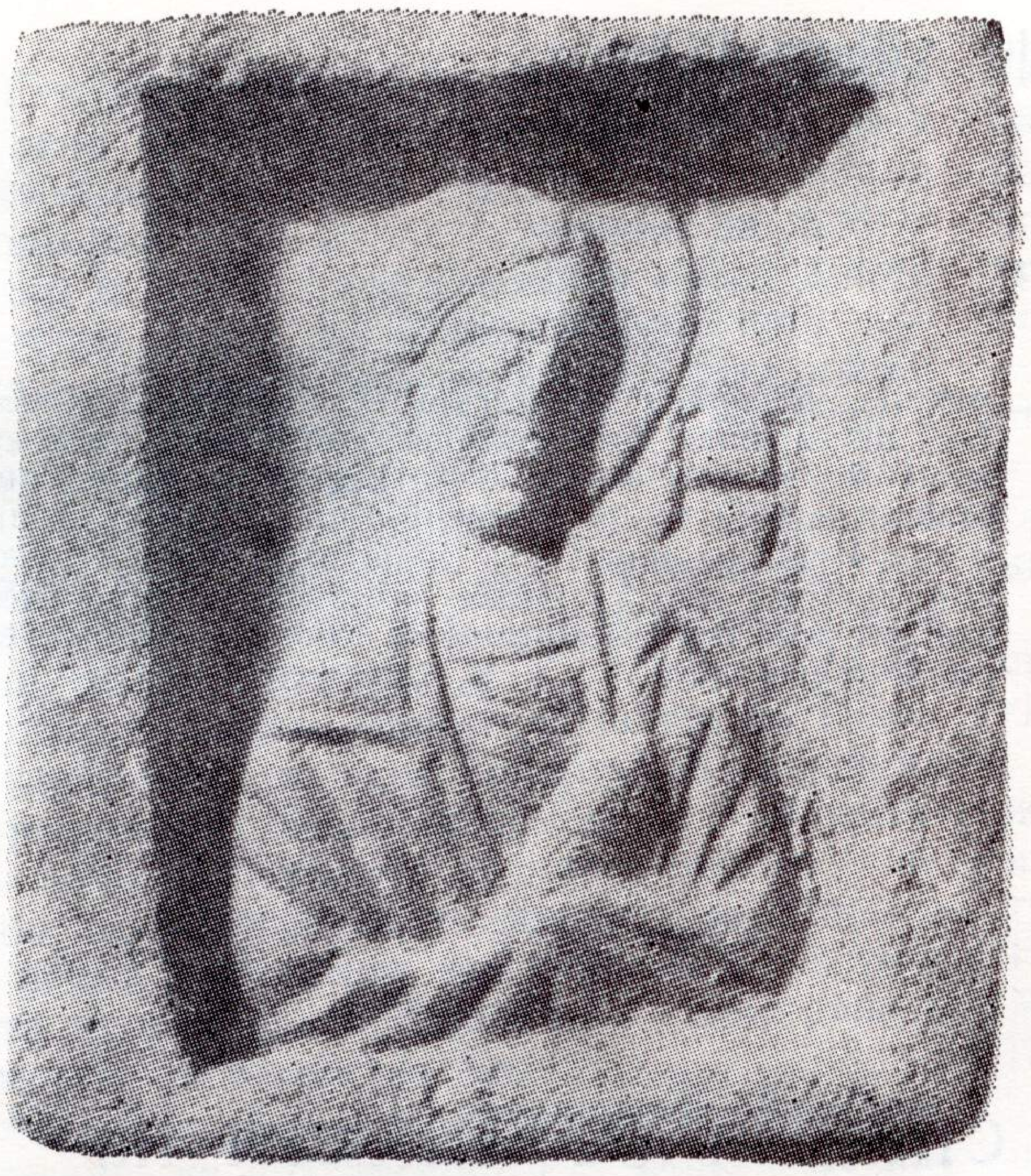

1

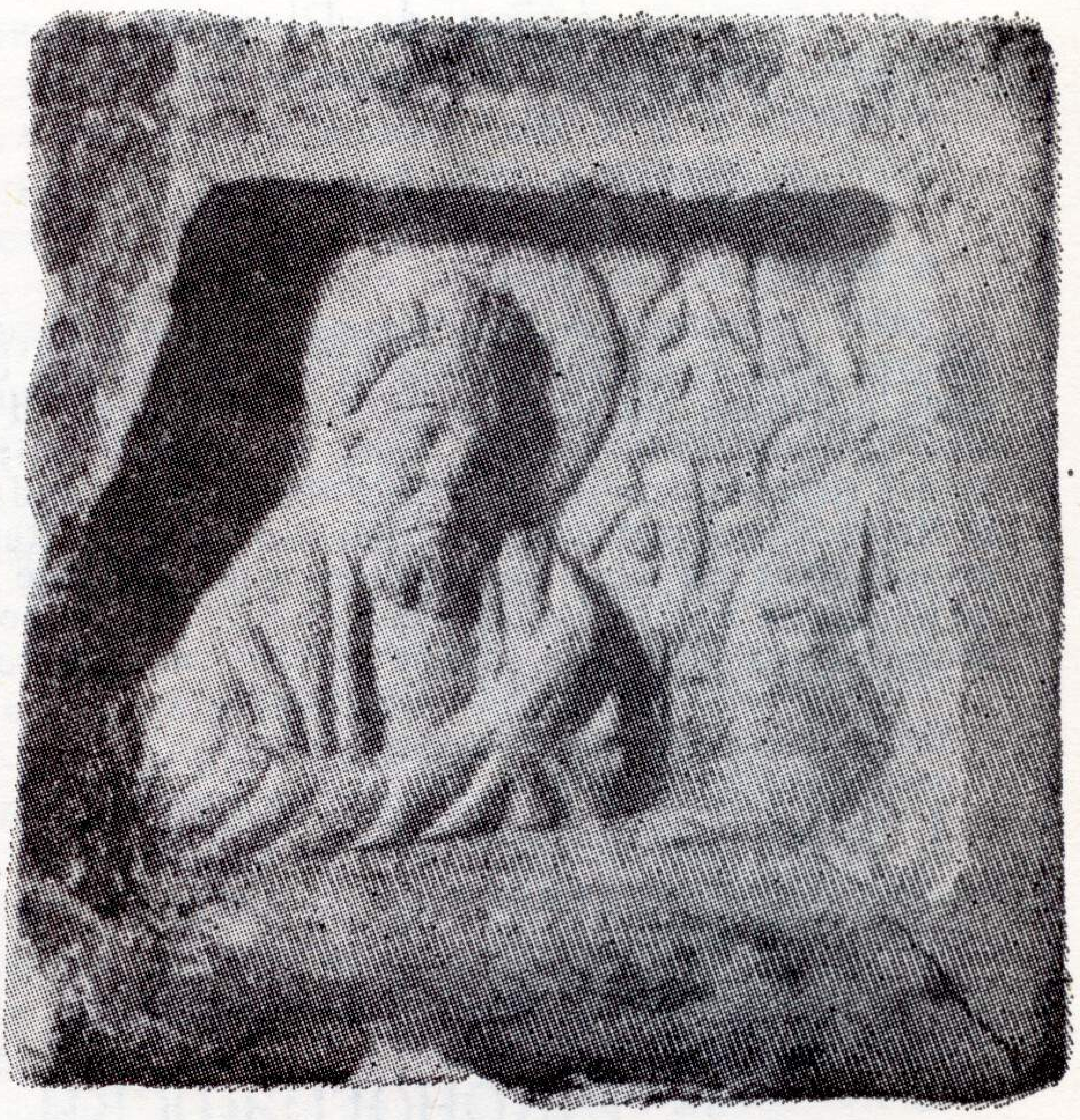

2

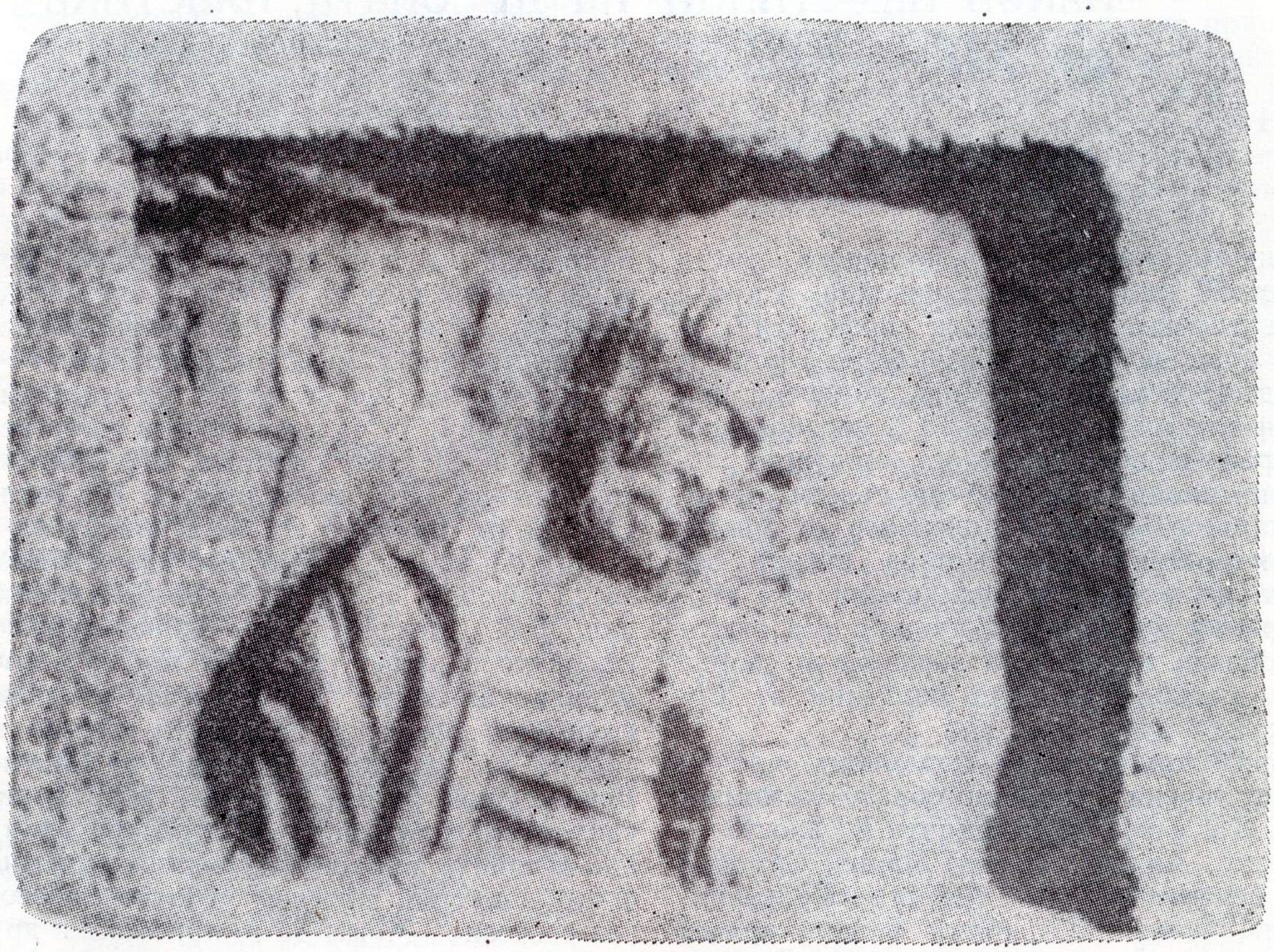

3

●*Обр. 1. Апостол Филип—керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 1. Apôtre Philippe—représentation céramique de Červen (XIVᵉ s.)*

●*Обр. 2. Апостол Андрей—керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 2. Apôtre André—représentation céramique de Červen (XIVᵉ s.)*

●*Обр. 3. Апостол Петър—керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 3. Apôtre Pierre—représentation céramique de Červen (XIVᵉ s.).*

при св. Григорий, който сякаш се е устремил към зрителите и поднася изнесената пред гърдите си свещена книга, или в несъразмерно голямата ръка на св. Никола, чийто пръсти са подредени в благословящ жест. Тези детайли, както и иконографският подбор на персонажите — апостоли, църковни отци, отшелници, насочват към силно

2

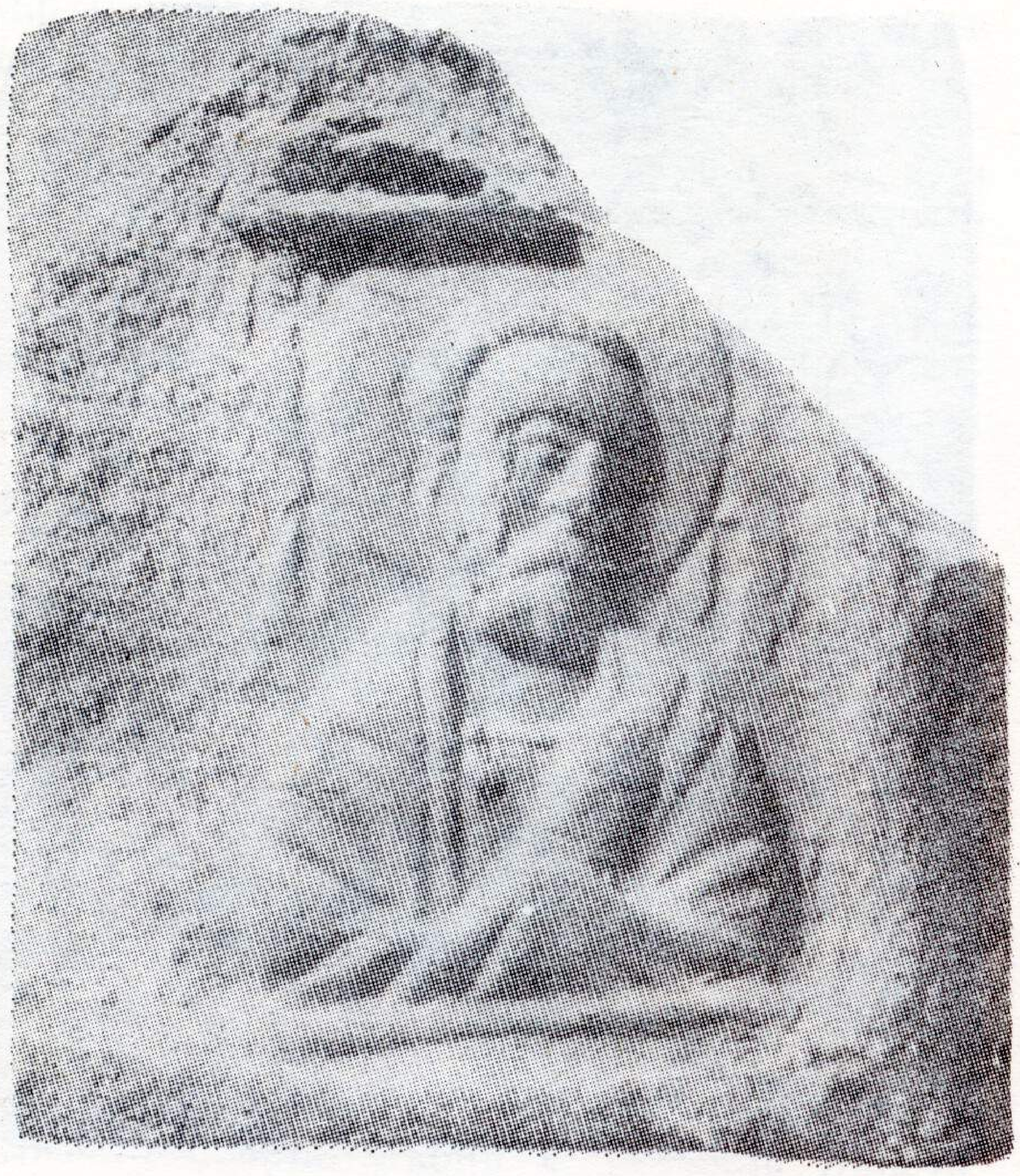
4

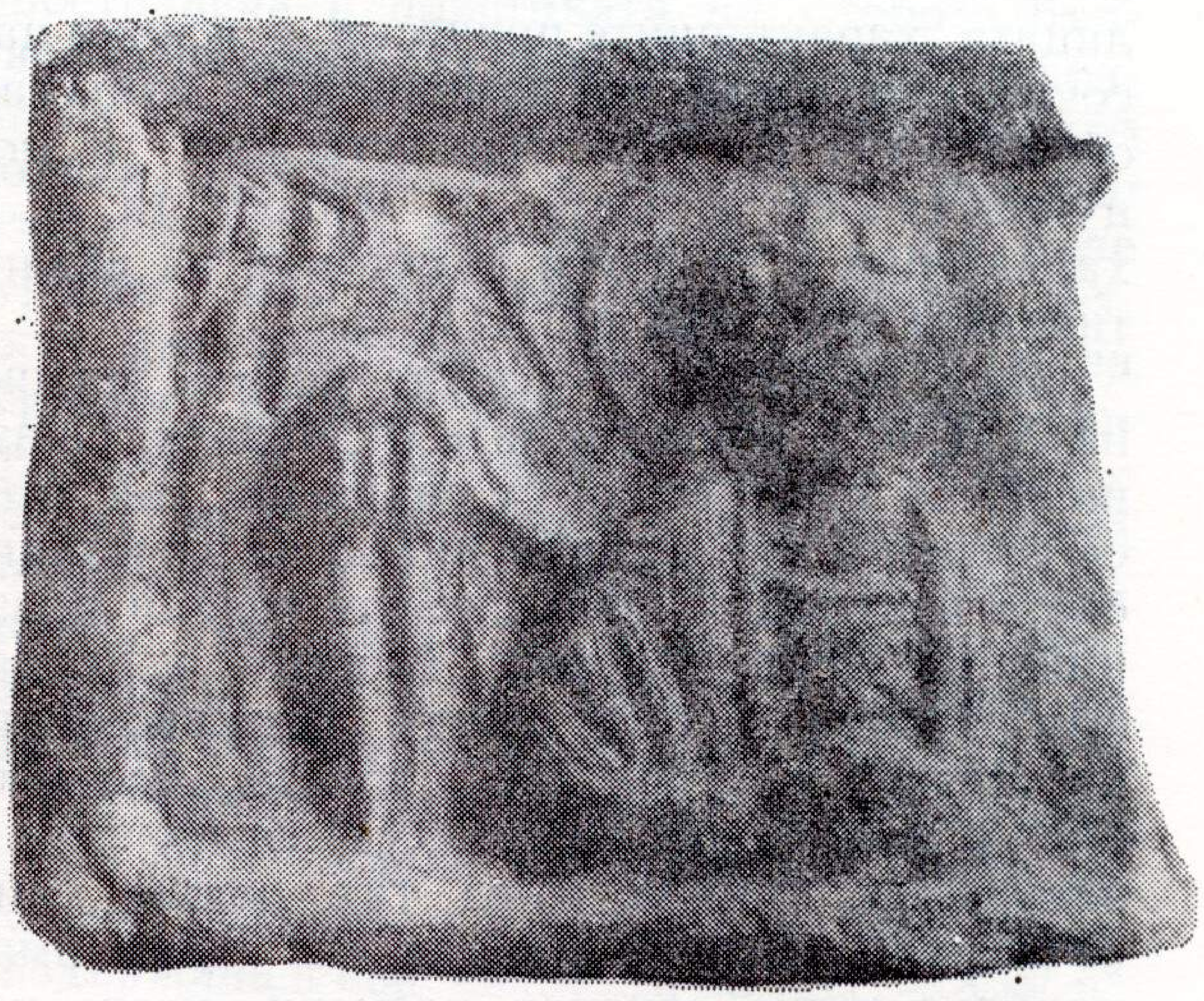
5

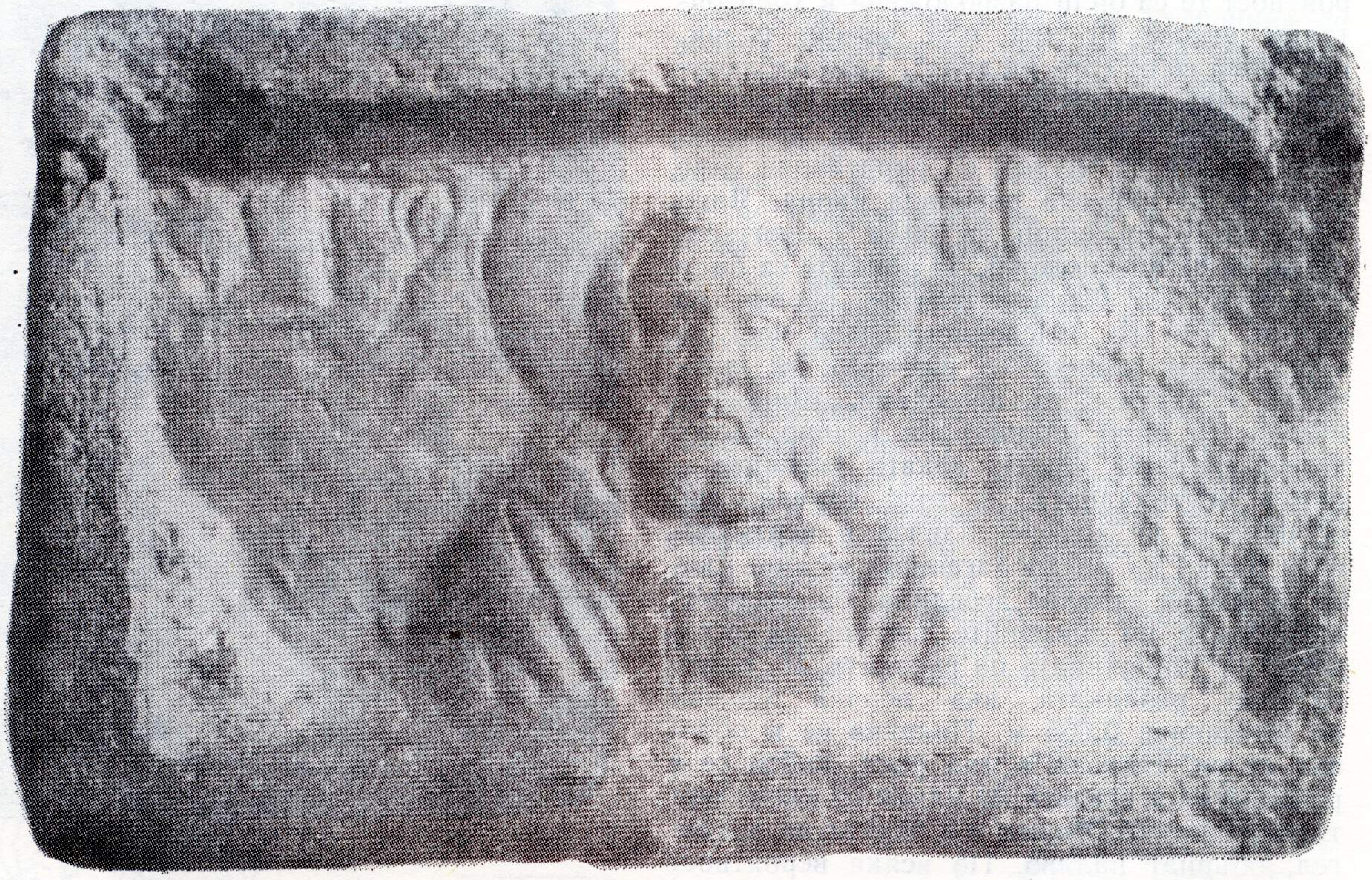
6

●*Обр. 4. Апостол Симон — керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 4. Apôtre Simon — représentation céramique de Červen (XIV s.)*

●*Обр. 5. Архангел — керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 5. Archange — représentation céramique de Červen (XIVe s.)*

●*Обр. 6. Св. Григорий — керамично изображение от Червен (XIV в.). Fig. 6. Saint-Grégoire — représentation céramique de Červen (XIV s.)*

проявяващата се през XIV в. символика, непосредствено свързана с идеите на исихазма.

Разбира се, промените са валидни за цялостното развитие на византийското изкуство, но има основание да се смята, че българската пластика не е изоставала от общите тенденции. Достатъчно е да се направи сравнение между бюстовите изображения от Червен и образите върху две сребърни обкови от Трапезица, датирани в XIII в.[6] (обр. 9). Последните са в строго фронтални, тържествени пози. Плоското предаване на формите, декоративното показване на гънките на дрехите, на чертите на лицата, характерните прически — всичко насочва към следи на комниновото изкуство от XI—XII в. Тази тържественост и монументалност е заета от живописта и е характерна и за други паметници на византийската пластика от XIII в.[7]

Още по-добре се усещат новите веяния на XIV в. в композициите от Червен. Оказва се, че трите сцени са свързани, тъй като са елементи във важния цикъл на християнското изкуство — дванадесетте големи празника на Исус Христос. „Влизане в Ерусалим“ трябва да стои между „Възкресението на Лазар“ и „Разпятие“, докато „Възнесение“ и „Съшествие на св. Дух“ са поредни и завършват цикъла (след тях остава само „Успение“). Всички иконки със сцени имат приблизително еднакви размери, което навежда на мисълта, че първоначално са били изобразени всички празници. По всяка вероятност те са били разположени в хоризонтални редове от три или четири сцени, редуващи се от горе на долу[8]. Тези наблюдения значително променят нещата. Неприемливо става предположението, че керамичните иконки от Червен са украсявали само рамката на дървена рисувана икона. Явно Христовите празници са били в центъра. Може да се предположи, че рамките са били украсени със самостоятелните образи на светци. Ето го обяснението защо част от керамичните иконки се развиват на височина, а други — на широчина. Широките иконки са били апликирани главно върху хоризонталната рамка, докато високите — върху вертикалната. В този случай, ако се приеме, че хоризонталната и вертикалната рамка на предполагаемата сборна икона са имали еднаква дебелина, би следвало височината на широките плочки да отговаря на широчината на високите. И действително разликата във всички случаи не надминава 0,005 м. Появява се и образът на св. Никола в цял ръст, който се е разполагал в средата на някоя от двете вертикални рамки. Важен е и бюстът на архангел, обърнат наляво. По всяка вероятност той е заемал горния ляв ъгъл на рамката, а симетрично на него е имало друг архангел в десния ъгъл. Подобно оформяне е често срещано във византийската пластика[9].

На базата на казаното дотук може да се предложи следната реконструкция на паметника от Червен. Да предположим, че образът на св. Никола се е намирал в средата на лявата рамка на дървената основа. Високо над него, в левия ъгъл е било апликирано изображението на архангела. Разполагаме с шест образа на апостоли, които без изключение са обърнати наляво. Следователно всички те са били разположени

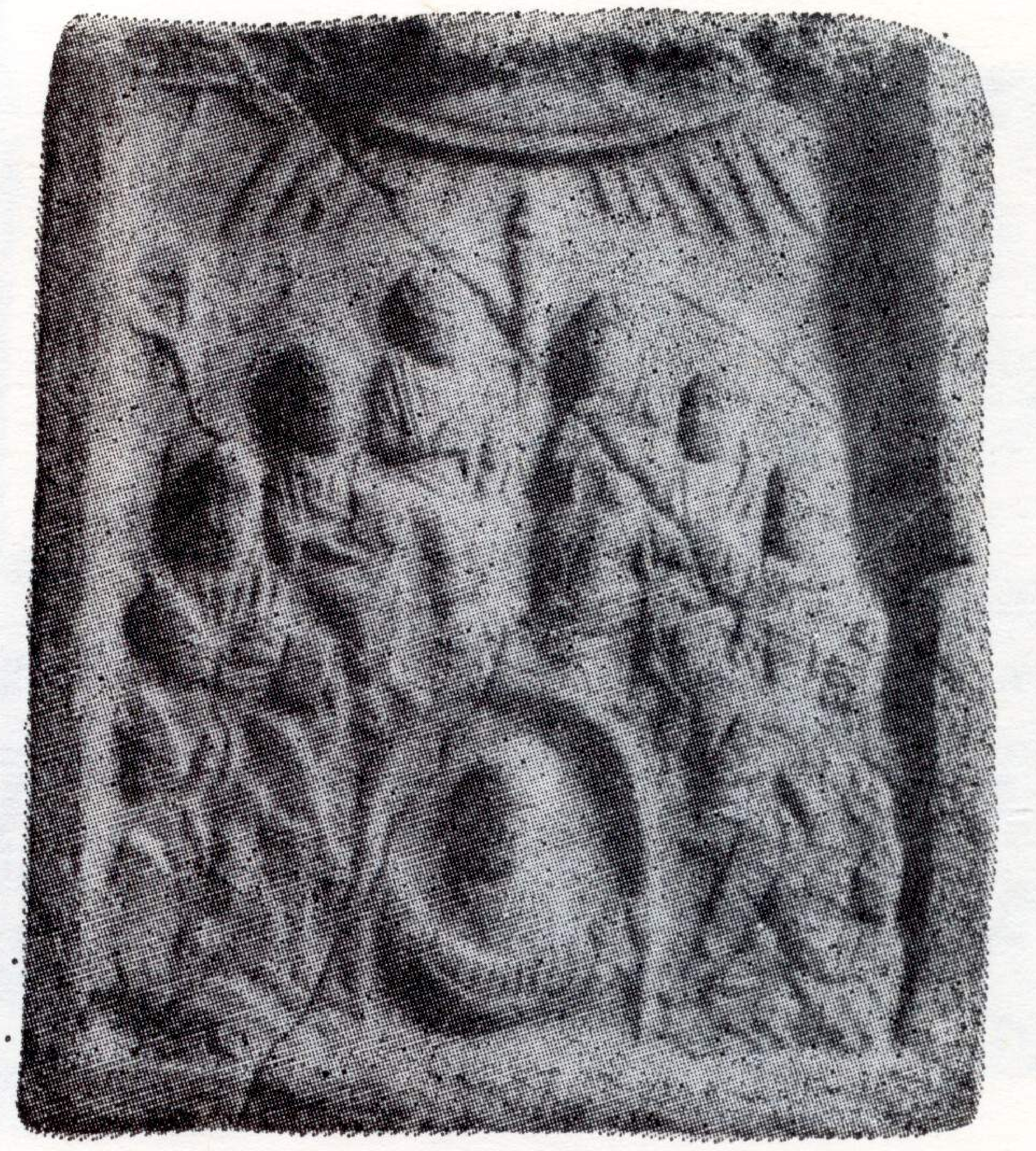
7

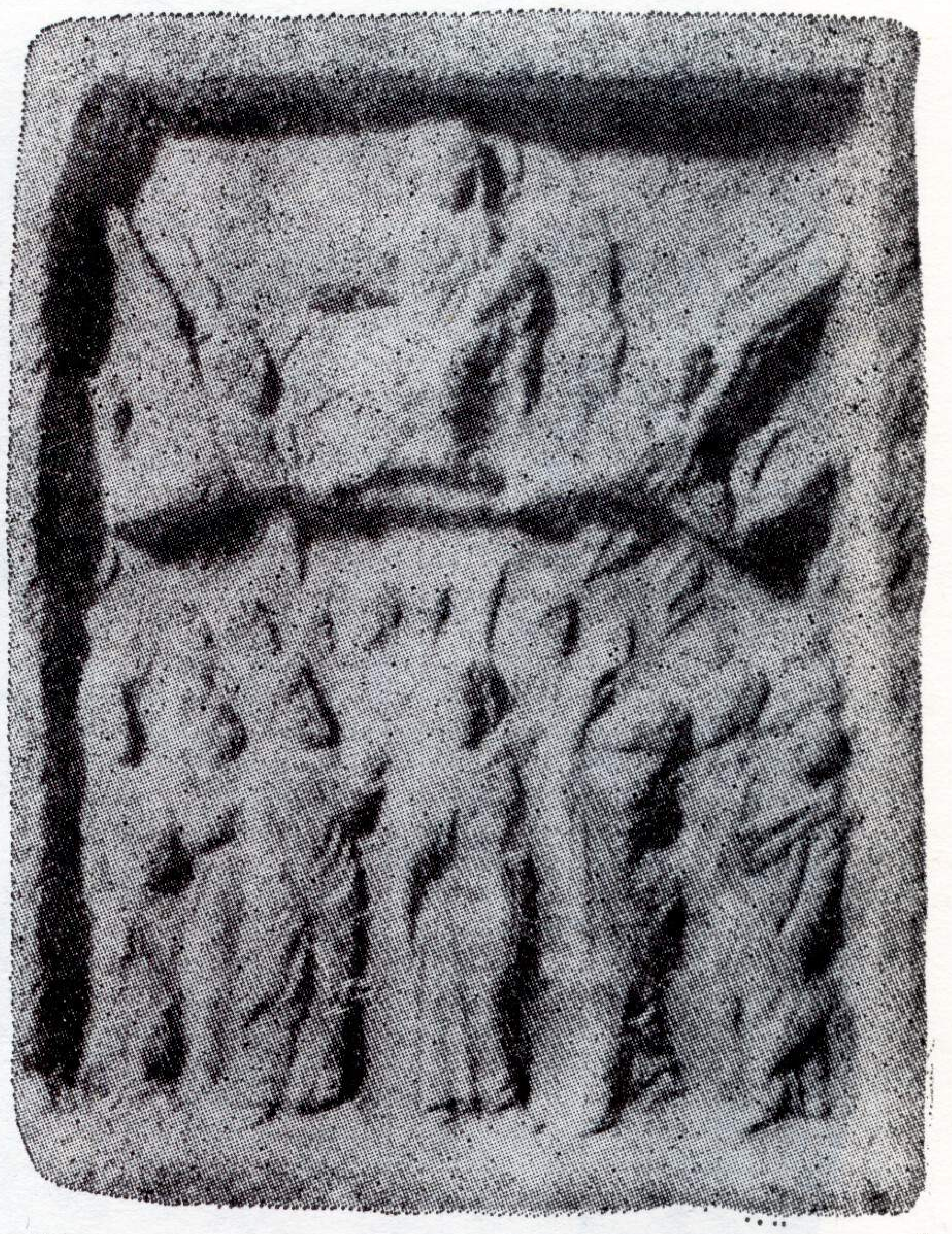
8

●*Обр. 7. „Съшествие на Св. Дух“—керамична сцена от Червен (XIV в.). Fig. 7. „Descente du Saint-Esprit“—scène céramique de Červen* (*XIV*^{e} *s.*)
●*Обр. 8. „Възнесение“—керамична сцена от Червен (XIV в.). Fig. 8. „Ascension“—scène céramique de Červen* (*XIV*^{e} *s.*)

върху лявата рамка, защото биха гледали надясно, ако бяха върху дясната. Вероятно изображенията на апостолите са били разпределени по трима между св. Никола и архангела и между този на св. Никола и липсващия светец в долния ляв ъгъл. Последният може да бъде св. Симеон Стълпник. Подобна конфигурация е съществувала върху дясната рамка, където освен шестима апостоли и архангел, гледащи надясно, е имало и фигура в цял ръст. По-трудно е положението с хоризонталните рамки. От тях има запазен само един образ — на св. Григорий. Възможно е по тях да са били поставени именно отците на църквата — св. Василий, св. Йоан Златоуст и др. Картината се завършва от разположението на сцените с празници. Най-вероятно е те да са били разположени по три в ред, за да бъде иконата по-висока, отколкото широка. Така трите запазени сцени, които са съответно по ред 7, 10 и 11, заемат целия долен ляв ъгъл. Или от голямата сборна икона е оцеляла лявата рамка и долният ѝ ляв ъгъл.

Демонстрираната склонност към разказвателност (майсторът като че ли се е стремил да възсъздаде върху неголямата дървена основа цялата история на християнството) недвусмислено насочва към наративния характер на палеологовото изкуство. От друга страна, самото създаване на множество образи и сцени, затворени в четириъгълни пластинки и оформящи цели цикли, напомня за миниатюристичното издребняване в стенната живопис от XIV в., за антимонументалистичните тенденции на палеологовата живопис[10]. По такъв начин керамичните изображения от Червен в своята съвкупност се превръщат в най-запазения паметник на пластиката в палеологов стил от българските земи.

Що се отнася до самата практика да се изработват многофигурни и многосценни икони чрез апликиране на керамични детайли върху дървена основа, явно тя е била разпространена в пластиката на Второто българско царство. За това говори една находка от Царевец, публикувана преди няколко години. Представено е допоясното релефно изображение на благославящия с две ръце Христос (Н. Ангелов неоснователно издига две хипотези — за Богородица и за Христос, като нарича позата Оранта). Поставеният в люнетовидна плочка Христос несъмнено е участвувал в някаква голяма композиция, а не е самостоятелно изображение. Това може да бъде „Коронованието на светите воини от Христос“ подобно на няколко стеатитови иконки от XI—XII в.[12]

Интересни моменти могат да се открият и при разглеждане на отделните сцени от Червен. „Влизане в Ерусалим“ в общи линии е издържана в изискванията на XIII—XIV в. Виждат се главата на Христос, яздещ магарето, главите на придружаващите го, вдясно — града и дървото пред него, на което се е покатерило малкото дете. В дълбочина се долавя очертанието на назъбена планина. За съжаление липсват много от персонажите — посрещащата група от градски първенци, второто дете, постилащо плаща пред магарето. Но и оцелелият фрагмент, заедно със съвременните за XIV в. черти, показва някои архаизиращи елементи — сравнително малобройната група на придружителите, начина, по-който е скулптиран образът на детето, и др.

„Съществие на св. Дух“ е една доста консервативна сцена, която бавно търпи изменения (обр. 7). Тук динамизмът на седящите в полукръг апостоли е скрит, вътрешен и се предава не толкова от резките движения, колкото от положението на тялото, обръщането на главата, подреждането на гънките на дрехите. В нашия случай подробностите са изтрити или въобще не са излезли при отпечатването. Все пак опи-

●*Обр. 9. Развитие на бюстовите образи през XIII—XIV в.; а) образи на светци върху обкови от Трапезица (XIII в.); б) изображение на апостол Андрей от Червен (XIV в.); в) изображение на св. Григорий от Червен (XIV в.). Fig. 9. Développement des représentations de bustes pendant les XIIIe—XIVe s.: a) figures de saints sur des hoppes de Trapeziča (XIIIe s.); б) représentation de l'apôtre André de Červen (XIVe s.); в) représentation de saint-Grégoire de Červen (XIVe s.)*

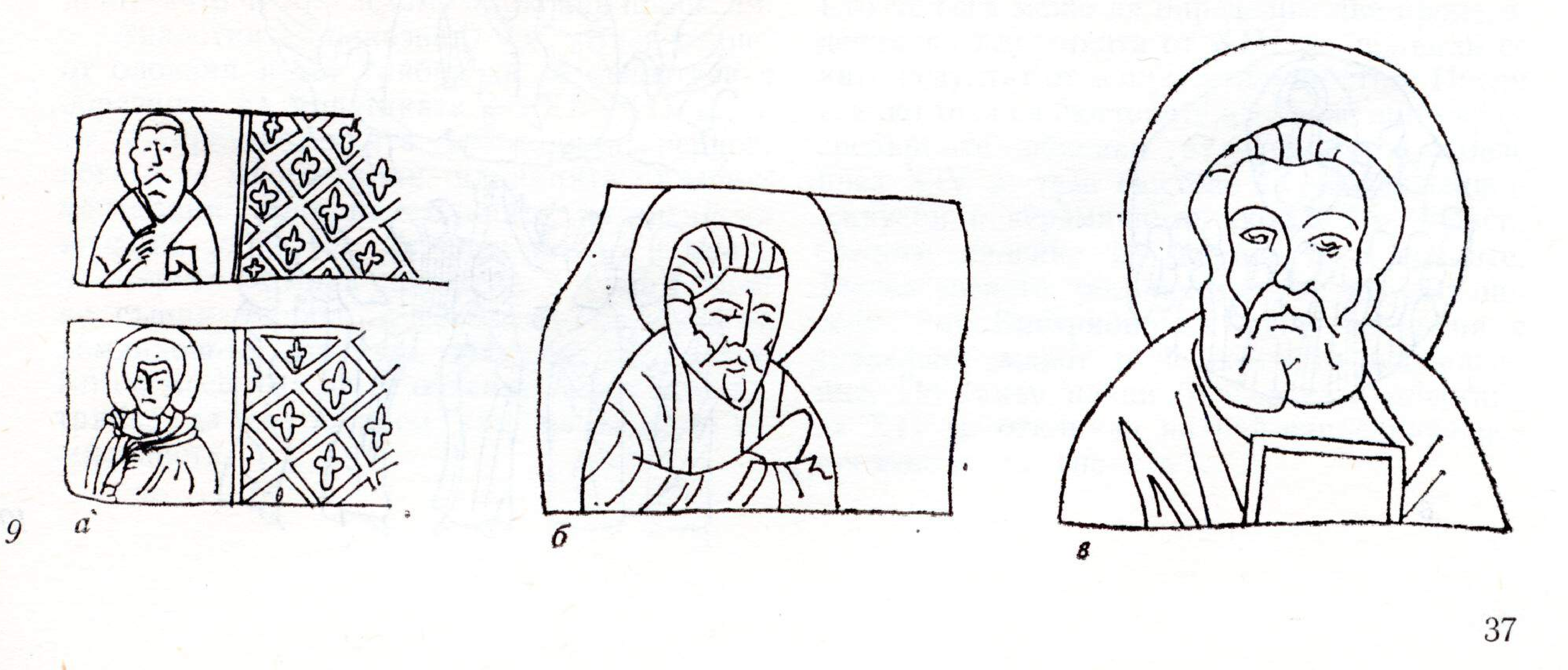

тите за разнообразяване на позите са налице. Докато повечето от апостолите седят спокойно, обърнати към бюста на Космоса, други (четвъртият от дясно) тревожно са се обърнали почти назад, а за крайните двама мястото върху пейката не е стигнало и те са седнали направо върху земята[13]. При лицата се забелязва преход от почти пълен фас към пълен профил при крайните апостоли, при това предаден доста умело за разлика от други съвременни образи. По този начин „Съшествие на св. Дух“ от Червен се доближава до едноименните сцени от сребърната обковка на иконата „Богородица Одигитрия“ от Ватопедския манастир и върху обковката на мозаичната икона „Разпятие“, датирани в първата половина на XIV в.[14] Червенската плочка е в дух с новото време и като композиция — свързването на човешките фигури и фоновете в едно цяло, окончателната победа на кривите линии, динамичното натрупване на детайлите (човешки фигури и архитектура) един над друг в търсене на линейна перспектива[15].

Особено богата почва за наблюдение предоставя третата керамична сцена от Червен — „Възнесение“ (обр. 8). Високо в небето се вижда елипсовидната мандорла с образа на седящия върху трон Христос, издигана от двама ангели. Техните изображения са забележителни — ангелите не летят рязко нагоре, а сякаш са застинали на едно място, размахвайки криле. Около тях се мятат краищата на плащовете им, представени в типичното за палеологовото изкуство състояние — „развяти от вятъра“. На земята централно е разположена Богородица, вдигнала ръце в молитвен жест. Двамата съпровождащи я ангели се намират зад нея, полуприкрити от тялото ѝ. В патетични пози те сочат с десните си ръце

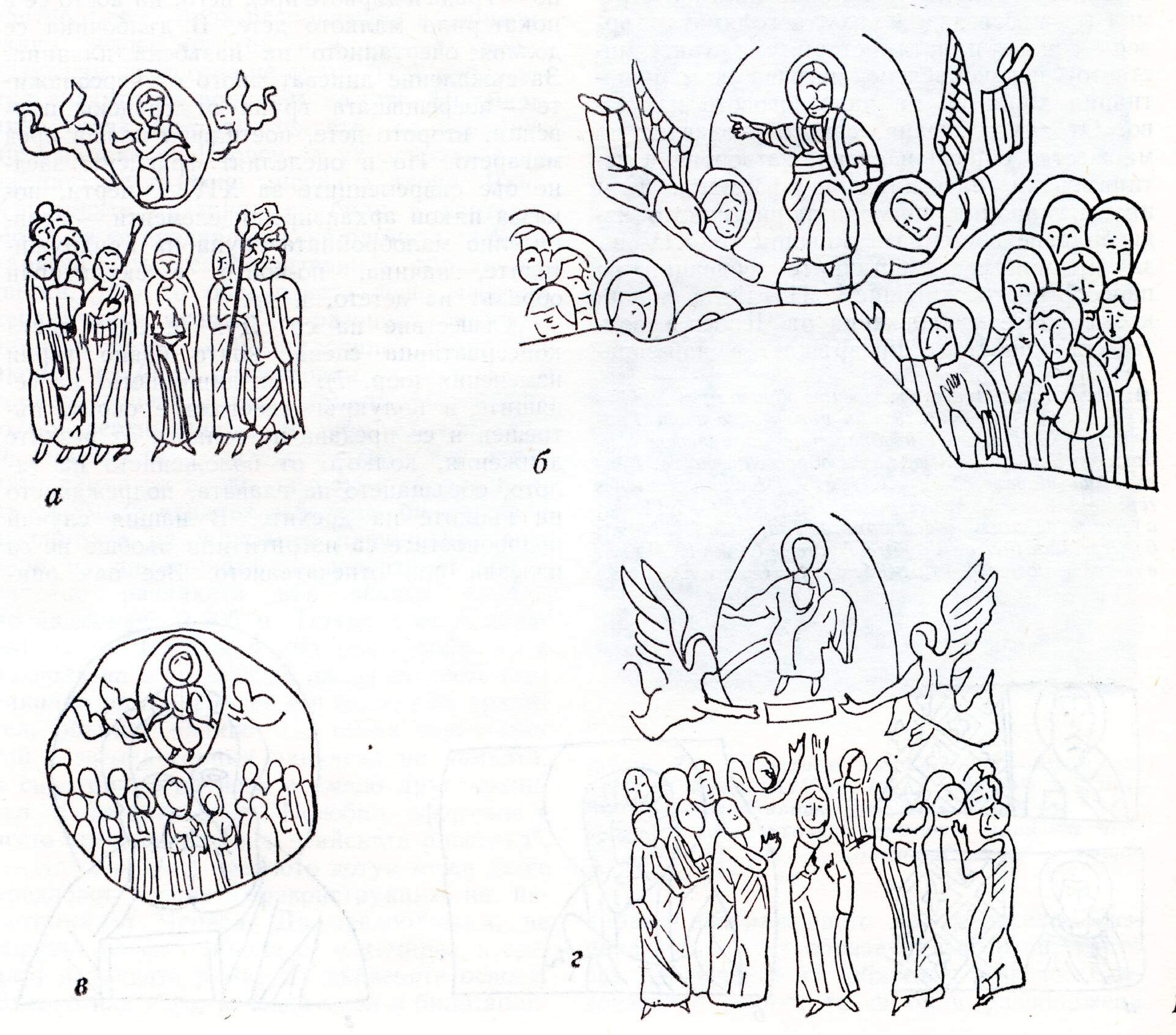

Обр. 10. Развитие на сцената „Възнесение“; а) диптих от слонова кост в Ермитажа (X—XI в.); б) стеатитова икона от Ермитажа (XI—XII в.); в) оловен печат на патриарх Висарион (първа половина на XIII в.); г) керамична икона от Червен (XIV в.). Fig. 10. Développement de la scène „Ascension“; а) dipiyque en ivoire à l'Ermitage (Xe—XIe s.); б) icône en stéatite de l'Ermitage (XIe—XIIe s.); в) sceau en plomb du patriarche Visarion (première moitié du XIIIe s.); icône céramique de Červen (XIVe s.)

към издигащия се Христос. От двете страни на Богородица се разгръщат групите на апостолите. Трябва да се отбележи, че нито един от тях не повтаря позата на съседа си. Докато тези, които се намират непосредствено под мандорлата на Христос, са погледнали пряко нагоре, без да изместват тялото си, страничните са се отдръпнали встрани, свели косо погледа си към извършваното събитие. Всички оживено жестикулират и протягат ръце. Много е интересен младият апостол, намиращ се вляво. Той почти е обърнал гръб, като само очите му са насочени към Христос. В пълно изумление апостолът е прибрал с едната ръка полите на дрехата си, а с другата се е хванал за гърдите. От цялата сцена лъха истински драматизъм и напрежение, които не отстъпват на настроенията в творбите на такива западни скулптури от това време като Джовани и Николо Пизано.

Авторите на публикацията за червенските иконки правилно са се спрели на най-добрата аналогия на сцената „Възнесение“— стеатитова икона от колекцията на Севастиянов[16]. Тук бихме задълбочили проучването на този великолепен български паметник.

За тази цел ще привлечем един почти неразработван паметник на нашата средновековна пластика — оловния печат на патриарх Висарион, датиран в първата половина на XIII в.[17] Върху обратната му страна е изобразена същата сцена „Възнесение“. Но между нея и изображението от Червен има значителни различия. Двамата ангели около Богородица не са зад нея, а до нея. Те не протягат ръце към Христос, а стоят спокойно и вероятно държат в ръцете си лабаруми. Спокойни са и групите на апостолите — чинно подредени в две редици, те всички са полуобърнати към Богородица. В ангелите, летящи около мандролата на Христос, няма вътрешно напрежение, а по-скоро декоративна издържаност. Всичките фигури са масивни, стабилни, липсват леко издължените и вечно движещи се тела от паметниците на XIV в. В цялото състояние на образите от печата личи тържественост, като че ли гледаме църковна процесия.

Аналогиите показват, че „Възнесение“ от оловния печат трябва да се съпостави с образците на пластиката от XI—XII в., и то с произведенията от ранния период, когато са много силни влиянията от монументалния стил на големите византийски мозайки (обр. 10). От своя страна сцената от Червен намира паралели в самия край на същия период, в особеното явление на комниновото изкуство, известно под името fin de siècle. За да се обяснят тези сходства, трябва да се обърнем към развитието на живописта.

Тринадесетият век е преломен за цялостното византийско изкуство. Той е век на търсения, на интерпретация на стари моменти, но и на тяхното преоткриване в нова светлина. Преобладаващ става монументалният, „пластичен“ стил, който се противопоставя на калиграфската изтънченост на къснокомниновия стил, заемайки монументалните, тежки и тържествени пози от ранния период (X—XI в.). Господствуващи стават многофигурните композиции от едри и жизнени човешки тела, изпълнени със спокойствие и увереност[18]. Но всичко това не се задържа много — идва четиринадесетият век със своите трудни проблеми. Реакцията в изкуството е мигновена — ражда се ранният палеологов стил със своя изключителен динамизъм и чувственост. Тези тенденции не се появяват на празно място, а се развиват на базата на „динамичното направление“ в къснокомниновото изкуство от втората половина на XII в. в съчетание с новите схващания за човешката фигура и композицията, създадени от изкуството на XIII в.[19]

Доскоро се смяташе, че монументалният стил на XIII в. не е особено приет в българското средновековно изкуство. И действително в известните паметници от това време — главно двата по-добре запазени комплекса в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и в Бояна, традициите на комниновото изкуство са все още доста силни заедно с някои източни явления, съхранени на местна почва от изкуството на Първото българско царство. Напоследък бяха разкрити някои неизвестни стенописи — образи от ранния пласт на църквата. „Св. Петър и Павел“ в Търново и от „Затрупаната църква“ край Иваново. Те показват, че в живописта на Второто българско царство е бил застъпен значително и монументалният стил[20].

Още по-неясен е въпросът за отражението на това течение в пластиката. Паметниците на последната са изключително редки и в повечето случаи (стеатити, металопластика) се отнасят или към традициите на предходния период, или към засилилите се в първата половина на XIII в. западни влияния. Ето че сега може да определим две произведения на пластиката от XIII в., появили се като резултат от монументалния стил. Преди всичко това са бюстовите изображения върху сребърните обковки от Трапезица. Вече през XIV в. тези бюстове са раздвижени и оживени в керамичните иконки от Червен. Същото явление се долавя и в сцените. Тържествената монументалност на „Възнесение“ от Висарионовия печат се сменя с трескавия живот в червенското изображение. По такъв начин българската пластика от XIV в. откликва на най-напредничавите тенденции на епохата[21].

[1] В. Димова, Ст. Йорданов. Миниатюрни керамични икони от черква № 10 в средновековен Червен. — МПК, XXII, 1982, 5—6, 24—30.

[2] Пак там, с. 30.

[3] Искусство Византии в собраниях СССР, II. М., 1977, фиг. 538.

[4] В. Димова, Ст. Йорданов. Цит. съч., с. 30, 24.

[5] А. Банк. Черти палеологовского стиля в византийском художественном металле. — В: Византия, южные славяне, древняя Русь. Западная Европа. М., 1973, с. 157.

[6] История на българското изобразително изкуство, I. С., 1976, с. 292, обр. 323.

[7] Най-добра аналогия на обковите от Трапезица е херсонеска бронзова икона „Христос и светци", датирана в XIII в. — В: Искусство Византии в собраниях СССР, III, фиг. 909.

[8] Пак там, фиг. 935, 946; Ch. Diehl. Manuel de l'art byzantin. Paris, 1910, fig. 257; O. Dalton. Byzantine art and archaeology. Oxfort, 1911, p. 432.

[9] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, рис. 126, 127.

[10] А. Банк. Черти палеологовского стиля. . ., с. 159; В. Лазарев. Византийские иконы XIV—XV вв. — В: Византийская живопись. М., 1971, с. 330—331.

[11] Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в.—Царевград Търнов, III, 1980, с. 193.

[12] А. Банк. Прикладное искусство. . ., рис. 82, 91.

[13] В. Димова, Ст. Йорданов. Цит. съч., с. 28.

[14] Н. Кондаков. Памятники христианского искусства на Афоне. СПб., 1902; А. Банк. Прикладное искусство. . ., рис. 129; Sv. Radojčič. Zur Geschichte des silbergetriebenen Reliefs in der byzantinischen Kunst.—Tertulae. Studien zur altchristlichen und byzantinischen Kunst. Rom—Freiburg—Wien, 1966, 240—241.

[16] В. Лазарев. Цит. съч., 330—331; М. Постникова-Лосева, Т. Протасьева. Лицевое евангелие Успенского собора как памятник древнерусского искусства XV вв. — В: Древнерусское искусство XV—нач. XVI вв. М., 1963, с. 164 сл.

[16] В. Димов, Ст. Йорданов. Цит. съч., с. 30; Искусство Византии в собраниях СССР, III, фиг. 1013.

[17] Т. Герасимов. Оловен печат на търновския патриарх Висарион. — ИОМВТ, II, 1964, 45—47.

[18] Св. Радойчић. Старо српско сликарство. Београд, 1966, с. 31; V. Djurič. La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe s. — Actes du XVe cong. des études byz., III. Athènes, 1976, p. 40 etc.

[19] L. Haderman-Misquich. La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle. — Actes du XVe cong. des études byz., III. Athènes, 1976; D. Mouriki. The stylistic trends in monumental peinting of Greece during the eleventh and twelfth centuries. — DOP, 34—35, 1980—1981, 122—123.

[20] Л. Мавродинова. Традиция и нови моменти в българската монументална живопис през XIII в. — В: Традиция и нови черти в българското изкуство. С., 1976, 18—20.

[21] Бихме привели още една добра аналогия на червенското изображение — сребърна обковка за книга (мс. гр. I 53). — В: А. Банк. Черты палеологовского стиля. . ., 160—161.

Particularités iconographiques et stylistiques de certains monuments de la plastique antique des XIIIe—XIVe s.

N. OVČAROV

(Résumé)

Quelques monuments insuffisamment éclaircis de la plastique médiévale bulgare des XIIIe—XIVe s.— les icônes céramiques de l'église No 10 à Červen, le sceau de plomb du patriarche Visarion de Tărnovo, revêtements d'argent de Trapezica et autres sont étudiés dans le présent atricle. Après l'analyse stylistique et iconographique on aboutit à la conclusion de la transition progressive de l'art du XIIIe s. à celui du XIVe s. Dans la plastique se reflètent les tendances de la peinture monumentale — au XIIIe s. les figures individuelles et les scènes ont un caractère solennel et cérémonial, cependant que dans la première moitié du XIVe s. elles sont imprégnées de dynamisme et de vitalité. Ces modifications apparaissent bien clairement dans le développement de la scène „Ascension" du sceau de Visarion (XIIIe s.) et des icônes de Červen (XIVe s.).

Un autre problème traité dans l'article est la reconstruction de l'icône céramique combinée de Červen. Vraisemblablement elle représentait les douze grandes fêtes de Jésus-Christ, tandis que ses cadres étaient appliqués de figures d'apôtres, d'ecclésiastiques et d'ermites.

Материали и съобщения

Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой — Пернишки окръг

М. ЧОХАДЖИЕВ

През 1939 г. Дж. Х. Гол[1] открива в двора на църквата „Света Богородица" до с. Прибой, в сегашния Пернишки окръг, праисторическо селище. Събраната от повърхността керамика му дава основание да предположи, че то е от ранния неолит. Заедно с другите селища от това време в Западна България той го причислява към обособената от него „West Bulgarian Painted" Culture" (Култура на „Западнобългарската рисувана керамика")[2].

От огледа на мястото и направените справки се установи, че въпросното праисторическо селище е възникнало върху първата, наклонена на юг тераса, на около 450 м от десния бряг на река Струма. След корекцията на реката в началото на 50-те години днес то отстои на около 110 м северно от новото ѝ корито (обр. 1). Южно от селището, от двете страни на реката, се намира неголяма равнина, съставна част от Радомирското котловинно поле[3].

През XVI в. върху селището е била изградена църквата „Света Богородица"[4]. По време на последното ѝ пристрояване през 1925—1927 г. теренът около нея е занижен с около два метра и пръстта е разстлана предимно по южната, по-ниска част. Сега дворът на църквата се използува за селско гробище, като оградата му маркира приблизително границите на праисторическото селище. Опасността от цялостното му унищожаване наложи през лятото на 1977 г. да се проведат спасителни разкопки върху застрашените площи. Бяха направени три сондажа в южната част на църковния двор (обр. 1).

●*Обр. 1. Ситуационен план на раннонеолитното селище край с. Прибой. Fig. 1. Plan de situation de la localité du néolithique récent près du village de Priboj*

1

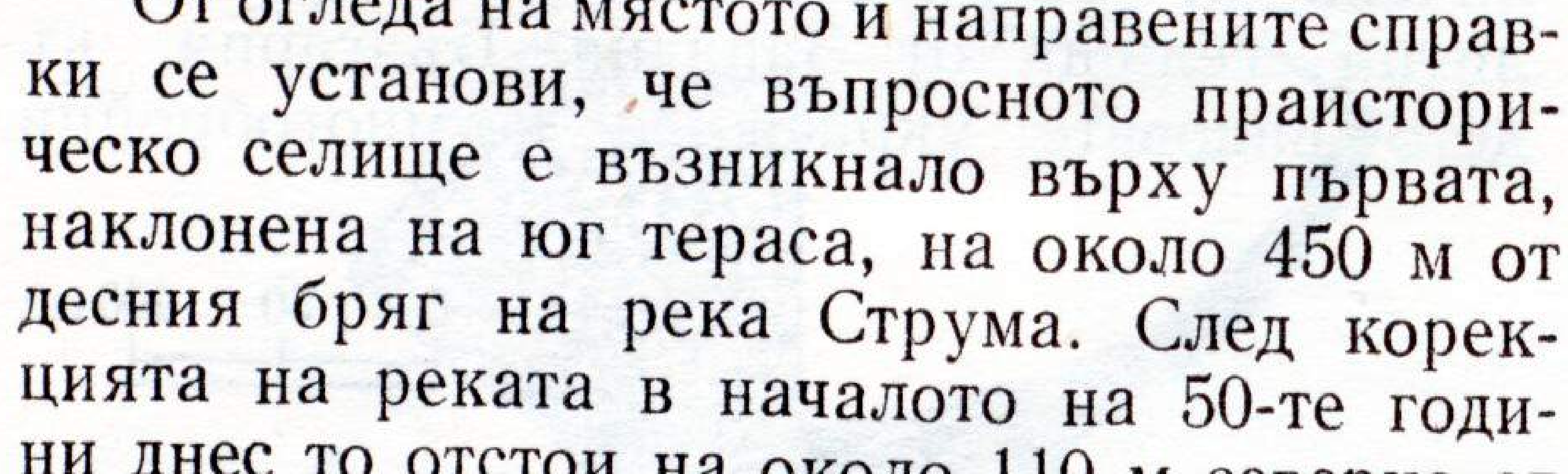

Сондаж № 1 се намира на 19 м южно от църквата, между два реда от съвременни гробове. Той има размери 5×10 м и е ориентиран север—юг с отклонение 15° на изток. Първоначално се установи дебелината на насипа — от 0,30 до 0,70 м. В него се намират малко фрагменти от раннонеолитна керамика и кости от човешки скелети. На дълбочина от 0,70 м до 1,75 м се попадна на 24 средновековни погребения[5], които са разрушили културния пласт на праисторическото селище, като са засегнали и жълтата стерилна пръст (обр. 2). Около погребенията се откриха малко фрагменти от раннонеолитна керамика и едно оръдие на труда от кремък.

Сондаж № 2 се намира западно от съвременните гробове, до оградата на двора. Основание за сондаж на това място даваше обстоятелството, че в тази част на двора имаше разхвърляни големи късове горяла стенна мазилка и фрагменти от керамика. Той има размери 2×2 м и е ориентиран север—юг. За съжаление и тук културният пласт до стерилна пръст беше разбъркан. Откриха се съвременни и средновековни материали.

На 7 м южно от сондаж № 2 се направи трети сондаж с размери 4×4 м. Той също е ориентиран север—юг. Най-отгоре в насипа с дебелина от 0,30 до 0,60 м нямаше археологически материали. Под него се откри един горял строителен хоризонт, лежащ върху стерилната пръст. Той се фиксира точно и от основа на пещ, която се разкри в източния профил (обр. 3). Тя е висока 0,23 м и е изградена от дребни камъни, върху които има замазка от глина с дебелина 1,5 см. Формата на основата на пещта не се установи, тъй като по-голямата ѝ част се намира под съвременните гробове. Разкритата ѝ част в профила има ширина 0,65 м. Около нея се попадна на оръдия на труда и много керамични фрагменти.

Единственото открито тук оръдие на труда от камък (обр. 4 *а*) е изработено от шист със сивочерен цвят. То е използувано за тесла, върху която има много следи от работа[6]. Напречното ѝ сечение е четириъгълно със заоблени краища. Находката има аналогия с трети тип тесли от Чавдар[7].

Друго оръдие, изработено от кост (обр. 4 *г*), е с отчупена работна част и много добре излъскано. То се е използувало вероятно за шило.

Намериха се и няколко пластини от местен кремък (обр. 4 *б*, *в*) със сив цвят, използувани най-вероятно като резци от нож.

Откритата керамика в сондаж № 3 е предимно във фрагментирано състояние. По начина на изработка тя може да се раздели на груба и фина. Грубите съдове са изработени от недобре пречистена глина, понякога с растителни примеси. Цялостно запазени съдове не се откриха. По-пълна представа за формата на грубата керамика може да се получи от два полузапазени съда (обр. 5 *а*, *б*).

●*Обр. 2. Източен профил на сондаж № 1. Fig. 2. Profil est du sondage No 1*

●*Обр. 3. Източен профил на сондаж № 3. Fig. 3. Profil est du sondage No 3*

Грубите фрагменти от устия могат да се разделят на две: от паници и от съдове с шия. Вариантите им са показани на обр. 6 *а—м*. Разделянето по височина на шиите показва, че ниските варират от 16 до 20 мм, а средновисоките — от 29 до 41 мм и само една висока — 59 мм. Диаметрите на устията са следните: за паниците от 150 до 205 мм, а за останалите съдове от 50 до 140 мм. Малкото количество на намерените фрагменти обаче не позволява да се направят другите необходими измервания и изчисления на съответните показатели.

Откритите фрагменти с украса от категорията на грубата керамика са малко. Среща се релефен ръб, прекъснат с ямички, провлачване с пръсти (обр. 5 *б*), натискане с нокът и ямички от пръсти (обр. 5 *а*). Някои от съдовете са имали и т. нар. „въжести дръжки".

Дъната на откритите груби съдове са само равни и ниски плътни (обр. 6 *н—с*). Височините им варират от 5 до 16 мм, а диаметрите от 70 до 200 мм.

Грубата керамика от Прибой не се различава от откритите в другите раннонеолитни селища от Западна България, където видовете украси са по-многобройни.

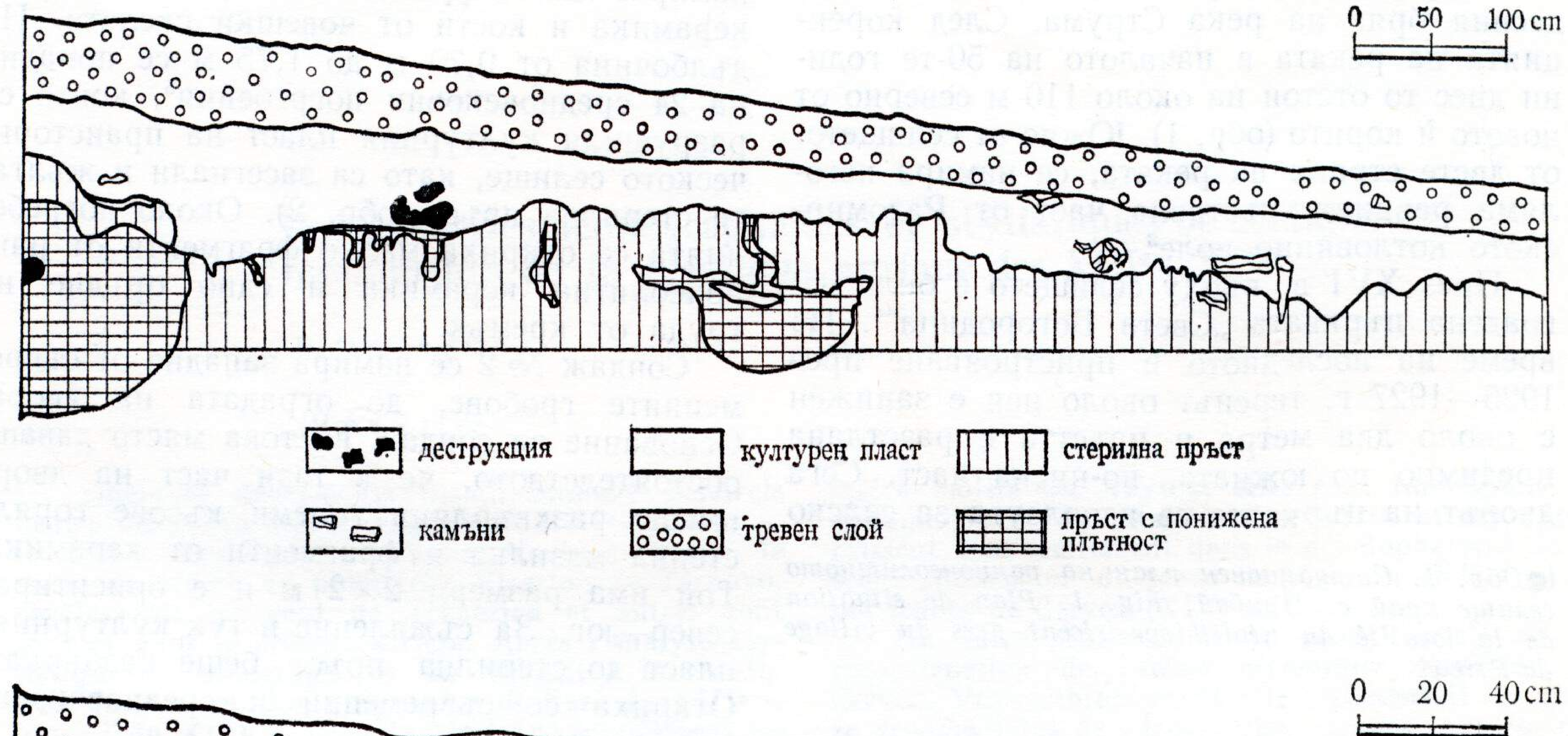

2

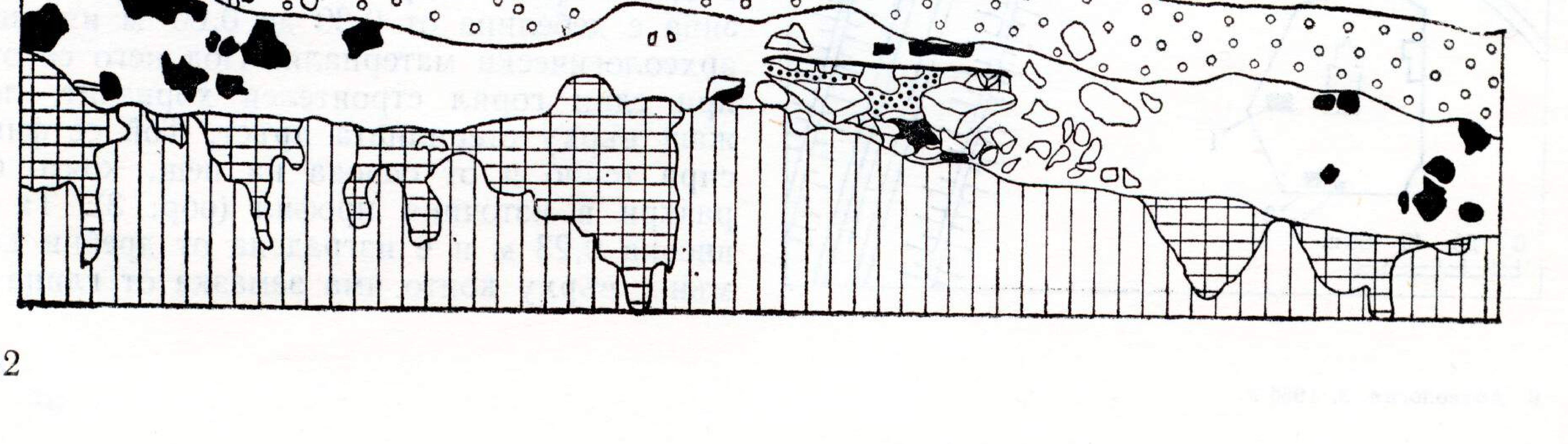

3

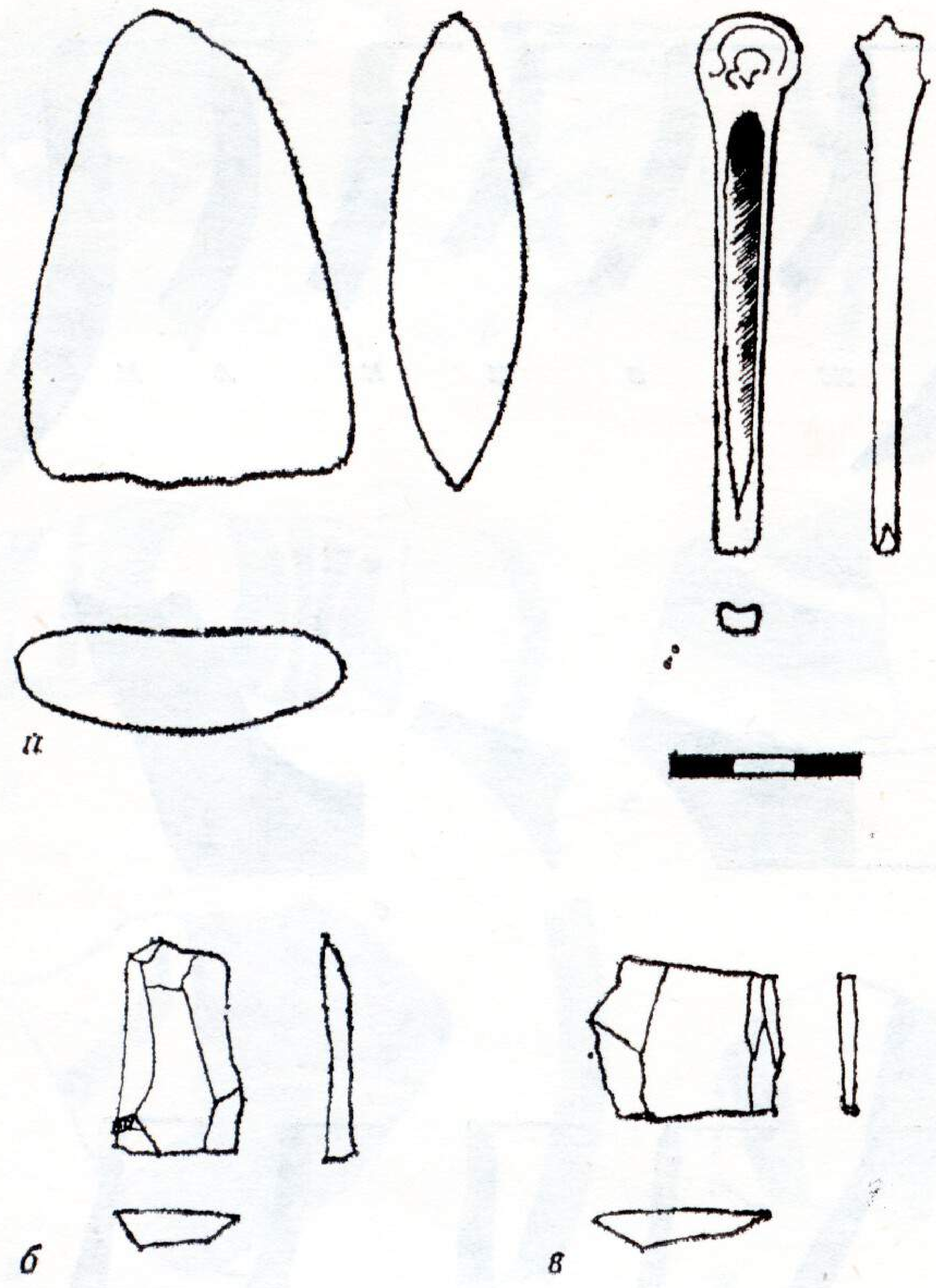

4

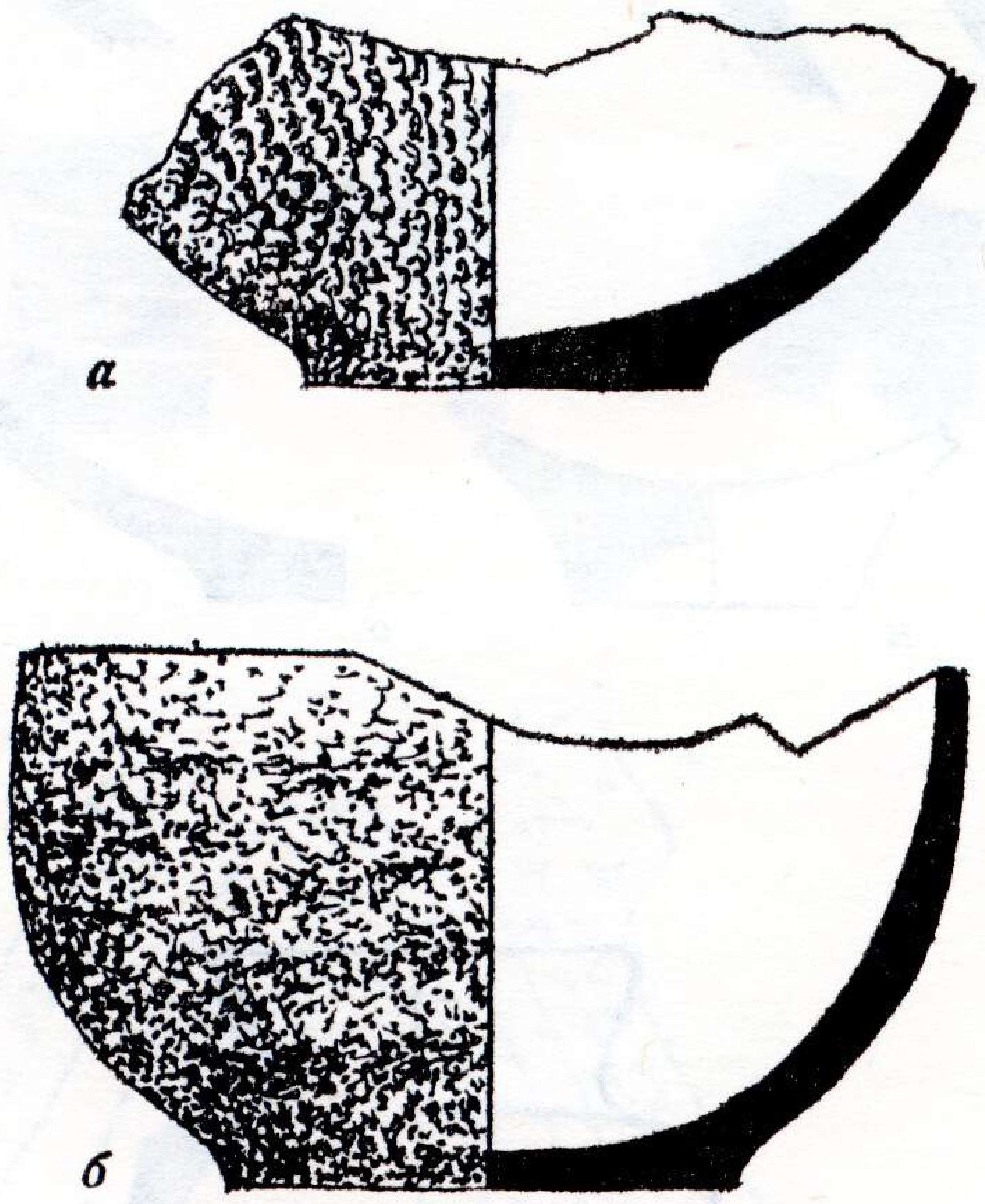

5

●*Обр. 4. Оръдия на труда от сондаж № 3; а) тесла от камък; б, в) кремъчни резци от нож; г) шило от кост. Fig. 4. Outils de travail du sondage No 3; a) herminette en pierre; б, в) burins en silex de couteau; г) alêne en os*

●*Обр. 5. Груби съдове от сондаж № 3. Fig. 5. Vases grossiers du sondage No 3*

В по-голямата си част фината керамика също е във фрагментирано състояние. Тя е изработена от пречистена глина, примесена с растителни остатъци и е покрита с червена ангоба. Формите на съдовете са по-разнообразни, отколкото при грубата керамика. Възстановени са изцяло само два съда (обр. 7).

Най-често срещаните устия са от паници и съдове с ниска или средновисока шия (обр. 8 *а—г*). Особено впечатление прави един фрагмент от съд с ниска шия и паралелопипедно тяло (обр. 8 *д*), подобен на цялото съдче от обр. 7 *а*, само че украсен с бяла боя.

Внимание заслужават петте фрагмента от устие и тяло на биконични съдове (обр. 8 *е—к*). За пръв път в голямо количество подобни фрагменти и цели съдове се откриха при спасителните разкопки в Перник[8]. По-късно разкопките в Гълъбник показаха, че тези форми се появяват още през първия етап от съществуването на селището[9]. Досегашните наблюдения показват, че биконичните съдове са масово разпространена характерна форма за определен етап от развитието на ранния неолит по долината на р. Струма[10].

Формите на дъната на фините съдове са по-разнообразни, отколкото тези при грубата керамика. Срещат се равни дъна, както и ниски и средновисоки кухи столчета или такива с прорези (обр. 8 *л—о*). По някои от тях се вижда, че са били добавяни допълнително към готовото тяло на съда. Размерите на фрагментите от фината керамика са същите, както при грубата керамика.

Много малка част от фината керамика е рисувана. В сондаж № 3 се откри употребата само на бяла украса. Тя се състои от тесни и широки ленти (обр. 9 *е, и, м, н*), точки (обр. 9 *б, в*), триъгълници (обр. 9 *к, п*), мрежест орнамент (обр. 9 *в, ж, л*) и криволинейни мотиви (обр. 9 *а, г, д*). Бялата украса се отнася към началото на ранния неолит, етап, който за долината на Горна Струма е проучен само в Гълъбник[11].

От глина са изработени и т. нар. „култови масички“. В сондаж № 3 се намериха една полузапазена и два фрагмента от друга (обр. 10). Те са от един и същ тип — имат триъгълно тяло с кръгла вдлъбнатина в средата и украса от малки вдълбани триъгълници по стените. Двата екземпляра се различават помежду си само по композицията на украсата. Идентични части от такива „култови масички“ у нас са открити в Перник[12] и Гълъбник[13]. Подобна форма, но изработена от пясъчник, е известна и от Кремиковци I а[14].

Както вече се каза, освен в сондаж № 3 праисторически материали се откриха и около средновековните погребения в сондаж № 1 и по повърхността на селището.

От сондаж № 1 се намериха няколко фрагмента, украсени с бяла, червена и черна боя. Този факт показва, че в Прибой не е представена единствено бялата рисувана украса, както пише Дж. Х. Гол[15] и както се констатира и в сондаж № 3. Вероятно на обекта е имало и пласт, представляващ по-нататъшното развитие на ранния неолит,

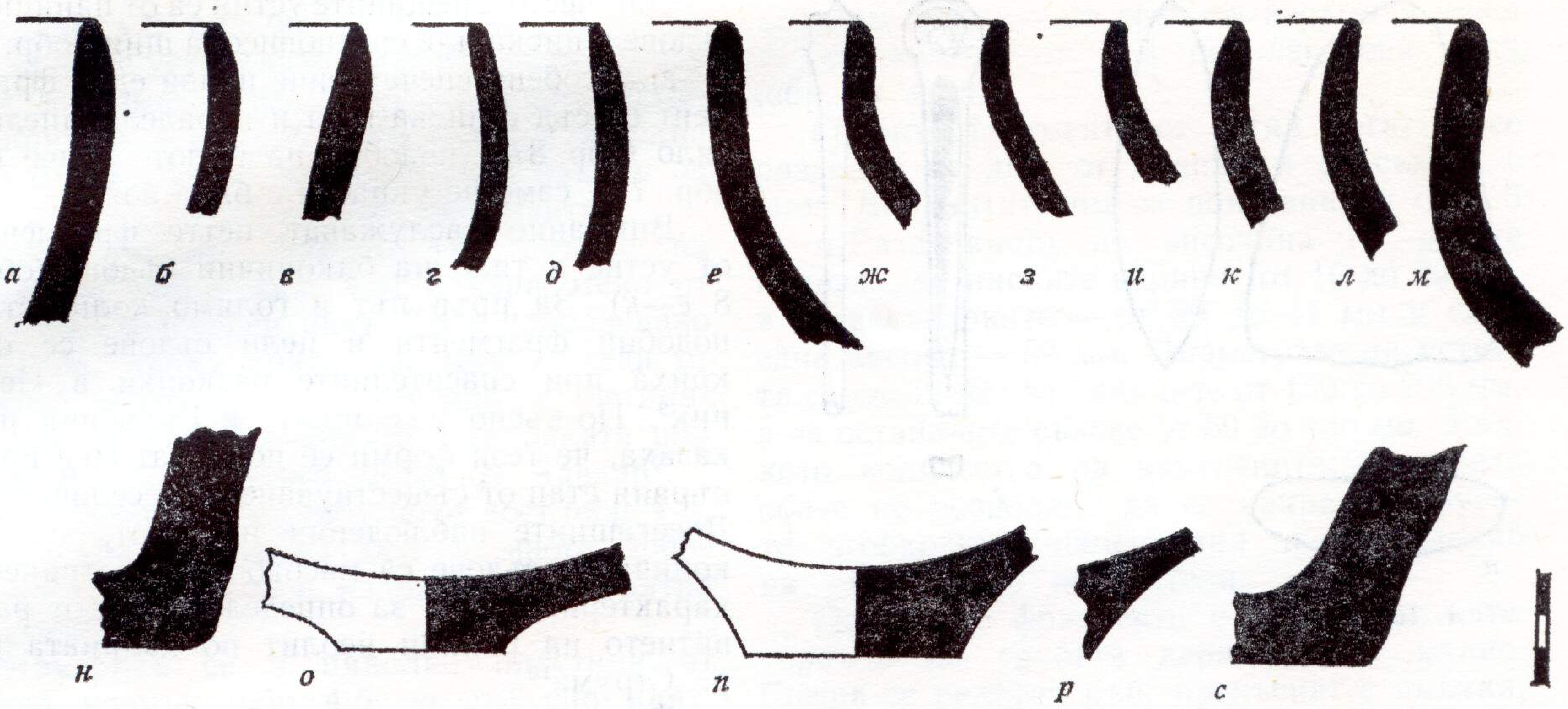

6

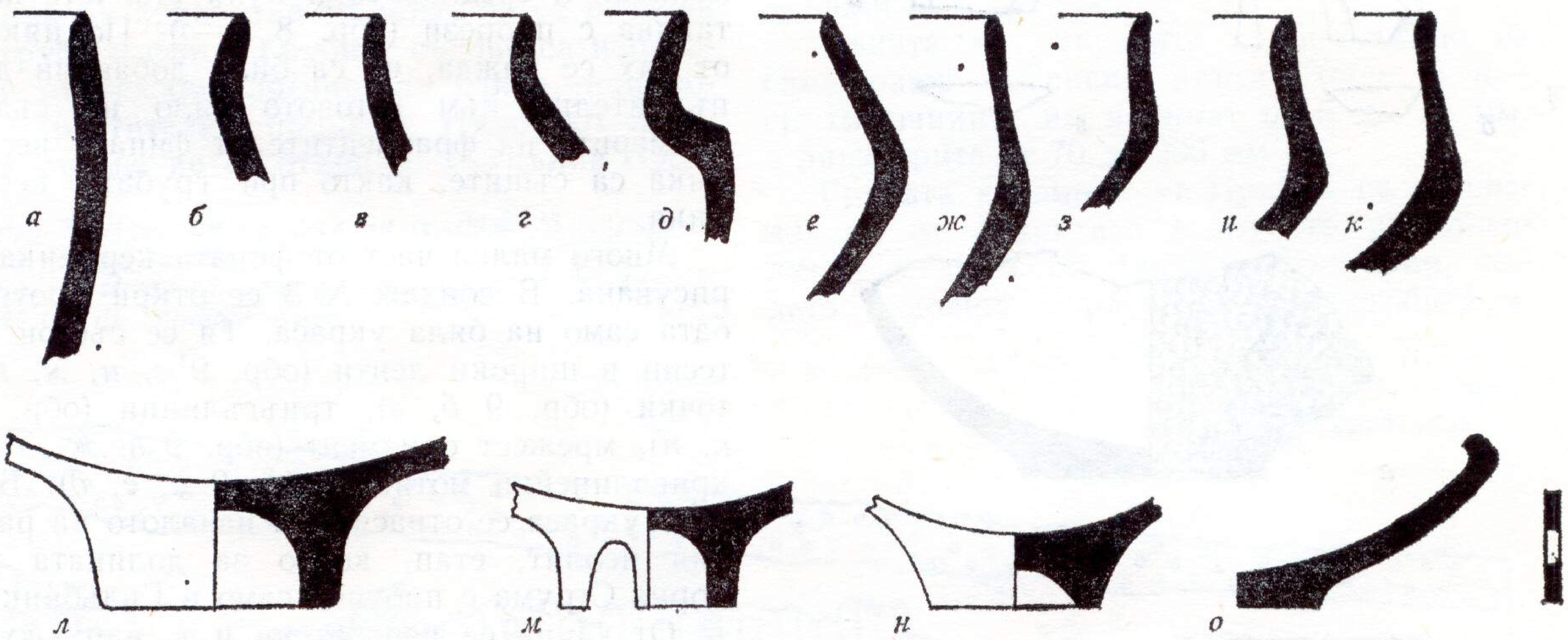

8

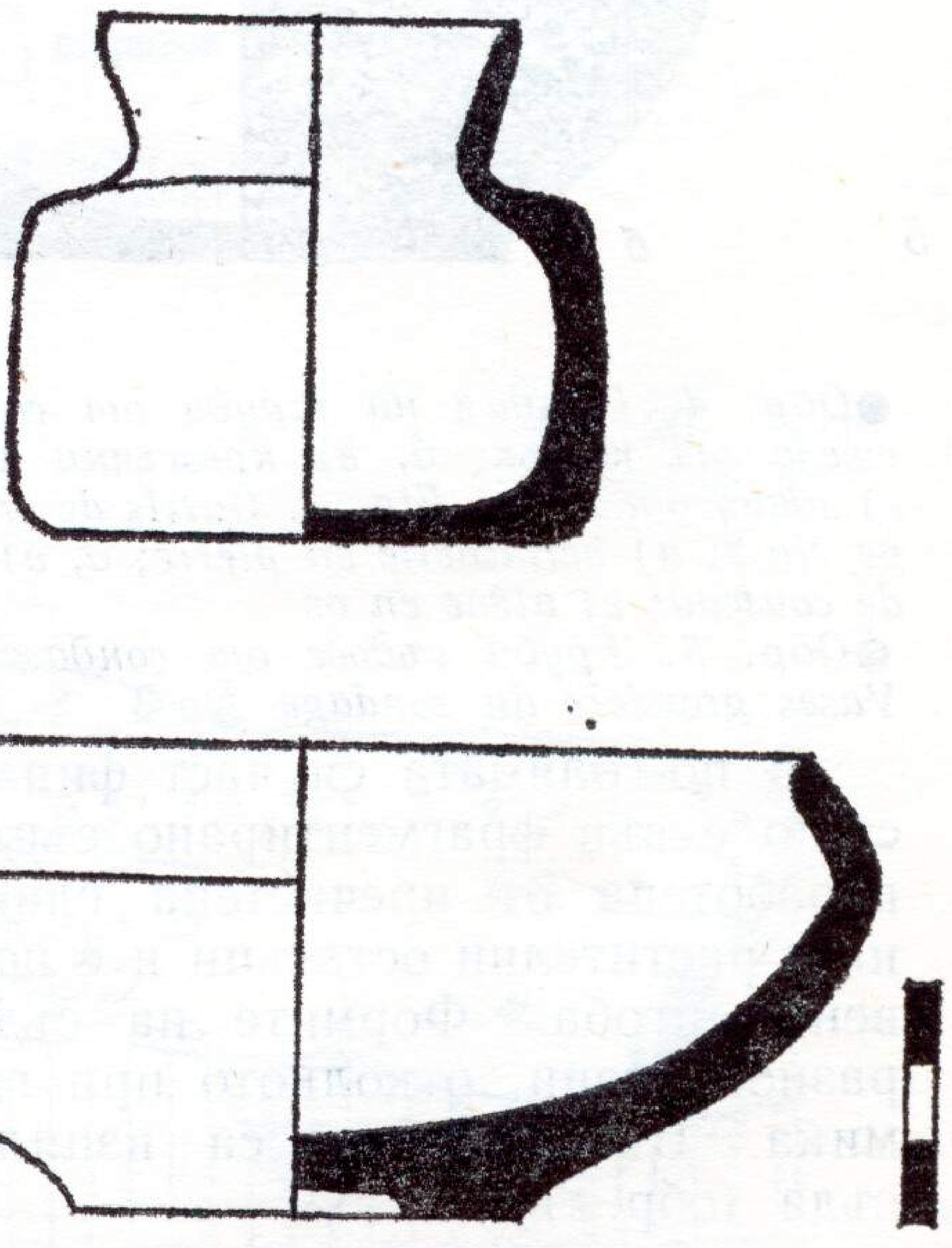

7

●*Обр. 6. Фрагменти от груби съдове от сондаж № 3. Fig. 6. Fragments de vases grossiers du sondage No 3*

●*Обр. 7. Фини съдове от сондаж № 3. Fig. 7. Vases fins du sondage No 3*

●*Обр. 8. Фрагменти от фина керамика от сондаж № 3. Fig. 8. Fragments de céramique fine du sondage No 3*

но при последното разширение на църквата тези хоризонти са били унищожени.

По повърхността освен парчетата от горели глинени мазилки се намериха едно устие (обр. 11 *а*) и две столчета от съдове (обр. 11 *б, в*). Устието е от съд със средновисока шия и изтънен ръб. Украсено е с бяла боя — по тялото от външната страна с хоризонтални редове от точки, а от вътрешната страна на шията — с вертикални и коси линии. От външната страна на шията също е имало украса, но тя не е запазена. Подобна украса от хоризонтални редове от

9

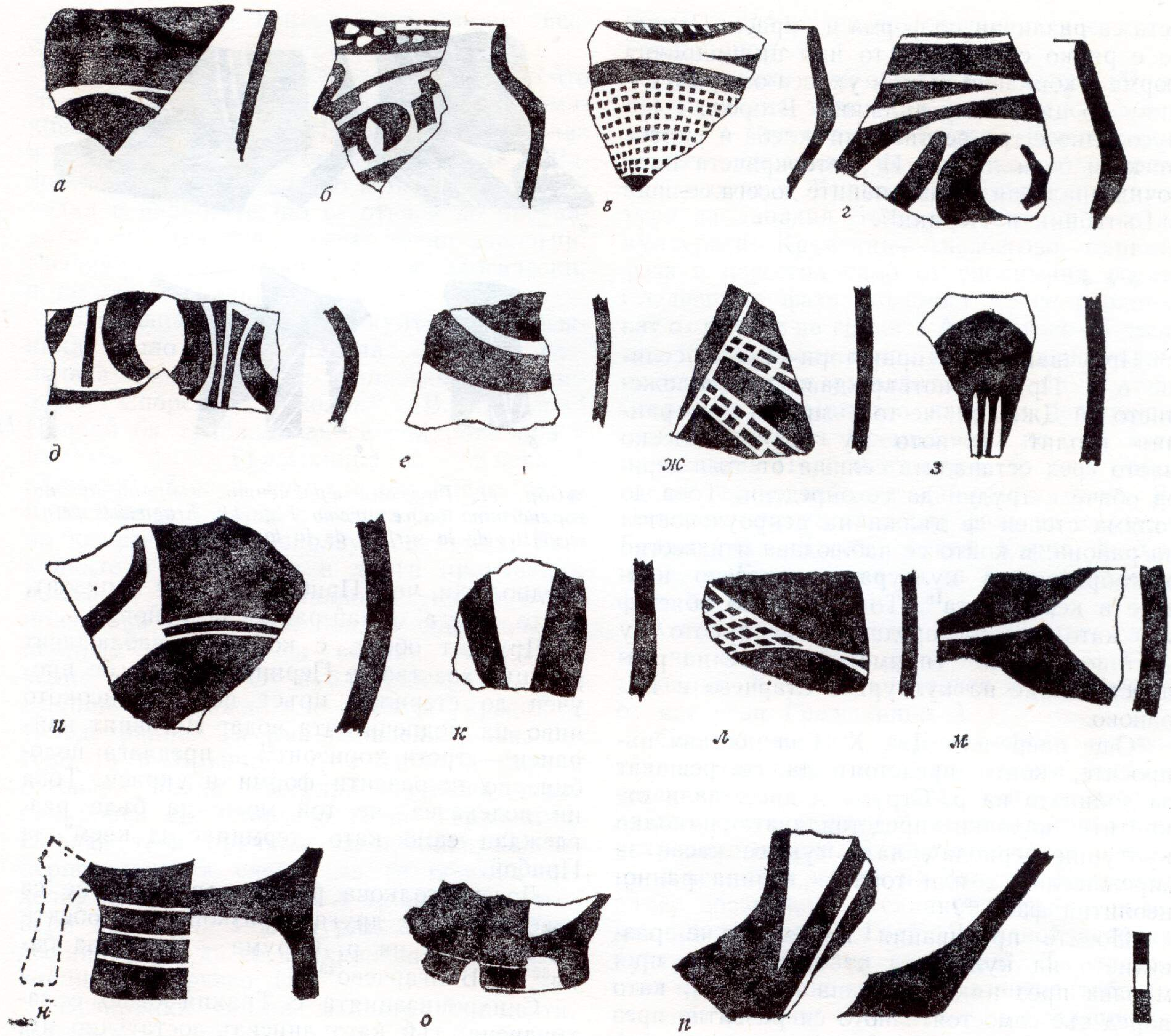

10

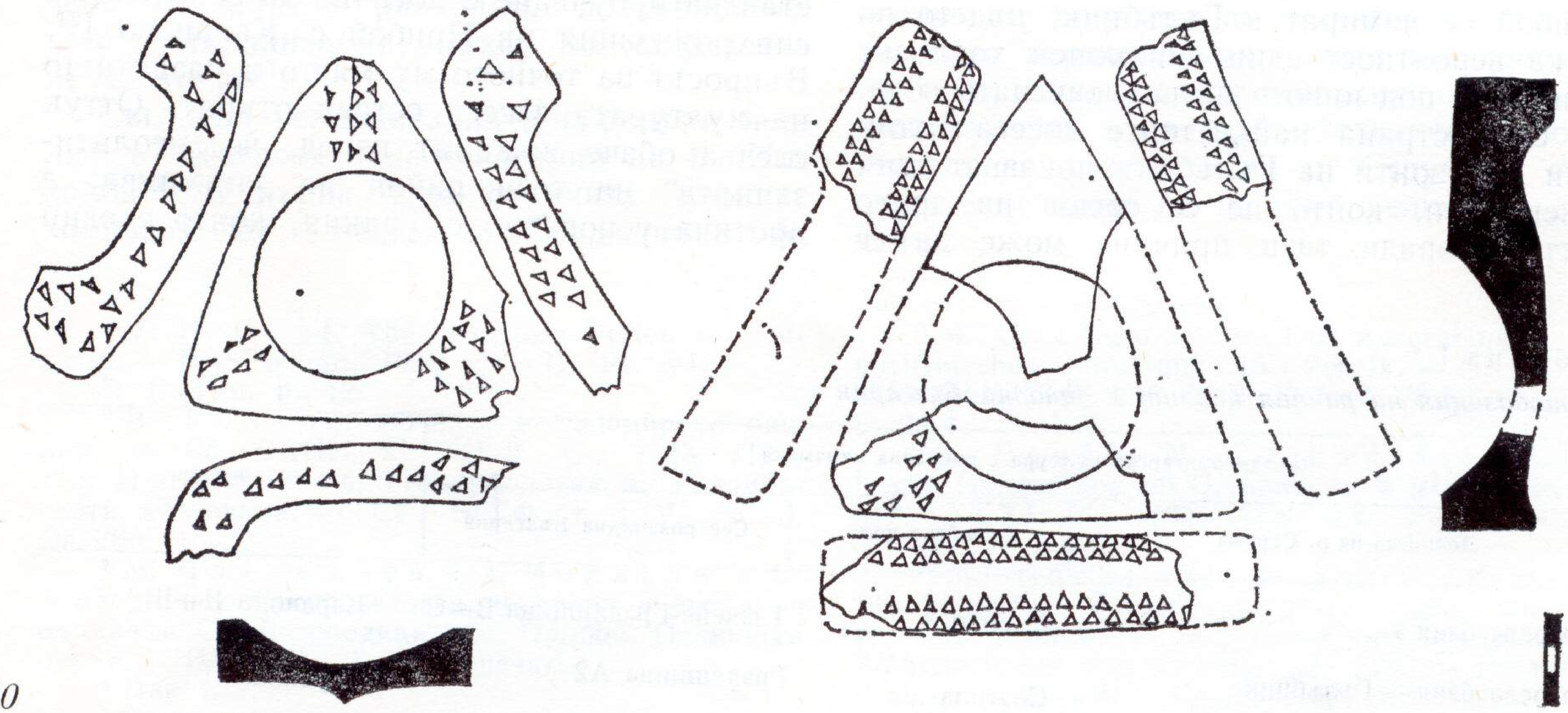

●*Обр. 9. Рисувани фрагменти от сондаж № 3. Fig. 9. Fragments peints du sondage No 3*

●*Обр. 10. Култови масички от сондаж № 3. Fig.10. Petites tables cultuelles du sondage No 3*

точки по тялото има върху един малък фрагмент от Гълъбник I[16], а линиите от вътрешната страна на шията се срещат често в неолитните обекти по р. Струма. Двете столчета са различни по форма и украса. Първото е рядко срещано — то има цилиндрична форма с конкавно дъно и украса от триъгълници по цялата му дължина. Второто е конусовидно с три вертикални жлеба и украса от коси бели линии. И двете крачета имат точни аналогии в разкопаните досега селища в Гълъбник и Перник[17].

* * *

Проучването на праисторическото селище в с. Прибой потвърждава предположението на Дж. Гол, че то възниква през ранния неолит. Точното му хронологическо място сред останалите селища от този период обаче е трудно да се определи. Това до голяма степен се дължи на непроучеността на района, в който се наблюдава и известно своеобразие на културата, изразено най-вече в керамиката[18]. То е напълно обяснимо, като се има предвид периферното му местоположение[19] спрямо областите на разпространение на културите Старчево и Караново.

Още навремето Дж. Х. Гол поставя въпросите, които предстоят да се решават за долината на р. Струма и днес: дали откритите находки представляват „няколко културни периода", дали тук се касае за „преживелица", или това е „крайна ранно-неолитна фаза"[20]?

Новите проучвания показват, че развитието на културата от този район преминава през няколко етапа (табл. 1), като наред със самостоятелното си развитие през отделните фази е взаимодействувала и със съседните култури.

Най-близки аналогии на материала от Прибой се намират в Гълъбник, където по всяка вероятност един синхронен хоризонт се намира под нивото на подпочвената вода. От своя страна най-долните досега проучени хоризонти на Гълъбник показват един ранен етап, който не се среща на друго място. Поради тази причина може да се предположи, че в Прибой е открит хоризонт, който засега е най-ранен за района.

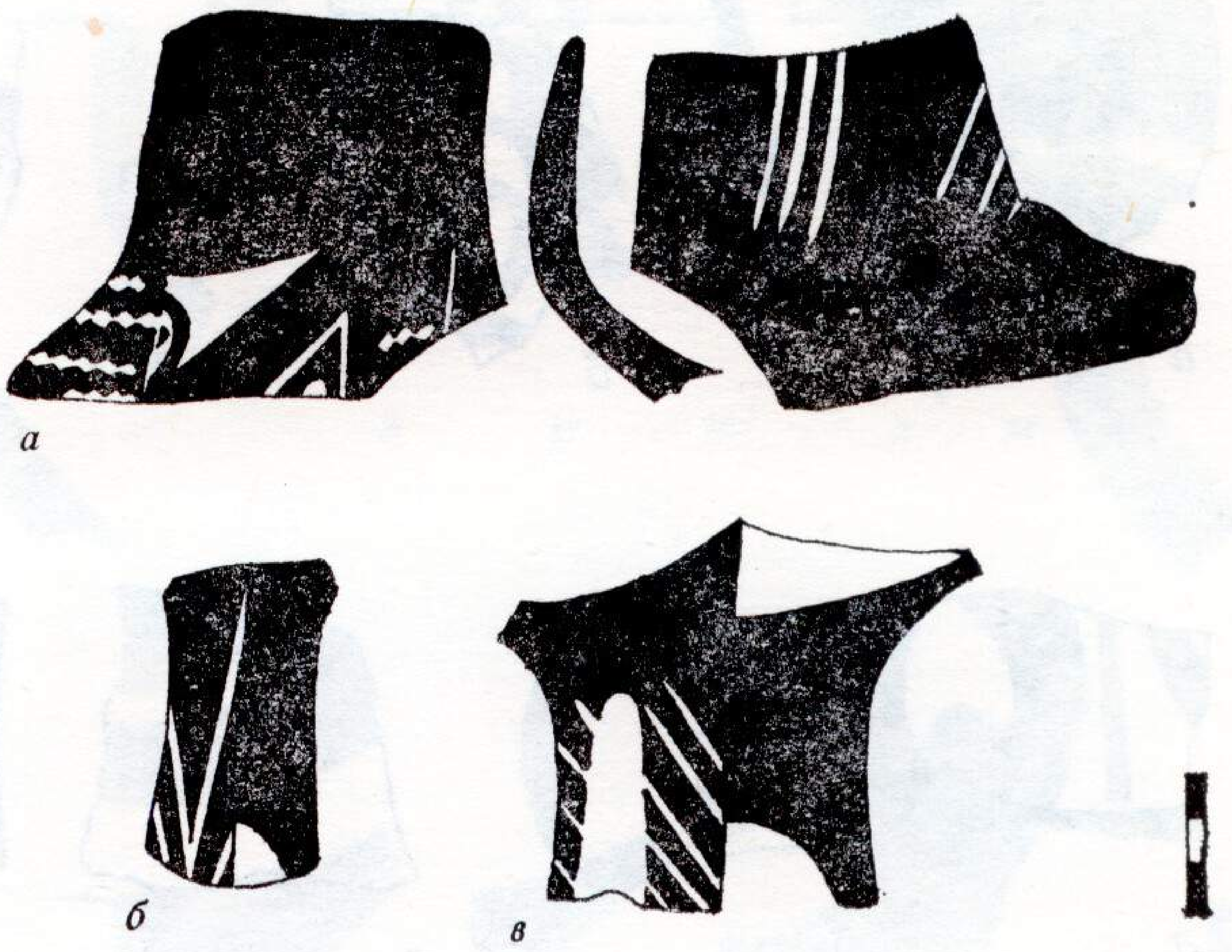

11

●Обр. 11. Рисувани фрагменти, събрани от повърхността на селището Fig. 11. Fragments peints recueillis de la surface de la localité

Другият обект, с който се наблюдават редица сходства, е Перник. Той не бе проучен до стерилна пръст поради високото ниво на подпочвената вода. Неговият най-ранен — трети хоризонт[21] — предлага подобни, но по-развити форми и украси. Това ни подсказва, че той може да бъде разглеждан само като „терминус ад квем" за Прибой.

Досега толкова ранни хоризонти не са известни и от другите разкопавани обекти по долината на р. Струма — Сапарева баня[22] и Българчево[23].

Синхронизацията с Тракия също е затруднена, тъй като липсват достатъчно публикувани материали, от които да се изгради една прецизна периодизация. На този етап на проучване е логично да се мисли за синхронизация на Прибой с Караново I[24]. Въпросът за точното му място в развитието на културата засега остава открит. Оттук следва обаче важният извод, че „неолитизацията" на този район не закъснява, а протича успоредно с Тракия, която е един

Таблица 1

Периодизация на ранния неолит в Западна България

Западнобългарска култура с рисувана керамика			Тракия
Долината на р. Струма	**Софийско поле**	**Северозападна България**	
Сапарева баня ?	Курило ?	Тлачене-Градешница B—C	Караново II—III
Сапарева баня — Гълъбник	Слатина	Градешница А2	Караново II
Перник		?	
		?	
Гълъбник	Кремиковци		Караново I
Прибой — Невестино		Градешница А1	
?	?	?	?

важен културен център през ранния неолит.

Софийското поле е съседен район, в който се намира епонимът на културата Кремиковци[25]. Към нея В. Николов[26] причислява и Прибой наред с останалите селища в Радомирско и Пернишко. От публикуваните находки е видно, че, що се отнася до рисуваната керамика, тук липсват точни аналогии. Различията очевидно са хронологически, а не териториални.

Следващата на север култура Градешница (Мало поле) — Кърча също се различава съществено в типологическо отношение. Според Б. Николов[27] и В. Николов[28] Прибой би трябвало да се синхронизира с първата фаза Градешница А — Кърча I (Ханури). Прави впечатление обаче, че в Градешница А наред с бялата боя за украса на керамиката се използува и тъмна. Разкопките в Прибой, а и други проучвания показват, че първоначално за украса е използувана само бяла боя, а след това се появява червената и накрая тъмната — черна и кафява. От публикацията на Градешница се вижда, че бялата украса[29] е твърде ранна. Тя има паралели в Анзабегово Iв и Връшник I, а тъмната украса отговаря точно на един по-късен етап, синхронен със Старчево II по Гарашанин. Поради тази причина за прецизиране на периодизацията следва да се обособи отделна фаза Градешница А 1, която да отговаря на Кърча I (Ханури), а фазата Градешница А 2 да се синхронизира с Кремиковци и Старчево II.

Базирайки се на малкото фрагменти, публикувани от Дж. Гол, Г. Лазарович синхронизира Прибой с фазата II А на култура Старчево — Криш[30]. Данните, получени от новите разкопки, потвърждават тази синхронизация, макар че сходствата не са точни[31].

Съгласно периодизацията на ранния неолит в Северозападна България на Б. Николов[32] за първа фаза се счита първият хоризонт от Градешница-Градешница А, която с направеното уточнение ще стане Градешница А 1.

Говорейки най-общо, Х. Тодорова[33] не разграничава този етап, който според нея влиза в културата Чавдар—Кремиковци.

Периодизацията на В. Николов[34] за ранния неолит в България предлага три култури за Западна България. Според него за културата Кременик—Анзабегово първата фаза е известна само от епонимния обект. Следващите фази всъщност не се различават от фазите на групата Анзабегово—Връшник на М. Гарашанин, които същевременно са идентични с развитите фази на групата Старчево. В. Николов направи периодизация на култура Кремиковци, но тъй като причислява Прибой към нея, то този обект следва да е нейната най-ранна фаза. В. Николов приема за първа фаза на култура Градешница—Кърча обекта Кърча I—Ханури, а Градешница А за него е втората фаза на първия етап.

От гореизложените съображение следва, че към първата фаза на култура Градешница—Кърча I се отнася и обособеният от нас етап Градешница А 1.

От направените стратиграфски наблюдения, направени през последните години, става ясно, че различията, които се наблюдават в трите „култури", не са териториални, а хронологически. Затова е по-уместно ранният неолит в земите на Западна България да се обозначава с единния термин, въведен още от Дж. Х. Гол[35] „Западнобългарска култура с рисувана керамика". Тя преминава през няколко етапа на развитие (табл. 1), първият от които е представен в Градешница А 1, Прибой и Гълъбник и има три локални варианта.

По-нататъшните проучвания на ранния неолит ще позволят да се изгради една издържана периодизация, която ще послужи за по-прецизна синхронизация със съседните култури в централнобалканската зона. Ролята на долината на р. Струма в това отношение може би ще има решаващо значение.

---

[1] J. H. Gaul. The Neolithic Period in Bulgaria. — BASPR, 16, 1948, 31—32, Pl. VI.

[2]. Ibidem, p. 12.

[3] В. Койнов. Почвите в Радомирска околия. — Сб. БАНИ, кн. XL-2. С., 1943, 112—115; Ил. Иванов. Геоморфология на Радомирската котловина. — ГСУ, БГГФ, т. LIV, кн. 3, 1969/60, 1—3.

[4] М. Чохаджиев, Сл. Чолаков и Н. Кондова. Средновековен некропол в двора на църквата „Св. Богородица" в с. Прибой, Пернишки окръг. — ИМЮЗБ, 1 (под печат).

[5] Пак там.

[6] Бинокулярният анализ на всички оръдия на труда е направен от К. Кънчев, комуто използувам случая да благодаря сърдечно.

[7] К. Кънчев. Каменни оръдия на труда от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — Археология, 1970, кн. 4, 51—53.

[8] M. Čochadžiev. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. — NNU, 52, 1983, Abb. 19:5; 20:6; 22:8; 23:1—4; 25:3,5,10; 27:1, 8; 29:4.

[9] J. Pavúk, M. Čochadžiev. Neolithische Tellsiedlung bei Galabnik in Westbulgarien.— SIA, XXXII—1, 1984, Abb. 5:4,5,8; 7:1,2,4,6,8; 9:1—2.

[10] M. Čochadžiev. Erühneolithikum in Westbulgarien: Entstehung, Entwicklung, Kontakte. — In: Symposion „Wanderung und Diffusion in Prähistorischer und Historischer Zeit — Ursachen, Probleme, Modelle". Xanthi, 1984 (In Druck).

[11] J. Pavúk, M. Cochadziev. Op. cit., Abb. 5,7:1—2.

[12] M. Čochadžiev. Die Ausgrabungen. . .— NNU, 52, 1983, Abb. 32:2.

[13] J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., Abb. 14:3.

[14] Г. Ил. Георгиев. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. — Археология, 1975, 2, обр. 11б.

[15] J. H. Gaul. Op. cit., p. 31.

[16] J. Pavúk, M. Čochadžiev. Op. cit., Abb. 5:7.

[17] Ibidem, Abb. 6; 9:1; M. Čochadžiev. Die Ausgrabung der neolithischen Siedlung in Pernik. — NNU, 52, 1983, Abb. 23:1—4; 10—12.

[18] G. Il. Georgiev. Die Entwicklung der älteren Prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. — In: L'Etnogenese des peoples Balkaniques. — Studia Balkanica, 5, p. 26; Idem. Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenland werend des Neolithikums, Äneolothikums und der Frühbronzezeit. — In: Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory. Athens, 1972, p. 119.

[19] Н. Я. Мерперт. Миграции в эпоху неолита и энеолита. — СА 1978, 3, с. 22.

[20] J. H. Gaul. Op. cit., p. 26.

[21] M. Čochadžiev. Op. cit., Abb. 19—21.

[22] Г. Ил. Георгиев, В. Николов. Разкопки на неолитното селище Кременик край гр. Сапарева баня, Кюстендилски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, с. 12. Досега не е известен хоризонт, съответствуващ на Прибой и началните хоризонти от Гълъбник, поради което не може да се каже, че в Сапарева баня е представен целият неолит, както пише Х. Тодорова: „Die Kulturschichten von Sapareva banja umfassen das ganze Neolithikum"— H. Todorova. Das Chronologiesystem von Karanovo im Lichte der Neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. — SIA, 1981, XXIX, 1, p. 214.

[23] Д. Перничева, Ил. Кулов. Разкопки на праисторическото селище при с. Българчево, Благоевградски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, с. 29.

[24] G. Il. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein-und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'age de la pierre. Praha, 1961, p. 57.

[25] Ан. Чилингиров. Праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийски. — ПСп., 1908, 200—216; Г. Ил. Георгиев. Стратиграфия и характер. . ., бел. 6.

[26] В. Николов. Орнаментация на ранно-неолитната рисувана керамика от българските земи: класификация, типология и систематизация. Автореферат. С., 1982, с. 12.

[27] К. Кънчев и Б. Николов. Орьдия на труда и стопанския живот в селищата от старил и среден неолит при с. Градешница и с. Тлачене, Врачанско. — ИМСзБ, 1981, 5, 11—12.

[28] В. Николов. Цит. съч., с. 17.

[29] Б. Николов. Селище от старил неолит при с. Градешница, Врачански окръг. — Археология, 1975, 1, обр. 5а.

[30] Gh. Lazarovici. Gornea preistorie. Reşiţa, 1977, p. 46; Idem. Neolithicul banatului. Cluj-Napoca, 1979, p. 43.

[31] Ibidem, Planşe, Pl. III.

[32] К. Кънчев и Б. Николов. Цит. съч., 11—12.

[33] H. Todorova. Op. cit., p. 211, Abb. 2.

[34] В. Николов. Цит. съч., 17—18.

[35] J. H. Gaul. Op. cit., p. 12. По-нататък, на с. 21 той пише за: „The „West Bulgarian Painted" complex".

* Статията е предадена за печат след смъртта на М. Чохаджиев от Ст. Чохаджиев.

Etude de la localité du néolithique récent près du village de Priboj — département de Pernik

M. ČOHADŽIEV

(Résumé)

La localité préhistorique a été découverte par Y. H. Gol au cours de 1939.

Elle a surgi sur la première terrasse inclinée au sud, à environ 450 m du bord droit de la rivière Struma.

C'est au cours du XVIe s. que sur la localité a été édifiée l'église „Ste Vierge". De nos jours, la cour de l'église est utilisée comme cimetière villageois, son édifice marquant approximativement les limites de la localité. Le danger de sa destruction complète a imposé en 1977 l'entreprise de fouilles de sauvetage.

Trois sondages furent effectués dans la partie sud de la cour de l'église.

La couche culturelle de la localité préhistorique est fortement enfreinte par les inhumations médiévales et contemporaines. Un horizon constructif reposant sur la terre stérile fut découvert dans le sondage No 2. Il se fixe exactement aussi d'un fondement de four, découvert dans le profil est.

On a découvert un outil de travail en pierre, fabriqué de schiste gris-rouge; quelques plaques en silex local et un outil en os utilisé vraisemblablement comme poinçon.

La céramique est surtout en état fragmentaire. D'après le mode d'élaboration, elle peut être divisée en céramique grossière et fine. Les fragments grossiers de goulots se divisent en deux: d'écuelles et de vases à cols. La décoration sur la céramique grossière consiste en traînées avec les doigts, pression avec l'ongle et rebord en relief, interrompu de fossettes. Les formes de la céramique fine sont plus variées. Les fragments de vases biconiques dont la forme est caractéristique d'une étape déterminée du développement du néolithique inférieur le long de la vallée de la rivière Struma méritent une attention spéciale. La décoration sur la céramique fine est avant tout blanche et se compose de rubans étroits et larges, de points, de triangles, d'ornement réticulaire et de motifs courbes. Quelques fragments ornés de couleur blanche, rouge et noire furent découverts dans le sondage No 1. Probablement il y était représenté également le développement ultérieur du néolithique récent, mais les constructions d'appentis de l'église ont détruit ces horizons.

Des analogies les plus proches des matériaux de Priboj sont découvertes à Gălăbnik. L'autre localité qui présente certaines analogies est Pernik. Elle n'est non pas creusée jusqu'à la terre stérile à cause du niveau élevé des eaux souterraines. Son troisième horizon, le plus ancien, propose des formes et des décorations pareilles, mais plus dévelop-

pées. Ceci laisse entendre qu'il peut être utilisé comme „terminus ad quem“ pour Priboj. Jusqu'à présent on ne connaît pas d'horizons aussi anciens même des autres localités étudiées le long de la vallée de la rivière Struma — Sapareva banja et Bălgarčevo.

La synchronisation avec la Thrace, faute de matériaux suffisants publiés, est également difficile. A cette étape d'étude, il est logique de penser à la synchronisation de Priboj avec Karanovo I.

La plaine de Sofia est une région voisine dans laquelle se trouve l'éponyme de la culture Kremikovci. A cette dernière V. Nikolov rattache également Priboj, de pair avec les autres localités dans la région de Radomir et de Pernik. Le manque d'analogies précises apparaît des trouvailles publiées. Vraisemblablement les différences sont chronologiques et non pas territoriales.

La culture suivante au nord Gradešnica (Malo pole) — Kărča est aussi très différente. On voit de la publication de Gradešnica que la décoration blanche est très ancienne — elle trouve des parallèles à Anzabegovo I et à Vrašnik I, tandis que la décoration sombre répond exactement à une des étapes suivantes, synchrone avec Ogarčevo II (d'après Garachanine). Pour cette raison, il faudrait constituer à part la phase Gradešnica A_1, qui doit répondre à Kărča I (Hanuri), tandis que la phase A_2 doit synchroniser avec Kremikovci et Ogarčevo.

Prenant en considération les divergences dans les périodicités faites jusqu'à présent du néolithique récent en Bulgarie occidentale, nous proposons d'employer le terme introduit déjà par J. H. Gol. „Culte bulgare occidental à céramique peinte“. Elle passe par quelques étapes de développement (tabl. 1), dont la première est représentée à Gradešnica A_1, Priboj et Gălăbnik.

Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг (предварително съобщение)

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ, ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

Местността Багачина се намира на около три километра югоизточно от с. Сталийска махала, в самия край на хълмиста верига на десния бряг на р. Лом. Най-високата ѝ част, наречена Калето, представлява хълм със стръмни склонове. Благоприятните условия за живот — наличието в непосредствена близост на извори, гъсти гори, комбинацията от река, плодородна равнина и естествено укрепено място, са довели до заселването тук на човека още през новокаменната епоха. В запазената си част хълмът има размери 100 на 50 м. Разкопките започнахме през лятото на 1981 г. Тъй като дълги години тук са се извършвали селскостопански работи, на една дълбочина от около 0,60—0,70 м. намерихме смесени материали от различни епохи, по които можахме да установим, че животът тук е съществувал с прекъсвания от новокаменната епоха до III в. сл. н. е.

От римската епоха открихме незначителен брой фрагменти от блюда и паници, покрити с червен лак, фрагменти от долиуми, теракотова глава на конче, както и няколко силно корозирани железни предмета, чието предназначение беше трудно да се установи. Намерихме и един сребърен републикански денар от II в. пр. н. е.[1] На лицевата му страна е изобразена глава на Рома със шлем (обр. 1 *а*), а на обратната—бига с Виктория, държаща в дясната си ръка венец. Отдолу има нечетлив надпис (обр. 1 *б*). Тя свидетелствува за контакти между местните тракийски племена и Римската република през късноелинистическата епоха.

Въпреки че работихме на ограничена площ[2], в общи линии успяхме да установим плановете на пет жилища[3], намиращи се в северната и западна периферия на хълма, почти на повърхността. Ориентирани са в посока изток—запад. Имат правоъгълна форма, като едно от тях е с извита в абсида задна (източна) стена. Това жилище има две помещения (обр. 2). Размерите му са 5 на 5,50 м. Доколкото може да се съди, приблизително такива са и размерите на останалите жилища. Те са строени от забити в земята колове със средна дебелина 0,012—0,015 м, изплетени с плет и измазани с глина. По всяка вероятност покривите им са били двускатни, покрити със

●*Обр. 1. Римска републиканска монета от II в. пр. н. е.; а) лице—бюст на Рома със шлем; б) опако—Виктория в бига. Fig. 1. Monnaie républicaine romaine du IIe s. av. n. ère; a) avers—buste de Roma avec casque; б) revers—Victoire big*

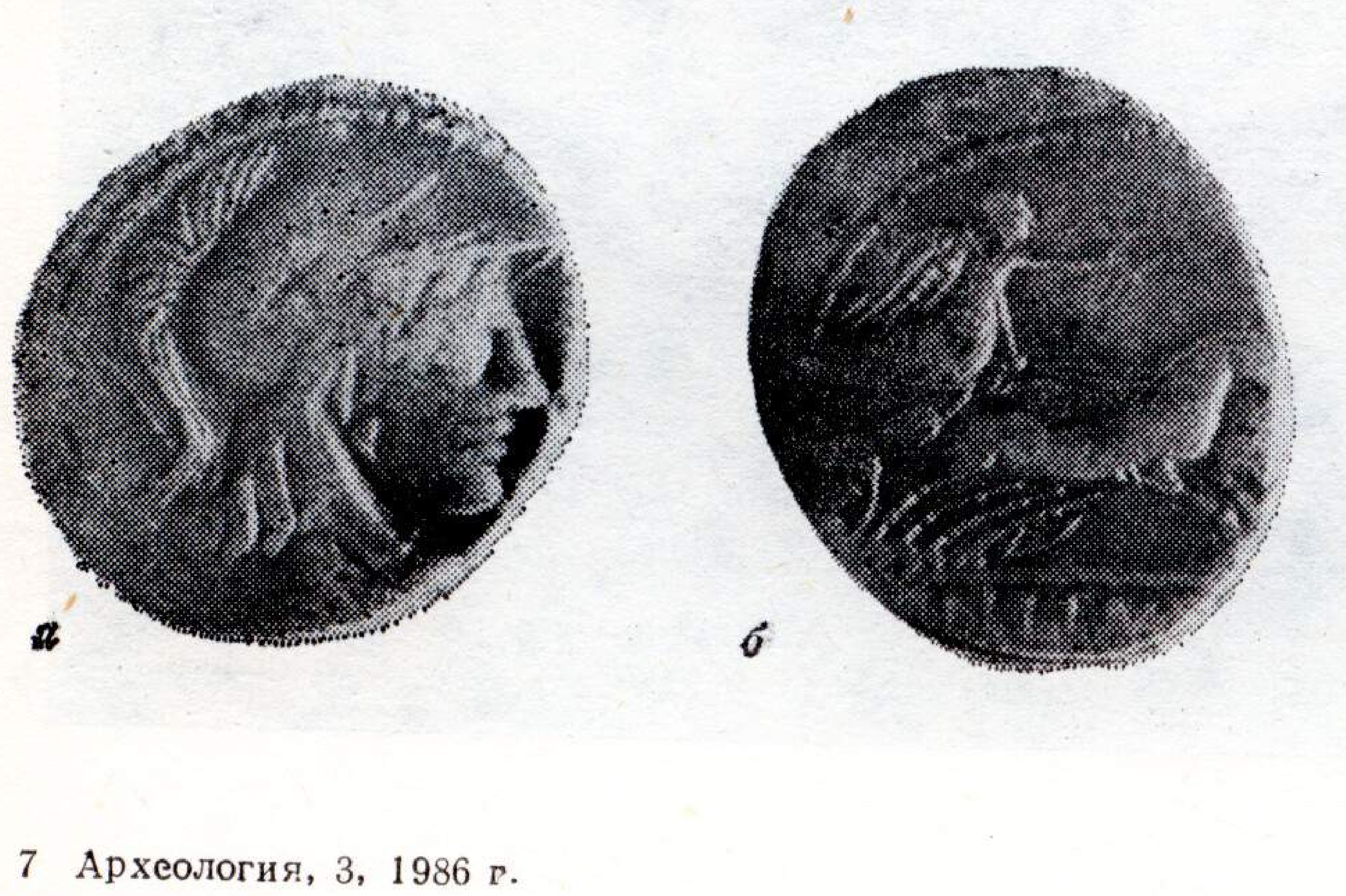

1

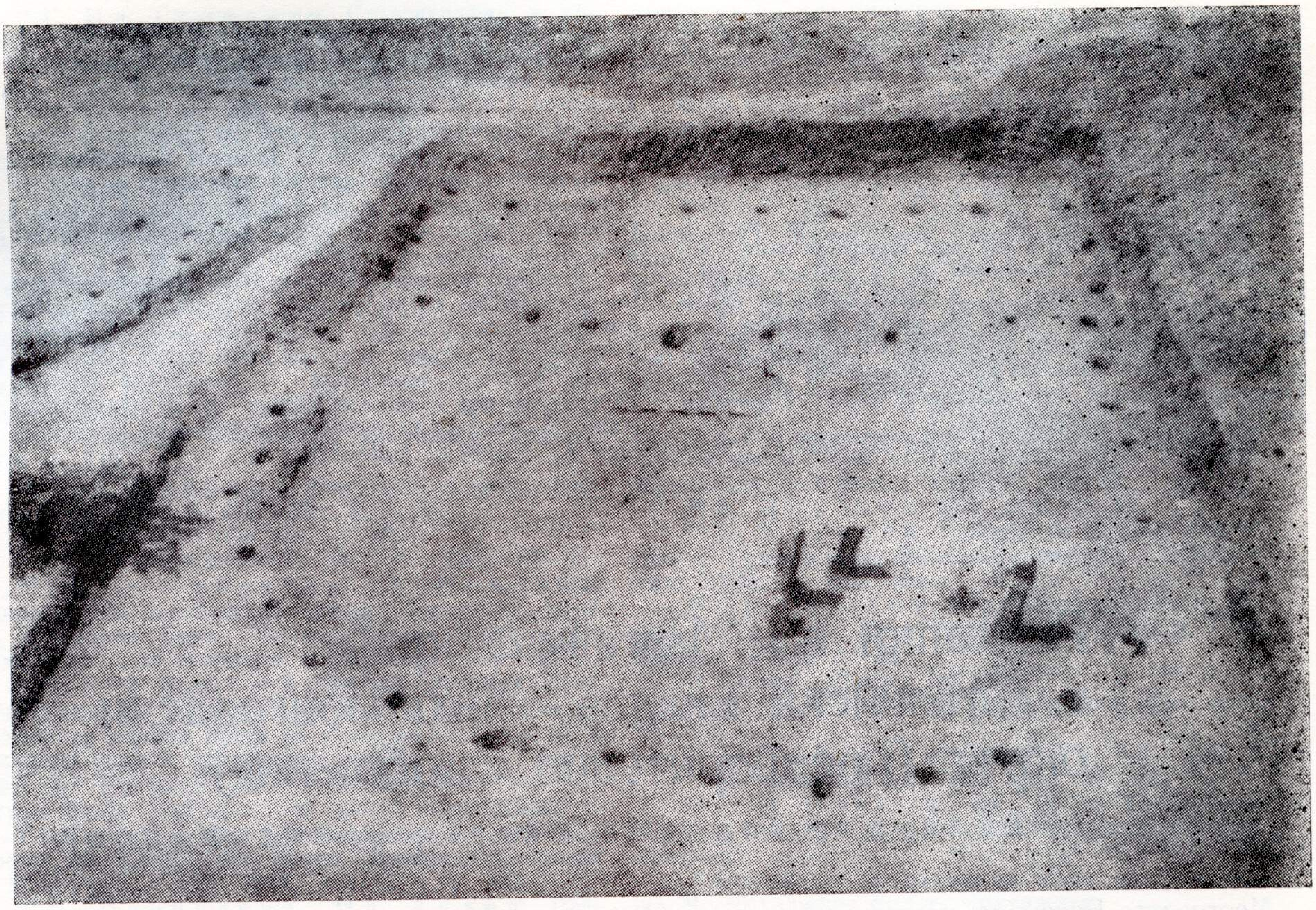

2

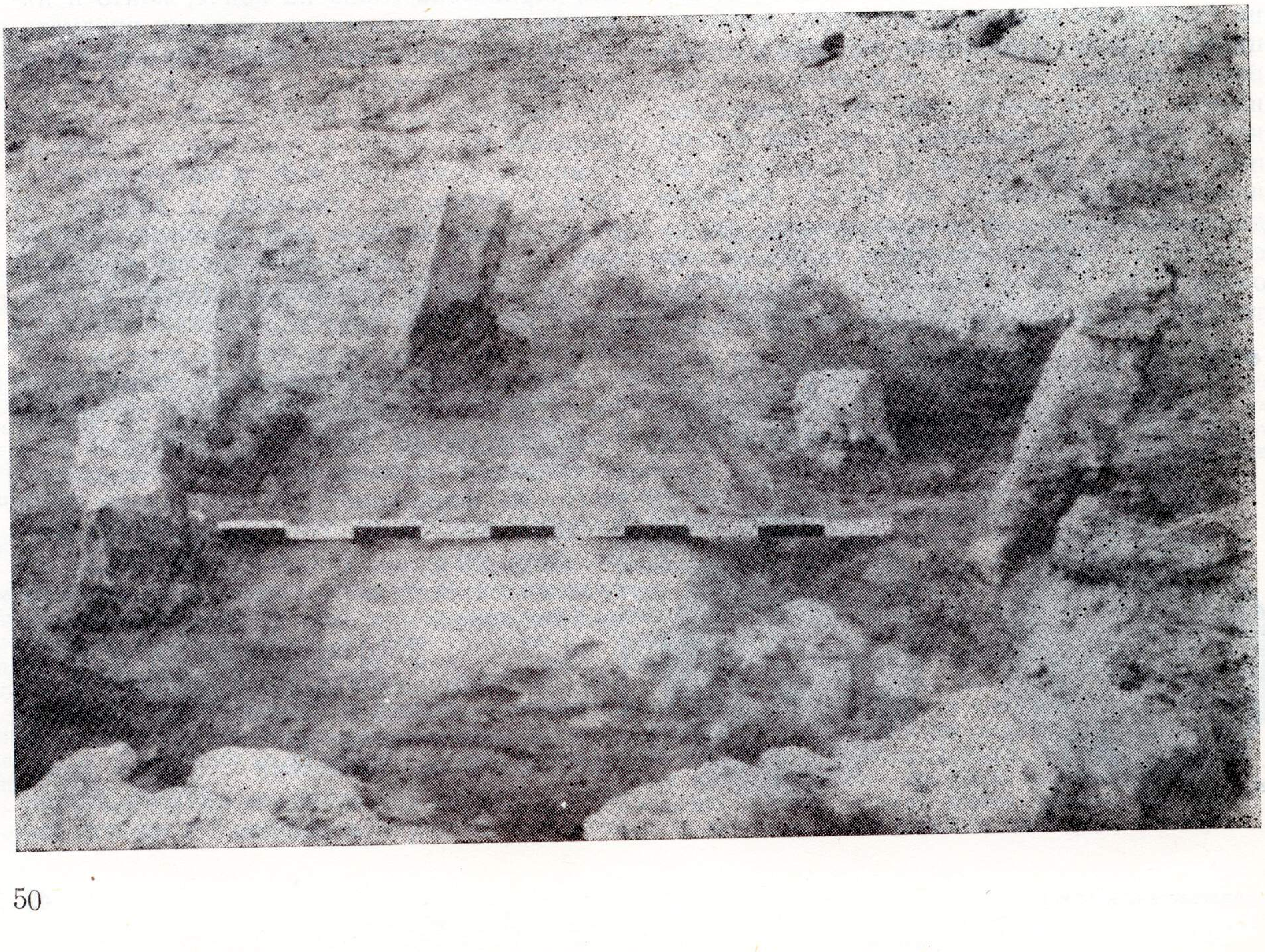

3

слама. Жилищата са били леко вкопани в земята, тъй като подовото им ниво се намира на дълбочина около 0,20 м от нивото на околния терен. Датировката им се отнася към VI—III в. пр. н. е., както може да се съди от намерения в абсидното жилище керамичен материал. Подобни жилища са открити в Северното Причерноморие. Като пример бихме могли да посочим укрепеното селище край с. Караван, Харковска област. То е еднослойно, така че неговата датировка може лесно да се установи въз основа на откритите находки Б. А. Шрамко го отнася най-общо към скитската епоха — IV—II в. пр. н. е.[4] Жилищата, открити в това селище, са правени по същия начин, както и тези в м. Багачина. Те имат лека дървена конструкция, а формата им е овална[5]. Жилищата от Багачина се отличават от тези от скитските при с. Караван по своята форма. Еднаквият начин на градеж се установява от откриваните в деструкцията парчета от мазилки с отпечатъци от колове[6]. Що се касае да тракийските земи, това е традиция в строителството, позната още от новокаменната епоха. Тя е доказателство за съществуващата приемственост в областта на строителството за един продължителен период от време.

Особен интерес представлява откритото в абсидното жилище (№ 4) съоръжение, състоящо се от пет глинени стълба, разположени в неправилен кръг с диаметър около 1,20 м (обр. 3). Стълбовете имат формата на паралелопипед със страни 0,10 на 0,15 м, със средна височина около 0,40 м. Изпечени са много добре. Във вътрешността на въпросното съоръжение открихме голямо количество пепел и въглени и малко фрагменти тракийска керамика, работена на ръка.

При проучването на тази част на обекта непосредствено под орницата се откриха петна от ями. Те имат кръгла или куполовидна форма с размери: диаметър средно 1—1,40 м и дълбочина около 1 м (обр. 4). Пълнежът им се състоеше от черна пръст, примесена с пепел, въглени, животински кости, керамика и предмети на бита. На сравнително малката проучена площ (400 $м^2$) бяха открити 12 ями, намиращи се на близко разстояние една от друга — 1—1,5 м, а някъде дори до 0,30 м. В огромната си част находките, които публикуваме в настоящата работа, бяха намерени именно в тях. Трябва да отбележим, че в ямите наред с материали от периода VI—I в. пр. н. е., които са най-многобройни, намерихме и такива от по-ранни епохи: ранножелязна, бронзова и каменномедна. Ямите са вко-

●*Обр. 2. Абсидно жилище (№ 4). Fig. 2. Maison absidale (No 4)*

●*Обр. 3. Съоръжение от глинени стълбове в жилище № 4. Fig. 3. Equipement de piliers en argile dans l'habitation No 4*

●*Обр. 4. Ями с кръгла и куполовидна форма. Fig. 4. Fosses en forme circulaire et en forme de coupoles*

4

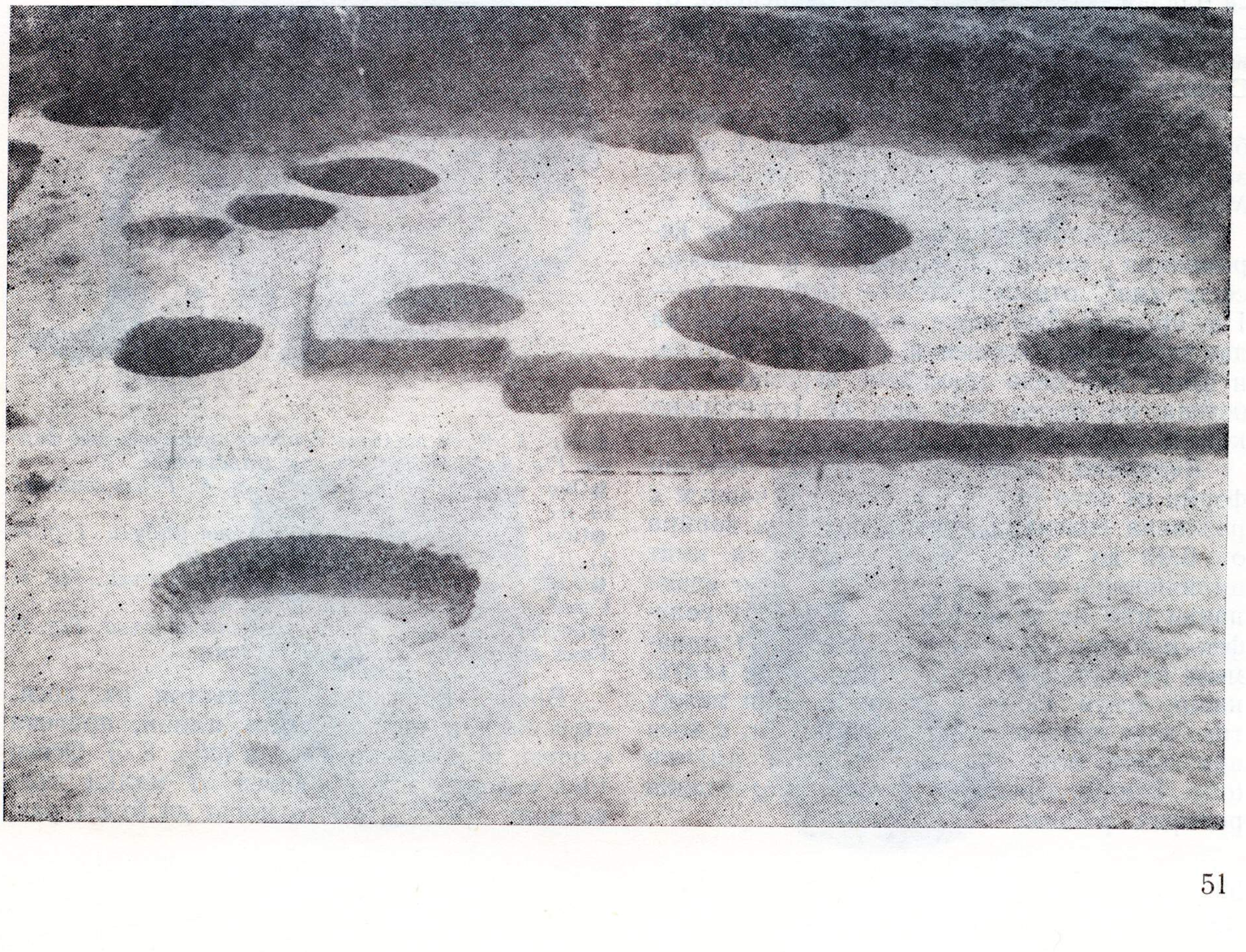

пани в пласта на селище от каменномедната епоха, при което почти напълно са го унищожили. Това обяснява и присъствието на находки от този период в тях, предшестващ появата им. Подобно компактно струпване на ями, несвързани с определено селище, при това с такъв голям хронологически диапазон, засега не ни е известно.

Освен отбелязания по-горе материал в ямите повсеместно се откриваше стъклен шлак. Неговото присъствие, поне засега, е трудно да бъде обяснено. В орницата намерихме и желязна брадва, чиято форма е неизвестна засега от Тракия (обр. 5). Тя е с трапецовидна форма, с дължина 0,11 м, а в горната си част има дълбок правоъгълен отвор за дръжка, в който са запазени останки от калцирано дърво. Подобни брадви са намерени в епонимния обект Ла Тен[7] и се свързват от редица изследвачи с материалната култура на келтите. Според нас това е една далечна реминисценция на кухите бронзови брадви от края на бронзовата епоха, поради което следва началото на тяхната поява и въвеждане в производството да бъде поставена значително по-рано.

Намерени бяха и много железни предмети, голяма част от които силно корозирани. Запазени са главно малки ножчета с дължина около 0,06—0,07 м (обр. 6). Острието обикновено има дъговидна форма с издължен горен край за прикрепване на дръжка от нетраен материал (обр. 6 *б, г*). Едно от ножчетата има малка халка на дръжката (обр. 6 *в*). Намерените на Багачина ножчета са близки с тези от с. Равна, Варненско, от споменатото селище при с. Караван, Харковска област, както и от редица места в Средна Европа[8].

Открити бяха и две фибули — едната бронзова, а другата желязна (обр. 7 *а, б*) за съжаление в много лошо състояние. Могат да бъдат датирани към I в. пр. н. е.

В следващите редове ще разгледаме керамичния материал, намерен в дванадесетте ями[9], отнасящ се към периода VI—I в. пр. н. е. Той може да бъде разделен на два типа: груба керамика, работена на ръка, и фина, или сива тракийска керамика, работена на бързо въртящо се грънчарско колело.

Керамика, работена на ръка. Основни форми от този вид са гърнетата и чашите с различна големина, чиято височина варира от 0,07 до 0,35—0,36 м. Гърнетата имат цилиндрична форма с прав или леко извит навън ръб на устието. Украсата е от релефен или врязан орнамент. Релефният орнамент се състои от хоризонтални или вертикални ленти, както и от комбинации между тях, като лентите биват прищипнати, с коси врязвания или пък с вдлъбнати ямички (обр. 8 и 9). Среща се и украса от гладки релефни ръбове.

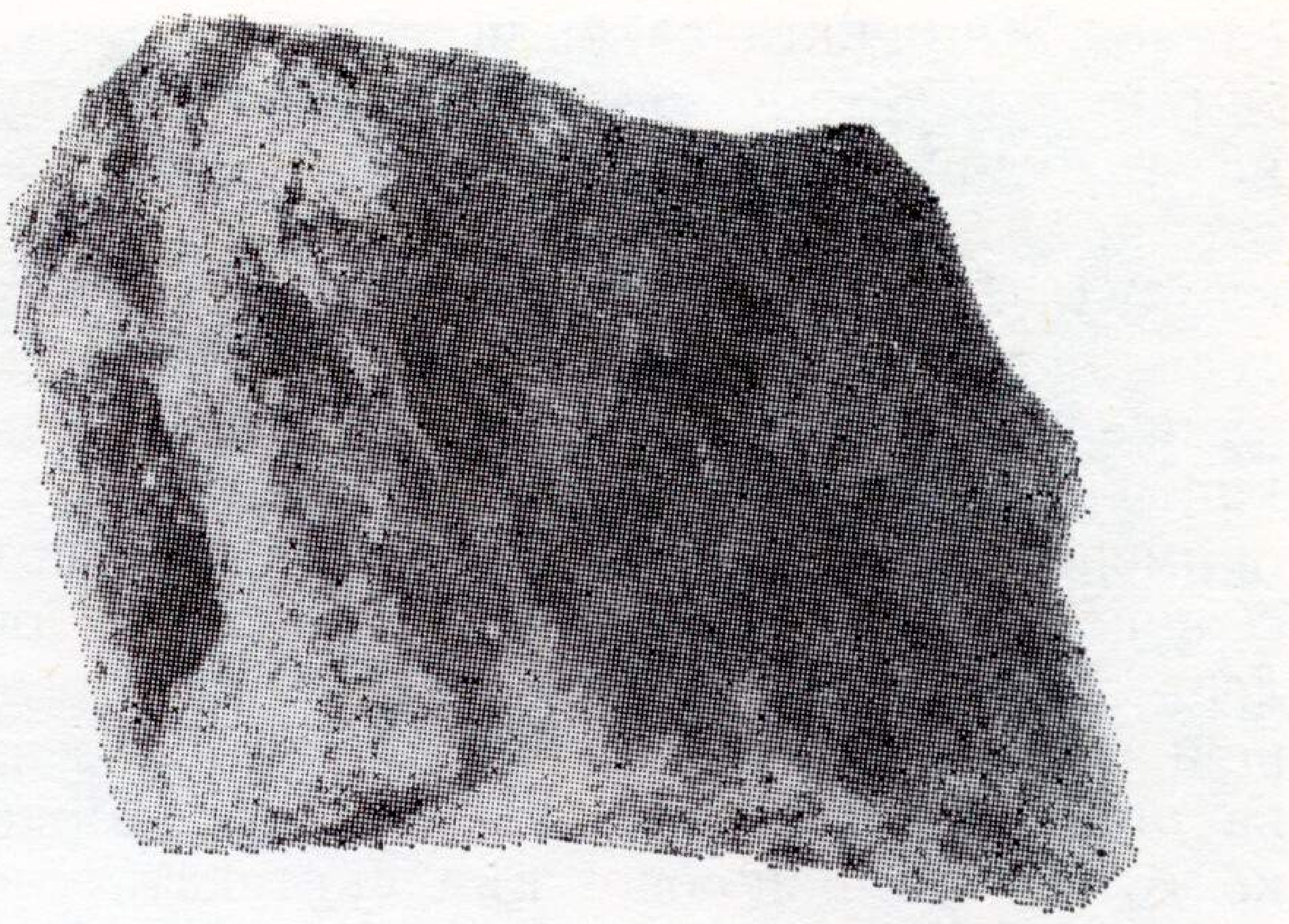

5

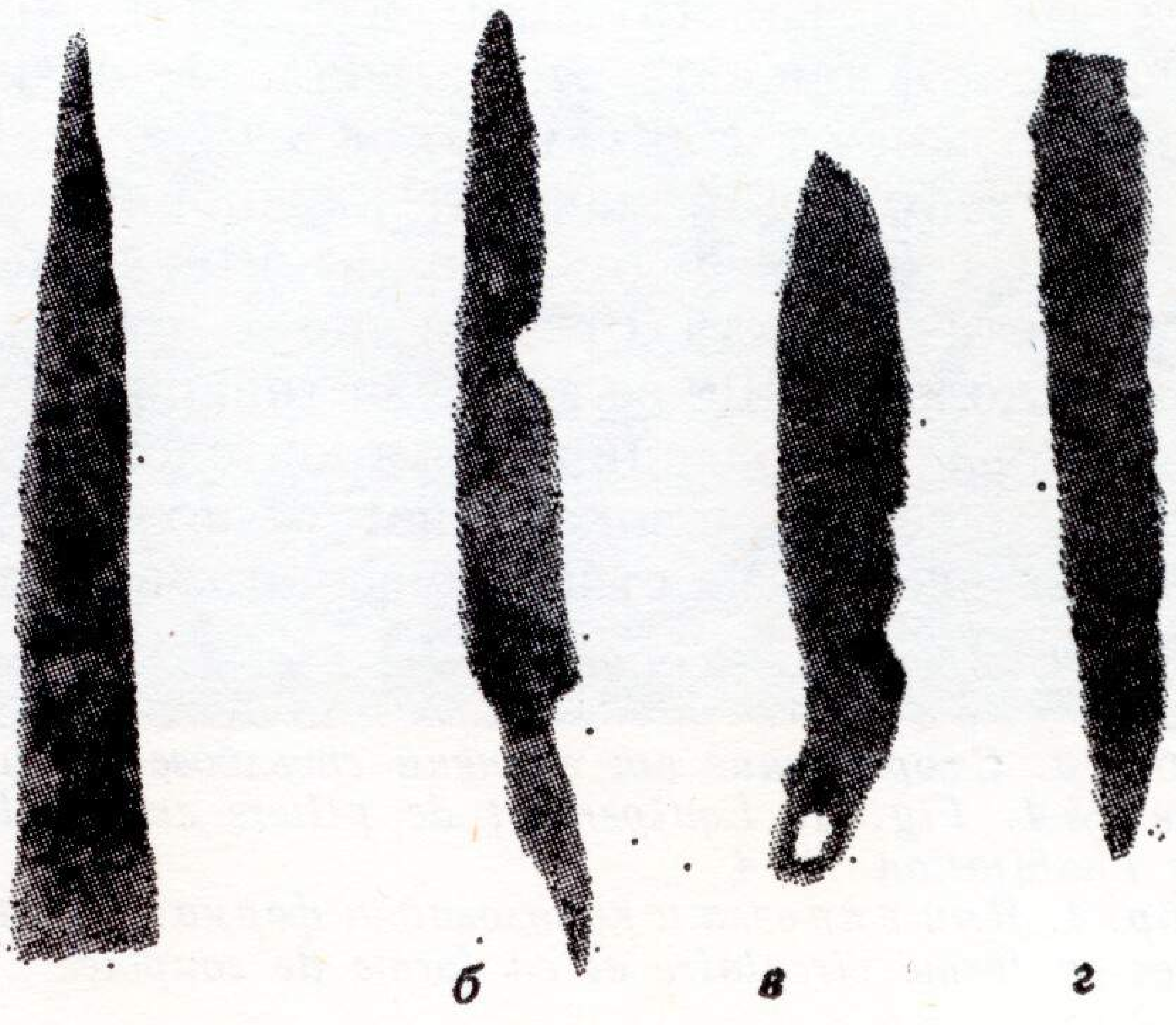

6

7

●*Обр. 5. Куха желязна брадва с трапецовидна форма. Fig. 5. Hache en fer creuse trapézoïdale*

●*Обр. 6. Железни ножчета. Fig. 6. Petits couteaux en fer*

●*Обр. 7. а) бронзова; б) и желязна фибули. Fig. 7. a) fibule en bronze et б) fibule en fer*

●*Обр. 8. Глинени съдове, работени на ръка. Fig. 8. Vases en argile travaillés à la main*

●*Обр. 9. Глинени съдове, работени на ръка. Fig. 9. Vases en argile travaillés à la main*

Врязаната украса се състои от коси, отвесни или вълнообразни линии, правени с остър предмет или гребен (обр. 8 *б*). Освен това съдовете имат украса от малки пъпковидни дръжки, които могат да бъдат разделени на няколко основни типа: кръгли с гладка повърхност, кръгли с малка ямичка (вдлъбване) в средата, кръгли с три вдлъбнатини, кръгли с врязан кръстовиден знак и кръгли с прищипване. Малките езически дръжки имат единично или двойно вдлъбване. При някои фрагменти от гърнета пъпковидните израстъци се комбинират с релефния орнамент в различните му варианти. Някои от съдовете имат малки дръжки във формата на извити нагоре рогчета (обр. 9 *а*). Среща се и комбинация от рогчета и врязани отвесни или коси линии, както и такива с релефен орнамент с прищипвания.

Тракийската керамика, работена на ръка, не се отличава с много варианти. Най-характерна форма са съдовете, високи от 0,20 до 0,36 м с почти отвесни стени. Украсата им се състои от четири малки, симетрично разположени дръжки[10]. Широко са разпространени в Тракия през IV—III в. пр. н. е. и са били употребявани обикновено в бита — да служат главно за съхранение на жито[11], но често са били използувани и като погребални урни[12]. Що се касае до сандъчета от същия тип, но с много по-малки размери — височина 0,07—0,10 м, те вероятно са имали някакво друго предназначение.

Съдовете с големи размери са разпространени в цяла Тракия, както и на юг от Балкана — в Севтополис[13], така и в Североизточна България — Мадара, с. Столът, Габровски окръг и др.[14] Може да отбележим сравнително голямото сходство с подобни гърнета и урни, намерени в гето-дакийски селища и некрополи в Румъния и датирани от периода V—III в. пр. н. е. Прототипът на тези съдове може да се открие в керамичния инвентар на късната бронзова епоха (например в селищната могила Разкопаница), както и в некрополите от ранножелязната епоха в България и Румъния[15]. Явно тази форма съдове е един от компонентите на материалната култура на окончателно формиралия се през втората половина на II хил. пр. н. е. тракийски етнос. Това е едно от доказателствата за континуитета между късно-бронзовата, ранножелязната и класическата епоха в района на долнодунавските земи.

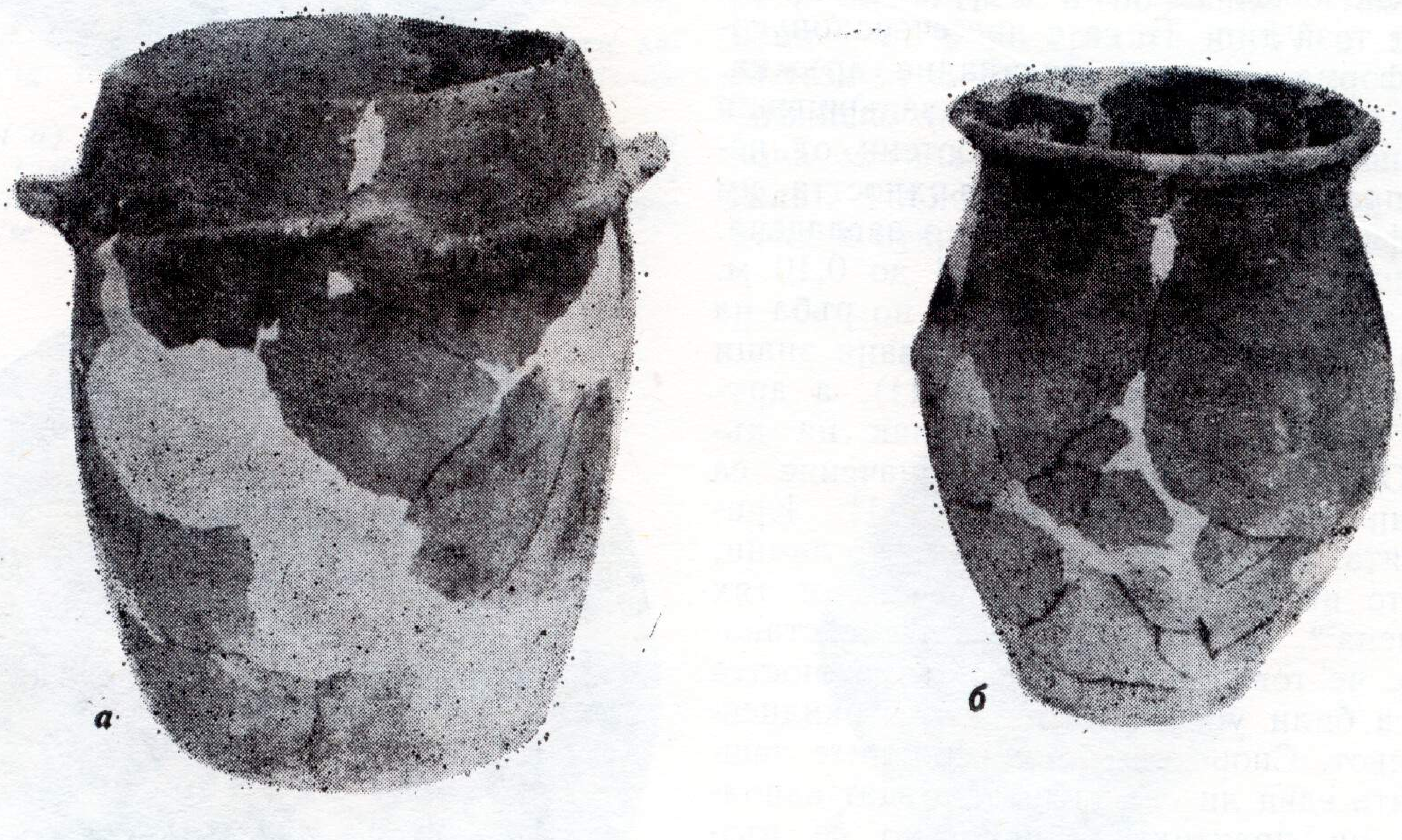

8

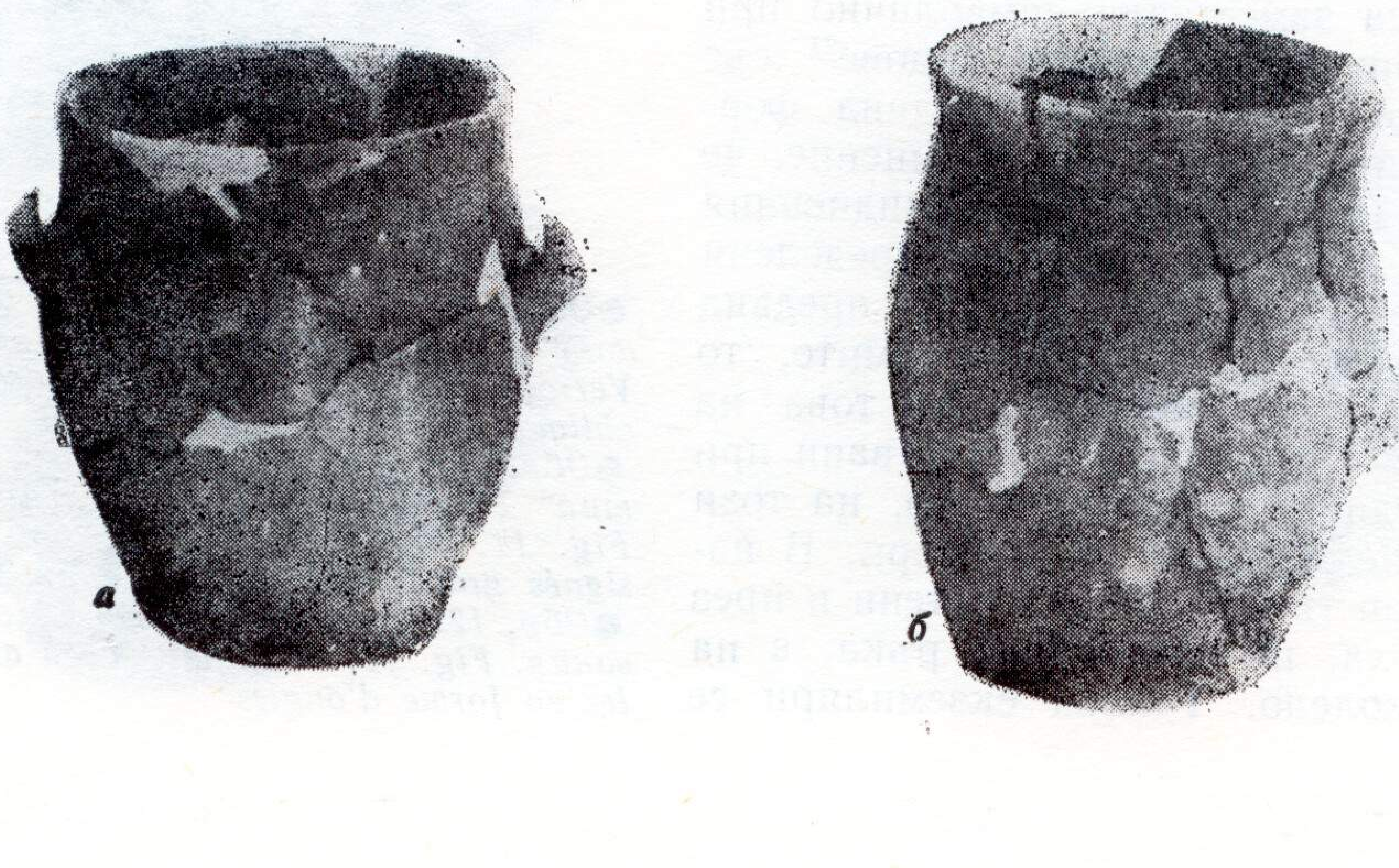

9

Впрочем без някакви значителни типологически изменения във формите тези съдове продължават да съществуват до I в. от н. е.[16] Явно окончателното затвърдяване на римското владичество в района на Долния Дунав е довело до значителни, добре долавящи се по археологически път промени в материалната култура на местните племена. Тези промени са толкова силни, че намират отражение дори в такъв специфичен отрасъл, какъвто е домашното производство на глинени съдове за всекидневна употреба.

Често се срещат чаши с една вертикална дръжка. Повърхността им има кафявочервен цвят и е добре загладена. Украса липсва. Подобни чаши са известни от Севтополис, Деветашката пещера, Мадара и от други места от страната. В общи линии те могат да бъдат датирани към IV—III в. пр. н. е.[17]

Значителен интерес представляват друга група от чаши, известни в литературата като дакийски тип[18]. В България те се намират на север от Балкана. Разпространени са в Дакия и могат да бъдат датирани към III—I в. пр. н. е.[19]

По време на разкопките на Багачина ние намерихме общо 22 цели и фрагментирани чаши от този тип. Те са с пресеченоконусовидна форма, с една вертикална дръжка, започваща от ръба на устието и завършваща при дъното. Чашите са изработени от недобре пречистена глина, повърхността им има кафявочервен цвят и е леко загладена. Височината им варира от 0,024 до 0,10 м. Две от тях имат коси врязвания по ръба на устието (обр. 10), едната е с врязани знаци по външната повърхност (обр. 11), а другата с врязан кръстовиден знак на дъното. Относно тяхното предназначение са изказани най-различни мнения. И. Кришан смята, че те са използувани като лампи, тъй като вътрешността на повечето от тях е опушена[20]. М. Чичикова поддържа становището, че това не изключва възможността те да са били употребявани във всекидневния живот. Според нея миниатюрните чашки, които едва ли са могли да бъдат използувани на практика, обикновено се възприемат като детски играчки. Възможно е обаче те да са замествали символично при при някои ритуали големите съдове[21] със същата форма. Като имаме предвид формата и украсата им, ние сме на мнение, че те едва ли са използувани във всекидневния живот с цел задоволяването на определени битови потребности. Като вземем предвид факта, че ги намираме само в ямите, то нашето мнение се доближава до това на М. Чичикова — те са били използувани при култови обреди. При какви точно, на този въпрос сега не може да се отговори. В нашите земи този тип чаши са работени и през римската епоха, но вече не на ръка, а на грънчарско колело. Такива екземпляри се

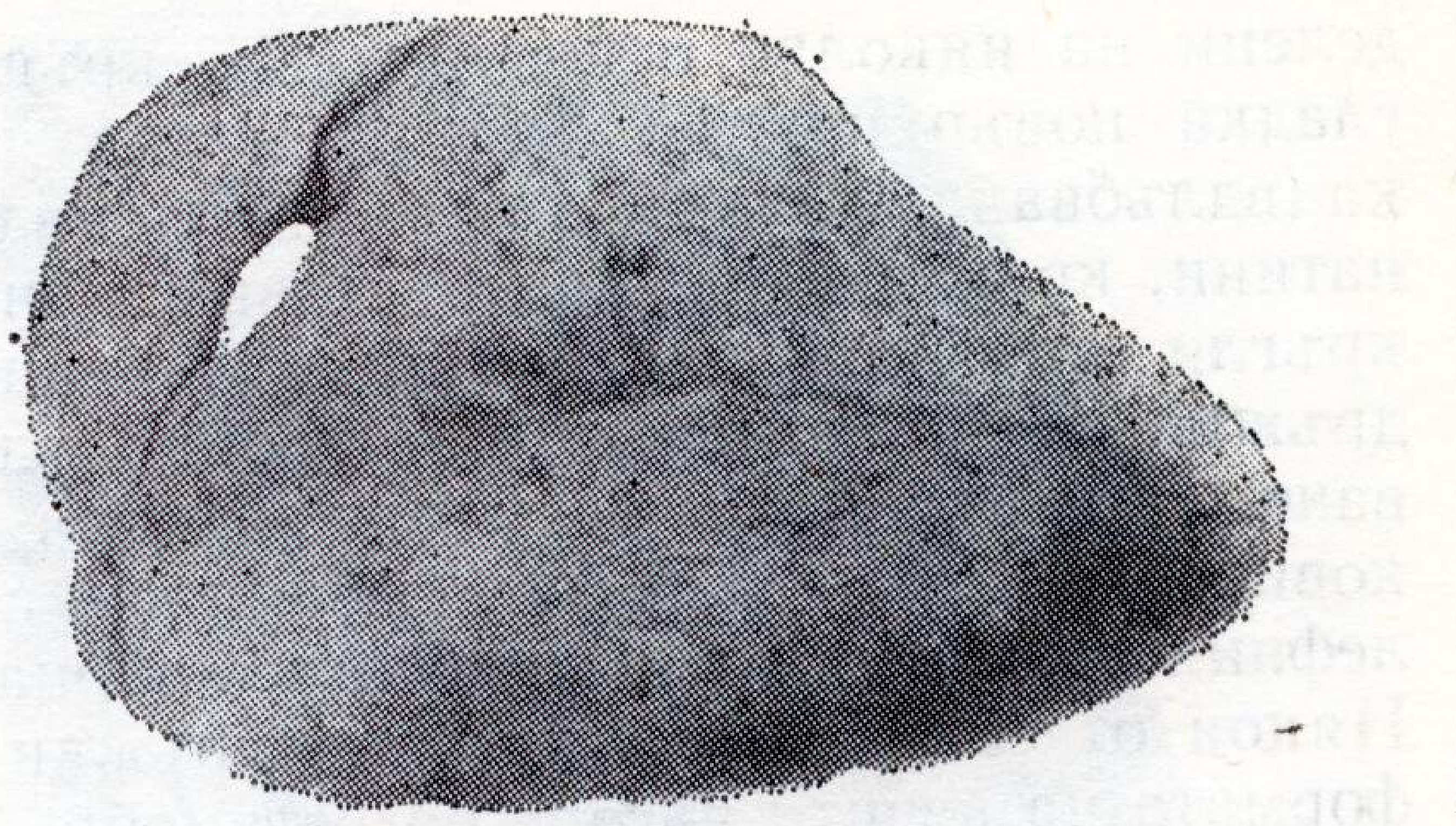

10

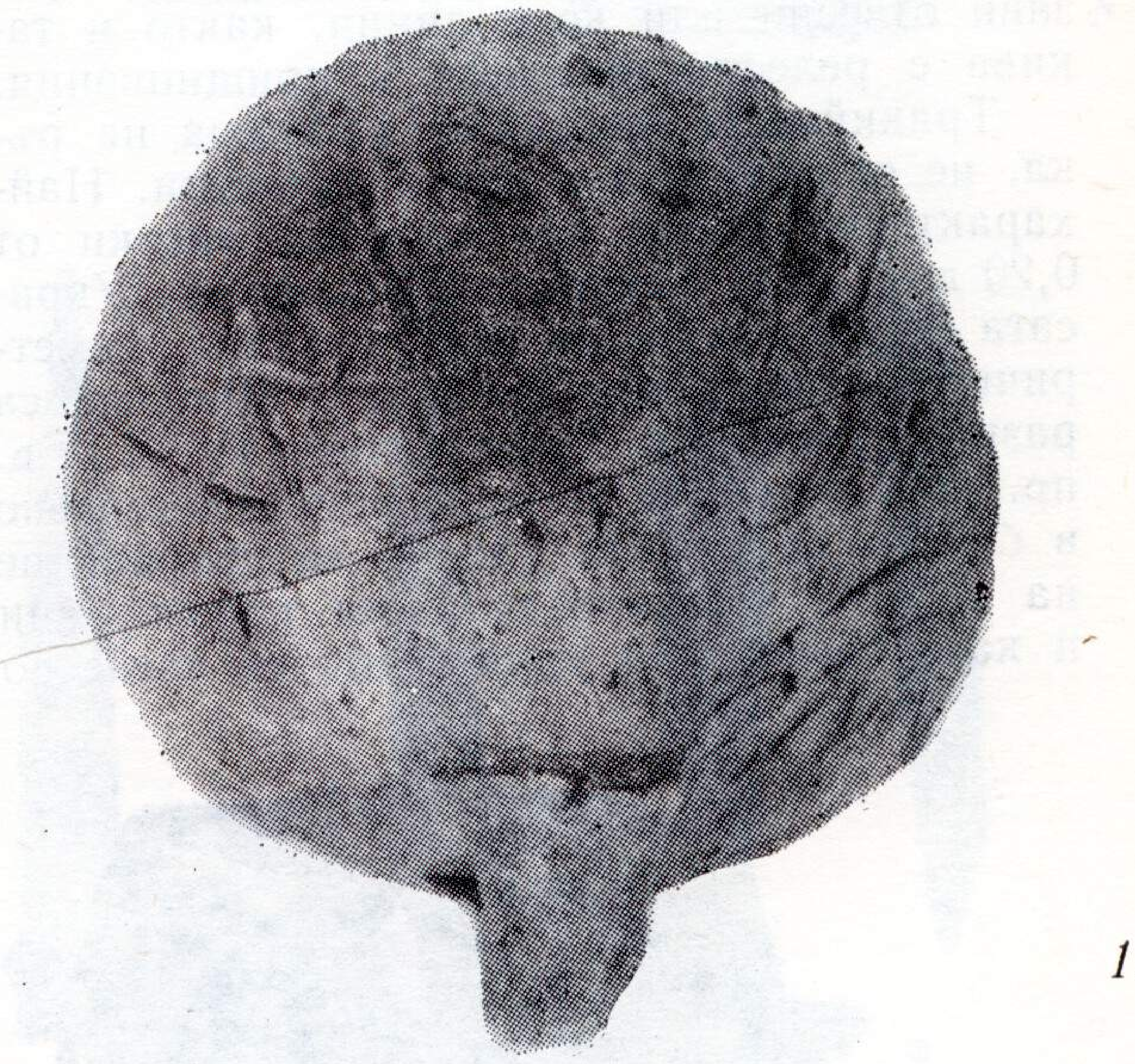

11

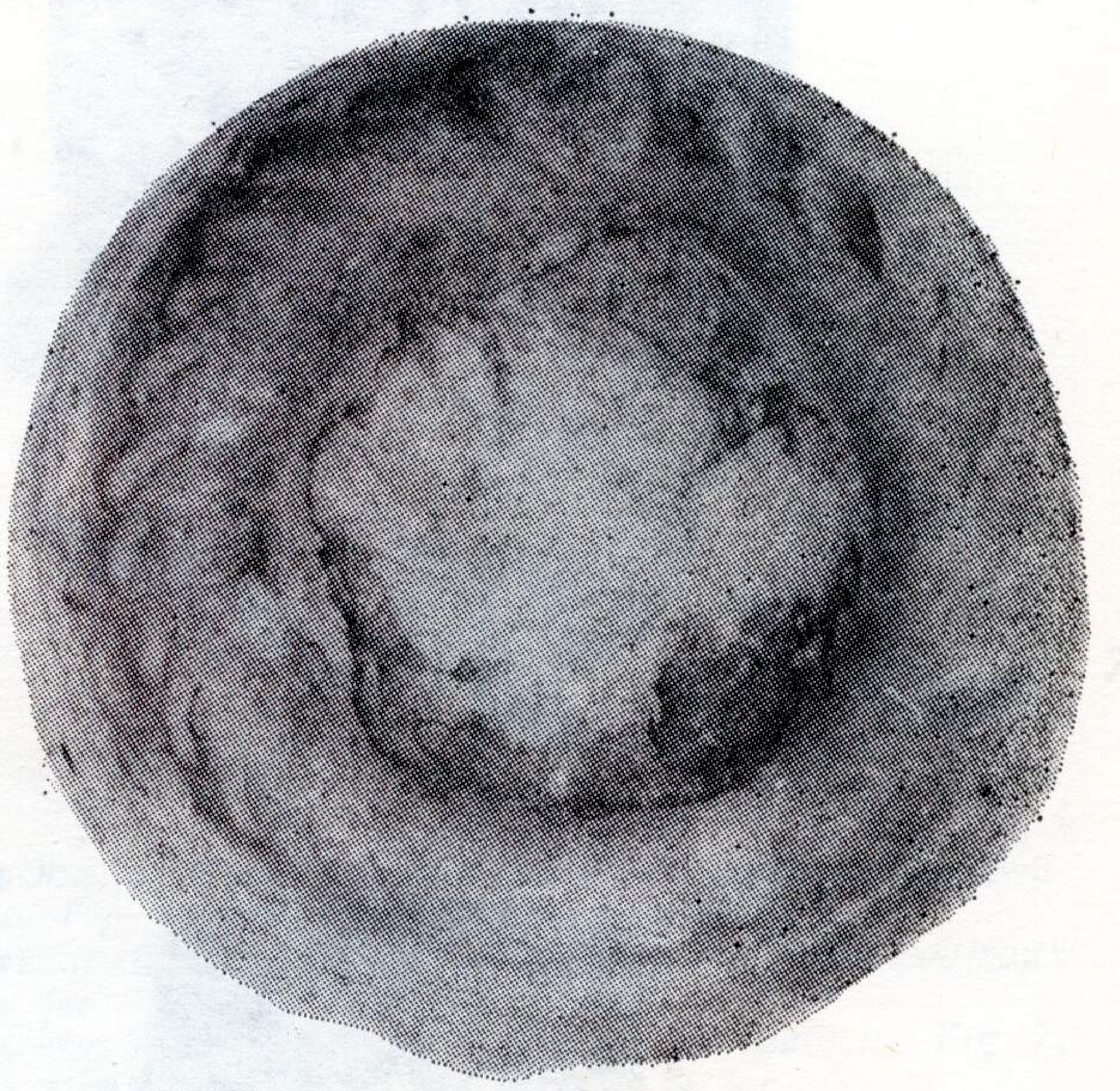

12

●*Обр. 10. Глинена чаша от т. нар. „дакийски тип“ с коси врязвания по ръба на устието. Fig. 10. Verre en argile du type dit „dace“ avec des entailles obliques sur le bord de l'embouchure*

●*Обр. 11. Глинена чаша от т. нар. „дакийски тип“ с врязани знаци по външната повърхност. Fig. 11. Verre en argile du type dit „dace“ avec des signés gravés sur la surface extérieure*

●*Обр. 12. Дъно от глинен съд с нoктовидни вдлъбвания. Fig. 12. Fond de vase en argile avec des entailles en forme d'ongles* намират в керамичния център при Павликени и в крепостта Монтана.

От находките в Багачина интерес представлява едно конкавно дъно със столче от голям глинен съд, вероятно гърне, работено на ръка от тъмносива, добре пречистена глина. От вътрешната си страна по периферията то има коси вдлъбвания, направени с нокът (обр. 12). Върху така направеното дъно е била прилепена останалата част от съда, при което неизпечената още глина е прониквала в тези вдлъбнатини. Този фрагмент е интересен от гледна точка на технологията на изработката на керамиката през класическата и ранноелинистическата епоха.

В общи линии откритите при разкопките на Багачина съдове, работени на ръка, са сходни с тези, известни ни от други райони на страната. При нашата керамика преобладава извитият навън ръб на устието и посилното издуване на средната част на тялото, както и своеобразната украса, например малките дръжки във формата на извито навън рогче или вълнистата врязана украса. Това е характерно за тракийските земи около Долния Дунав за периода III—I в. пр. н. е. Доколкото това е едно чисто домашно производство, практикувано вътре в съответно селище и имащо конкретно предназначение, то различните варианти във формата и украсата са били неизбежно явление. Всъщност работената на ръка керамика не е специфична само за материалната култура на траките. В най-различни локални разновидности тя се среща в един относително обширен район, населен освен от траки още от скити, илири и келти[22].

Керамика, работена на грънчарско колело. Преобладават съдове със сив цвят. Основните форми са следните: кани (обр. 13), дълбоки (обр. 14 *а*) или плитки паници и цедки (обр. 14 *б*). Върху някои от тях има украса от мрежест излъскан орнамент. Някои от съдовете са изработени от фина пречистена глина със сив цвят и са равномерно изпечени, докато други със същата форма са направени от недобре пречистена глина, при което изпичането е крайно неравномерно. По всяка вероятност първите са произведени в някой по-голям градски център, докато вторите са местна имитация.

Каните с една висока вертикална дръжка и високо кухо столче са една форма, която е просъществувала сравнително кратко време — около век и половина. Най-ранните кани — от V до средата на IV в. пр. н. е. са тези от с. Равна, Варненско, с. Байлово, Софийско (могила 1), с. Брезово (Червенкова могила) и с. Дуванли (Башова могила), Пловдивски окръг, където подобна кана е открита заедно с пелике с червено-

●*Обр. 13. Глинени кани от сива тракийска керамика. Fig. 13. Brocs en argile de céramique thrace grise*

●*Обр. 14 а) дълбока глинена купа; б) и глинена цедка от сива тракийска керамика. Fig. 14 а) bol d'argile profond et б) passoire en argile de céramique thrace grise*

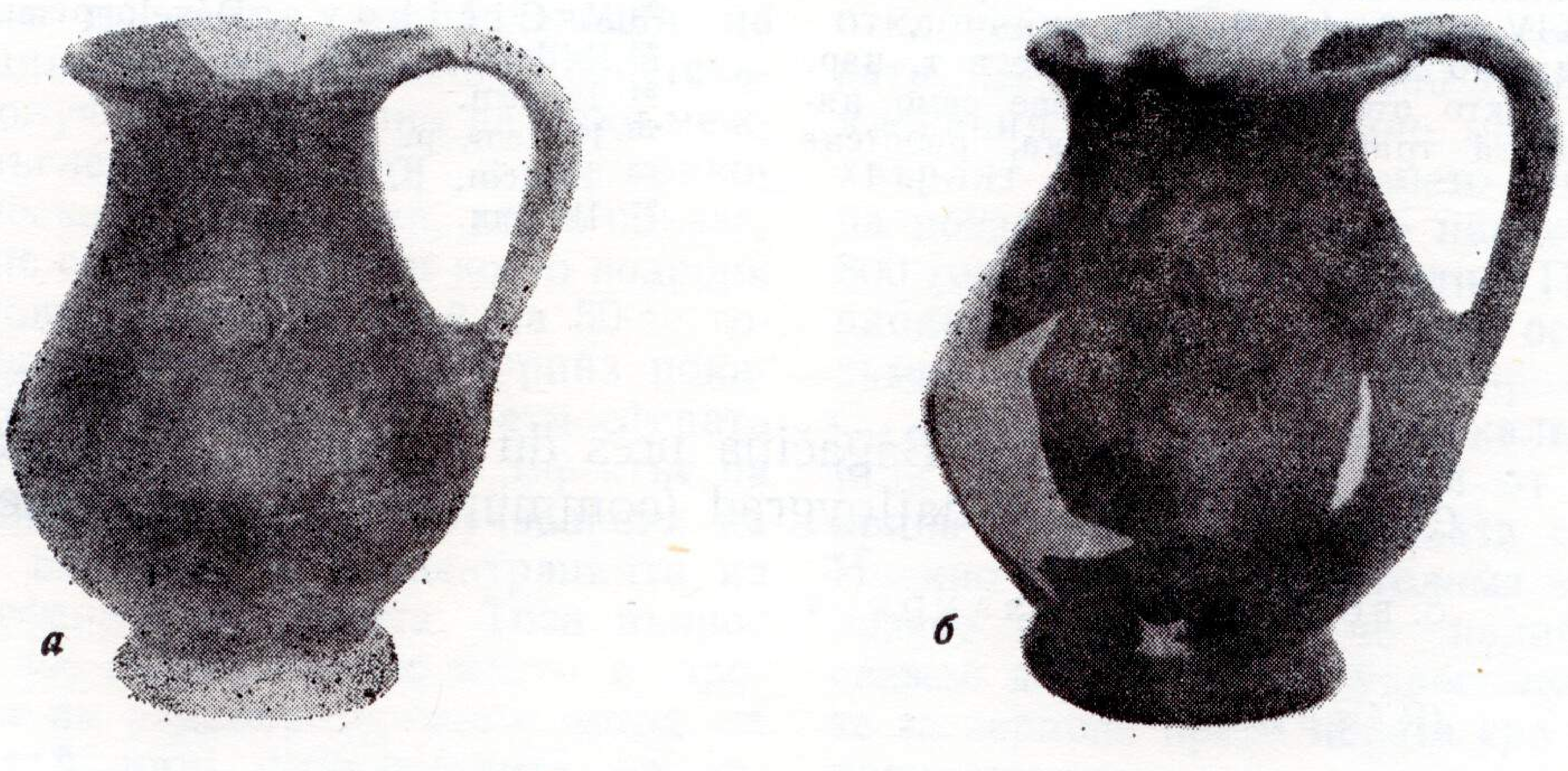

13

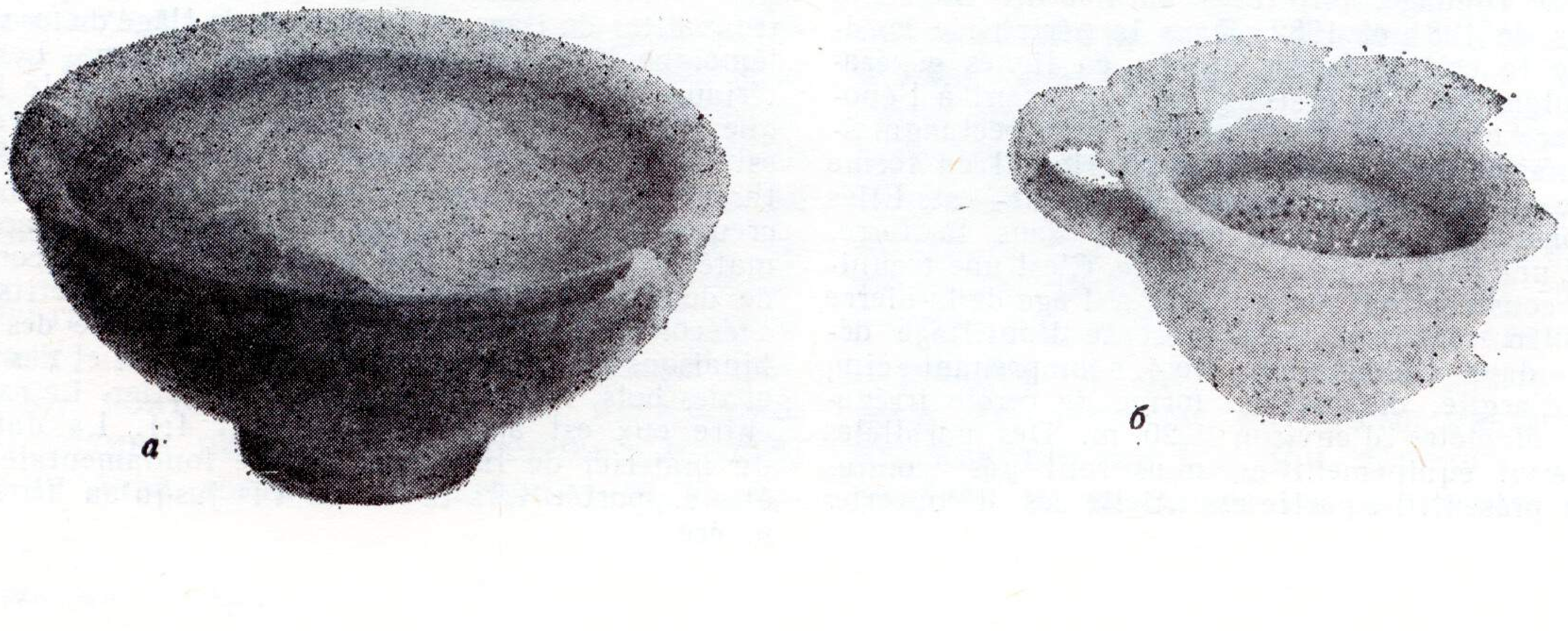

14

фигурни изображения[23]. От втората половина на IV в. пр. н. е. датират каните от с. Кюлевча, Раднев геран до с. Брезово и с. Браничево[24]. Каните от Багачина се доближават до третия тип според класификацията на М. Чичикова[25]. Въз основа на това може да ги датираме в края на IV и първата четвърт на III в. пр. н. е.

Друга форма съдове, работени на бързо въртящо се грънчарско колело, са дълбоките купи. Най-ранният екземпляр от този тип съдове е намерен в с. Байлово и е датиран от втората половина на V в. пр. н. е.[26] Материалът от IV и III в. пр. н. е. от Багачина е изключително богат — голямо количество от тези съдове са открити в с. Браничево и Севтополис[27]. Тази форма, позната от тракийската керамика през ранножелязната епоха и работена на ръка, през разглежданния период явно търпи силно влияние от подобните по форма купи, разпространени в античния свят.

Приблизителното съотношение между керамиката, работена на ръка, и тази, на колело, е 4:1.

Публикуваният тук материал, намерен, както подчертахме, изключително в ямите, може да бъде датиран от края на VI до I в. пр. н. е., като преобладава този от края на IV до II в. пр. н. е.

---

[1] Монетата беше датирана от н. с. Б. Божкова от АИМ при БАН, за което ѝ изказваме нашата благодарност.

[2] Като се имат предвид размерите на хълма, около 5 дка, разкопките фактически имаха сондажен характер. Проучихме северозападната му част на площ от 400 м^2.

[3] Дали са използувани за живеене, т. е. като битови сгради, или с някакви други цели, ние не можахме да установим с положителност, но повероятно е второто предположение.

[4] Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья. СА, 1957, 1, с. 182.

[5] Пак там, 182—183.

[6] Това явление се наблюдава в еднаква степен и в селището при с. Караван и при Багачина, както и в тракийския пласт на крепостта Монтана в Михайловград.

[7] Ст. Ваклинов. Археология. Т. I. С., 1976, 136—137, табл. 13, обр. 7.

[8] Б. А. Шрамко. Цит. съч., с. 183, обр. 4$_{1-8}$; Al. Rybová-K. Motykova. Der Eisendepotfund Latènezeit von Kolin. Pamàtky archeologické, LXXIV, 1983, 1, 96—174.

[9] От абсидното жилище (№ 4) вътре в т. нар. съоръжение, както отбелязахме, имаше само няколко фрагмента тракийска керамика, работена на ръка.

[10] M. Čičicova. Développement de la céramique thrace à l'epoque classique et hellénistique. Acta antiqua philippopolitana. Studia archaeologica. Serdicae, 1963, 35—42; Idem. Céramique thrace fabriquée à la main du VIe et Ier siècles avant notre ère. Thracia, IV. Serdicae, 1977, 123—140.

[11] M. Čičikova. Développement. . ., p. 37.

[12] Ibidem.

[13] Ibidem, p. 36; М. Чичикова. Антична керамика. — Сб. Севтополис, I. С., 1984, 20—23.

[14] Ibidem.

[15] Ibidem, p. 38.

[16] D. Berciu. A propos de la genèse de la civilisation de Latène chez les Géto-daces. Dacia, I, 1957, p. 133 sq.

[17] M. Čičikova. Op. cit., p. 38.

[18] Ibidem.

[19] Ibidem.

[20] I. H. Crişan. Ceacşa dacică. SCŞ. Cluj, VI, 1955, 3—4, 127—155.

[21] М. Чичикова. Античната керамика. . ., с. 26.

[22] M. Čičikova. Développement. . ., p. 42.

[23] Ibidem, p. 43.

[24] Ibidem.

[25] Ibidem, p. 41, fig. 5$_3$.

[26] Ibidem, p. 43.

[27] Ibidem.

Fouilles au lieu-dit Bagačina près du village de Stalijska mahala, département de Mihajlovgrad (communication préalable)

G. BONEV, G. ALEKSANDROV

(Résumé)

Les auteurs publient certains des résultats des études de sondage, effectuées au lieu-dit Bagačina au cours de 1981 et 1982. Dans la périphérie nord-ouest de la colline furent établis en lignes générales les plans de cinq maisons, se rapportant à l'époque thrace classique. Elles ont un plan rectangulaire, la maison No 4 ayant le mur oriental en forme d'abside. Elles sont orientées à l'ouest—est. Elles sont construites de pieux enfoncés dans la terre, formant une haie et enduits d'argile. C'est une technique de construction connue déjà à l'âge de la pierre récent. Un certain intérêt présente l'outillage découvert dans l'habitation No 4, comprenant cinq piliers d'argile, disposés en forme de cercle irrégulier de diamètre d'environ 1,20 m. Des parallèles d'un pareil équipement ne nous sont pas connus jusqu'à présent. La partie essentielle des découvertes fut trouvée dans des fosses (au nombre de douze) ayant une forme circulaire ou une forme de coupole. Les trouvailles de l'âge du bronze et de l'âge du fer récent témoignent de leur longue période d'usage. Les matériaux les plus nombreux découverts sont de l'époque thrace classique. La hache en fer creuse trouvée est un monument unique de la culture matérielle thrace, réminiscence lointaine des haches de bronze creuses de la fin de l'âge du bronze en Thrace. Le matériel céramique que nous publions se compose de deux types fondamentaux: grands ou petits vers à décoration gravée ou en relief, ainsi que des combinaisons entre eux, travaillés à la main, et des brocs et des bols, travaillés à la roue de potier. Le rapport entre eux est approximativement 4:1. La datation du matériel de la couche thrace fondamentale peut être rapportée vers la fin du VIe jusqu'au Ier s. av. n. ère.

Радиовъглеродният метод за датиране — възможности и граници

ЯВОР Д. БОЯДЖИЕВ

Близо 40 години изминаха от откриването на радиовъглеродния метод за датиране. За това време методът премина през периоди на всеобщо признание и на отричане, на оптимизъм и дълбоки съмнения, спечели както безрезервни поддръжници, така и убедени противници. Непрекъснато усъвършенствуван и прецизиран, той носи в себе си и редица неточности. И сред многобройните „за“ и „против“, при толкова съмнения и колебания, като че ли е най-трудно да бъдат преценени реалните възможности на радиовъглеродния метод и неговото значение.

Когато разработи радиовъглеродния метод за датиране, У. Ф. Либи изхождаше от предположението, че концентрацията на C_{14} в атмосферния CO_2 е постоянна през всички времена и съответно поглъщаното и натрупваното в живите организми количество C_{14} също е константна величина[1]. В резултат на това получената при измерването на даден образец стойност би зависила само от времето, изминало от загиването на организма, т. е. C_{14} датите биха отговаряли на точните календарни дати. Обаче при датиране на предмети, принадлежащи на древните цивилизации (главно Египетската), бяха получени значителни разлики между радиовъглеродните дати и историко-астрономическата хронология, което показа, че нещата не са така прости и което подрони вярата в новия метод. В края на 50-те години изследванията на Х. де Фрийз показаха, че количеството на C_{14} в атмосферата невинаги е било едно и също[2]. „Ефектът на Фрийз“ сложи начало на изучаването на временните вариации в концентрацията на C_{14} в атмосферата на Земята. Този въпрос постепенно зае първостепенно място в проблематиката на радиовъглеродния метод на датиране, тъй като флуктуациите на атмосферния C_{14} водят до несъответствия между радиовъглеродните и календарните дати. През 60-те и 70-те години бяха постигнати значителни успехи при изясняването на причините и на протичането на вариациите на C_{14}. Най-голяма роля в тази насока изигра радиовъглеродният анализ на датирани по дендрохронологичния метод дървета. Най-дългата засега дендрохронологична скала е тази на калифорнийския бор (Pinus longaeva), която се простира без прекъсване 8681 години назад и същевременно до 8580 години дава достатъчно материал за радиовъглеродно датиране[3]. Беше установено, че образуването на C_{14} в атмосферата се влияе от няколко фактора, отразяващи се по различен начин на съдържанието му. Засега вниманието се спира главно на три вида вариации[4]:

1. Дълговременна вариация, обхващаща няколко хиляди години. Обяснява се с модулацията на интензитета на космическото лъчение, предизвикана от изменението на интензитета на земното магнитно поле.
2. Средносрочни вариации с колебания от няколкостотин години, които се намират в корелационна връзка със слънчевия интензитет и климата.
3. Краткотрайни колебания — в рамките на един цикъл на слънчевата активност — водят до отклонения не по-големи от 25 години.

За да бъдат приведени C_{14} датите към действителните календарни дати, бяха създадени различни калибрационни криви и таблици[5]. При съставянето на първите калибрационни криви и таблици се вземаха предвид главно дългосрочните промени, които обуславят едно постепенно праволинейно отклонение на C_{14} датите от действителните дати. За последните 2000 години тези отклонения са сравнително малки и не надхвърлят ± 100 г. За времето преди началото на новата ера разликите нарастват от 0 до 800 години в VI хилядолетие. При калибрационните криви и таблици, основани предимно на дългосрочните промени, всяка C_{14} дата отговаря на една календарна дата (или на един къс интервал от дати). Тези криви и таблици в основата си съвпадат. Именно те създадоха в голяма част от археолозите представата, че калибрацията се свежда до постепенно удревняване на датите за периода преди новата ера и главно за праисторията.

За пръв път калибрационната крива на лабораторията в Ла Джола, Калифорния, показа значителни изкривявания, нарушаващи нейната праволинейност[6]. Те се дължат на средносрочните вариации, които започват с рязко повишаване на концентрацията на C_{14} за около 30 години, следвано от бавно затихване в течение на няколкостотин години[7]. Това води до еднакво съдържание на C_{14} в образци с различна възраст, или обратно, до големи разлики в съдържанието на C_{14} при образци с близка възраст (в началото на аномалията) — съответно до близки C_{14} дати за продължителен календарен период или големи отклонения в датите на къси хронологически отрязъци. След първоначалните съмнения и спорове относно действителното съществуване на подобни изкривявания в калибрационните криви сега те са в центъра на изследванията. Тяхното изясняване води до значително прецизиране на калибрационните криви.

Третият вид промени — краткотрайните — засега обикновено не се включват при построяване на калибрационните криви. Отклоненията, предизвикани от тях, се отчитат в интервала на стандартното отклонение. При някои от най-прецизните криви те също се вземат под внимание (обр. 1—3).

Доколко постиженията през последните години при изясняване на вариациите на C_{14} придвижиха напред основния въпрос, интересуващ археолозите — възможността за по-точно датиране на археологическите обекти и култури. Все още липсва единна, общоприета крива — факт, който показва красноречиво, че търсенията в тази област продължават и окончателното решение не е така близко. Трябва обаче да се подчертае, че разликите между отделните криви не надхвърлят 100 години, а това едва ли може да се сметне за решаващо на настоящия етап, особено за праисторията, където се получават и най-големите отклонения. Както бе отбелязано, кривите съвпадат при отчитане на дългосрочните промени, а различията се явяват главно при уточняване на средносрочните вариации. При това през последните години разликите между резултатите на отделните лаборатории все повече намаляват и дават добра възможност за сравнение на калибрационните криви. Например разликите между една от най-новите криви — на лабораторията в Сиатъл (обр. 1), и данните на лабораториите в Белфаст, Ла Джола и Хайделберг са съответно 4, 27—55 и 58 години[8]. Сега усилията са насочени към създаването на една интернационално установена калибрационна крива, която да съгласува наличните данни от различните лаборатории. За тази цел през 1979 г. в гр. Тусон, Аризона, бе основана лаборатория за калибриране на радиовъглеродното датиране. В своята работа тя се основава на резултатите, получени в пет лаборатории — на университетите в Аризона, Грьонинген, Калифорния (Ла Джола), Пенсилвания и Йейл. Резултат от дейността ѝ е калибрационна крива, която покрива календарен обхват от 8000 години — от 1950 г. до 6050 г. пр. н. е. (обр. 4,5) (основава се на конвенционални C_{14} дати, простиращи се от 10 до 7240 години)[9].

Важен резултат на активната работа през 70-те години бе създаването на европейски дендрохронологични скали и основани на тях калибрационни криви[10]. Изследванията показаха, че колебанията на радиовъглерода в Северна Америка и Европа проявяват общи закономерности[11]. Това прави напълно допустимо използването в Северното полукълбо на калибрационните криви, построени въз основа на дендрохронологическата скала на калифорнийския бор и гигантската секвоя, тъй като локалните колебания на съдържанието на C_{14}, имайки предвид цялото Северно полукълбо, са незначителни и обусловените от тях хронологически отклонения не надхвърлят няколко десетки години. Тези колебания не са по-големи, отколкото различията в съдържанието на C_{14} в образци от различни видове растителност, събрани в един и същ географски ареал (тук не се включват отклоненията, които могат да предизвикат някои допълнителни местни фактори — например изригването на вулкани).

Много важен е и въпросът, доколко калибрираните C_{14} дати отговарят на реалните исторически дати или на стратиграфските данни и относителната хронология за периоди и обекти, където липсват исторически дати. В това отношение резултатите от калибрацията не са еднакви за различните хронологически периоди. Най-голяма близост между календарните и калибрираните C_{14} дати има за времето след началото на новата ера — т. е. за античността и средновековието. За този период са налице многобройни непрекъснати дендрохронологически редици, даващи достатъчно материал за радиовъглероден анализ. Освен това има възможности за коригиране на данните от радиовъглеродното датиране с помощта на традиционните археологически датировъчни методи. Липсват големи колебания в съдържанието на C_{14}, водещи до аномалии в радиовъглеродните дати (обр. 1). Всичко

●*Обр. 1. Калибрационна крива за последните 2000 г. — М. А. Стуивер, 1982. Fig. 1. Courbe de calibrage pour les 2000 derniers ans — M. A. Stuiver, 1982*

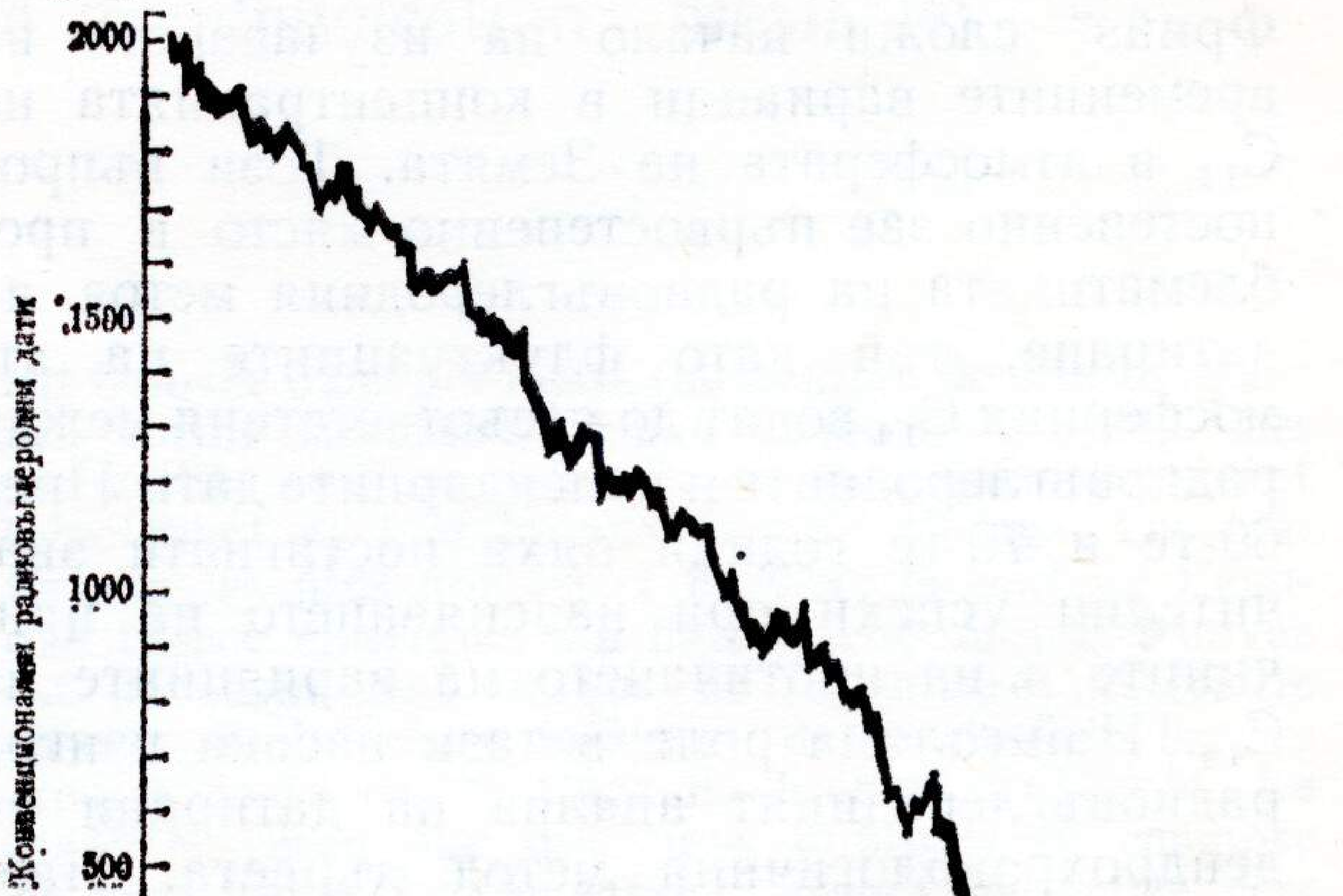

1

това дава значителна сигурност и точност на C_{14} датирането за този период.

Сравнително сигурни са калибрационните криви и за времето от 0 до 3400 г. пр. н. е.— хронологически отрязък, за който също има достатъчно дендрохронологически датиран материал за анализ и сравнение, а съществува и възможност за корекции чрез историко-астрономическата хронология. През този период обаче са установени няколко средносрочни вариации в съдържанието на атмосферния C_{14}, които се отразяват в изкривявания на калибрационните криви. Такива аномалии са регистрирани между 800—400 (обр. 2), 2850—2600 и 3400—2900 години пр. н. е. (обр. 3). Те се потвърждават и от радиовъглеродното датиране на конкретни археологически обекти — например серията C_{14} дати от Езеро[12] потвърждава аномалията между 3400—2900 г. пр. н. е. Посочените продължителни отклонения от нормалния ход на кривите затрудняват значително точното датиране, тъй като калибрирането на C_{14} дати, особено когато са малко на брой, може да става само в целия интервал на аномалията.

Най-неизяснено е положението преди 3400 г. пр. н. е. За този период липсва европейска дендрохронологическа скала, свързана непосредствено със следващите периоди. Корекциите по „плаващата" дендрохронологична крива не са сигурни, тъй като самата тя се фиксира благодарение на C_{14} данни. Често резултатите от радиовъглеродното датиране, дори и при използване на калибрацията, не отговарят на конкретните археологически данни. Например стратиграфско-сравнителният анализ на C_{14} дати от редица обекти показва една продължителна аномалия за периода 4000—3550 г. пр. н. е. (конвенционални C_{14} дати) (обр. 6),

Обр. 2. Калибрационна крива за периода от началото на новата ера до 2000 г. пр. н. — Г. В. Пирсън, Ж. Р. Пилшер, М. Г. Л. Байли, 1983. Fig. 2. Courbe de calibrage pour la période du début de la nouvelle ère jusqu'à l'an 2000 av. n. ère — G. W. Pearson, J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie, 1983

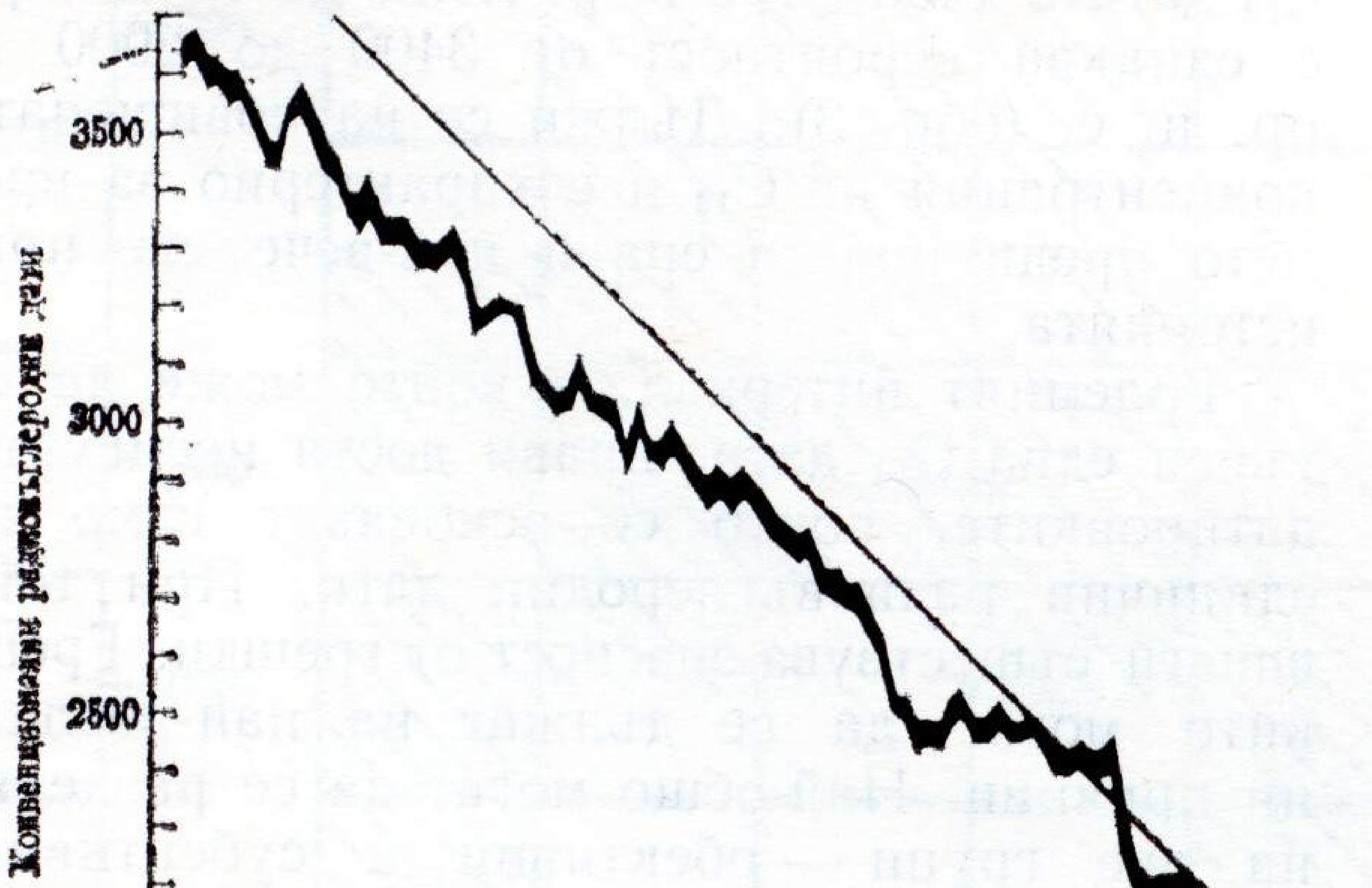

2

която не е отразена в съществуващите криви. Подобно е положението и за времето преди 4900 г. пр.н.е.(неолитната епоха), за която калибрационните криви дават само общата тенденция (обр. 5), без да отчитат нито една аномалия, въпреки че съпоставянето на C_{14} дати с археологическите данни дава основание да се очакват редица отклонения от нормалния ход на кривите. Калибрационните криви (и то само някои от тях) достигат до 6100 г. преди н. е.

Вторият важен момент при датирането по радиовъглеродния метод е точността на датите, получавани от изчислителните лаборатории. Всяка C_{14} дата се дава с определен интервал на статистическа неточност (±), който включва неточността при измерване на радиоактивното разпадане на неизвестен образец, неточността на радиационния фон и коригиращия образец, а в някои случаи и други възможни грешки. Този интервал се нарича стандартно отклонение и означава, че за всяка дата в неговите рамки съществува еднаква вероятност да е търсената. Този факт често не се взема предвид от археолозите при боравене с C_{14} датите. При това стандартното отклонение дава само 68% вероятност действителната дата да лежи в него. Едва удвояването на интервала увеличава вероятността на 95%, а почти пълна сигурност — 99,9% има при учетворяване на интервала. Тоест, ако имаме C_{14} дата 6000 ± 100, то действителната възраст с вероятност 68% лежи между 6100 и 5900, с вероятност 95%—между 6200 и 5800 и с вероятност 99,9%—между 6400 и 5600 година (конвенционални C_{14} дати). Така при сравняване на две дати с еднакви средни стойности 6000 ± 100 и 6000 ± 60 действителните дати, които те отразяват, могат както да съвпадат, така и да имат разлика до 160 години. Две C_{14} дати, дадени със средни

Обр. 3. Калибрационна крива за периода от 4000 до 2000 г. пр. н. — Г. В. Пирсън, Ж. Р. Пилшер, М. Г. Л. Байли, 1983 Fig. 3. Courbe de calibrage pour la période de l'an 4000 à 2000 av. n. ère — G. W. Pearsor, J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie, 1983

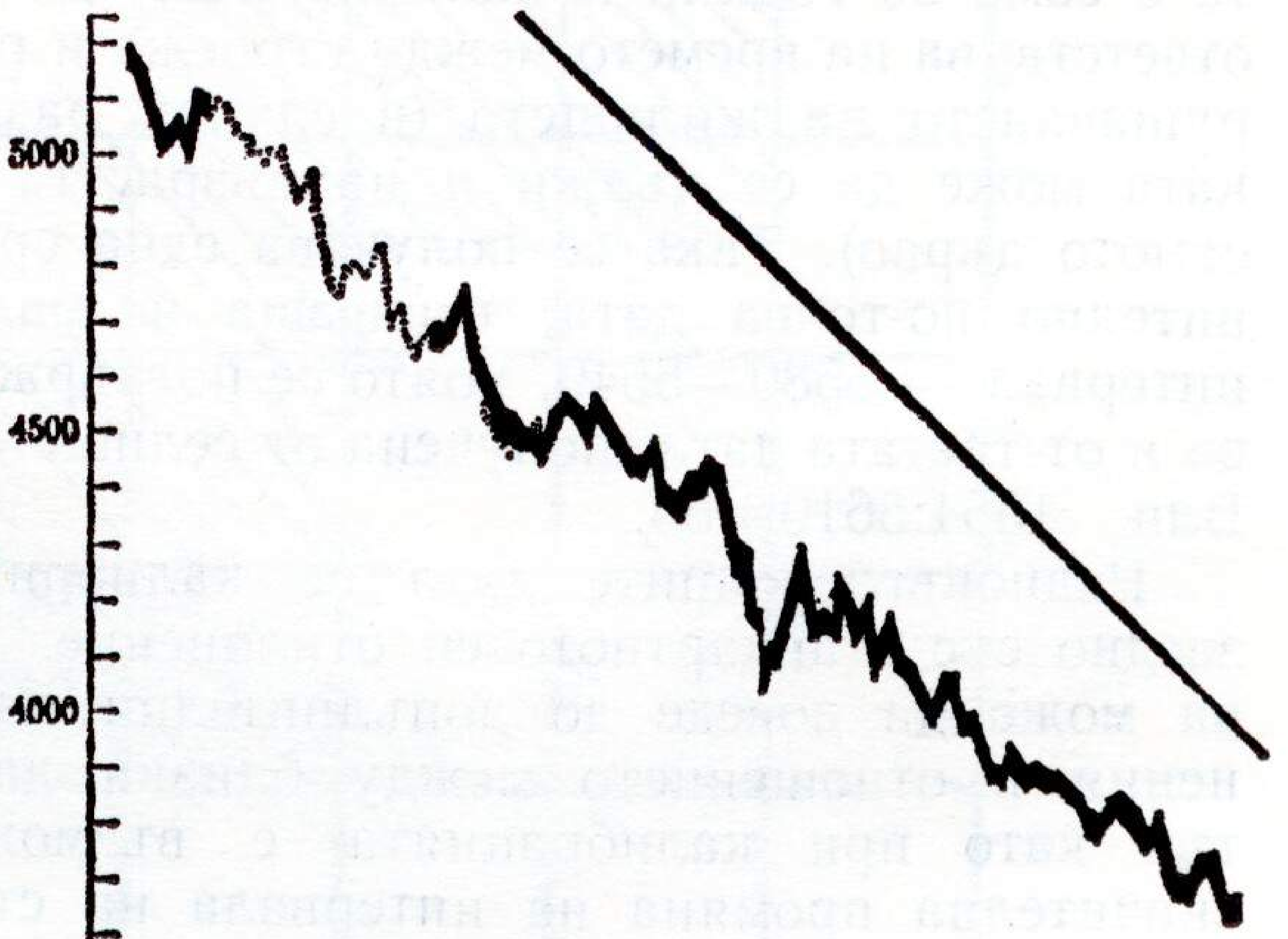

3

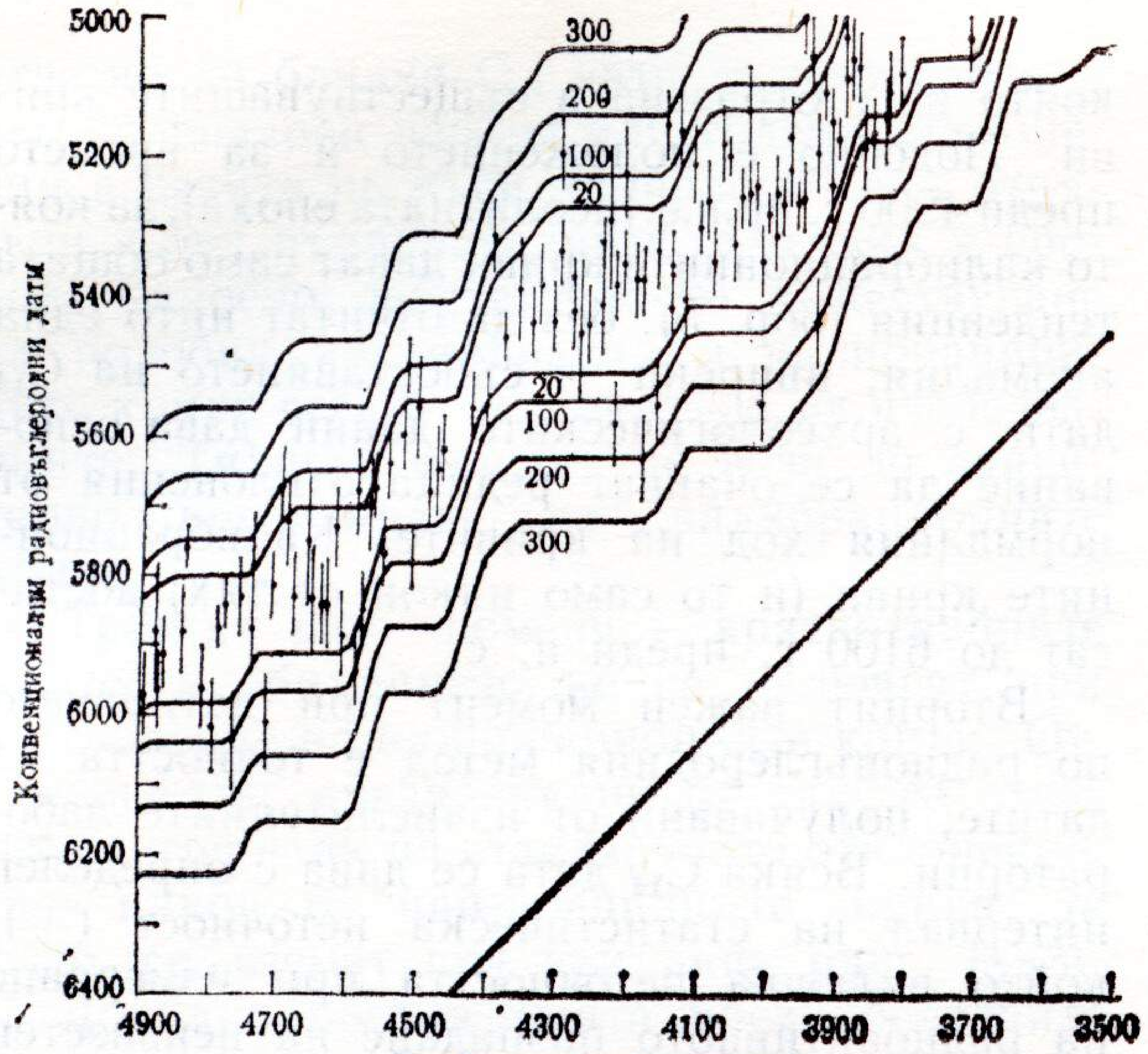

4

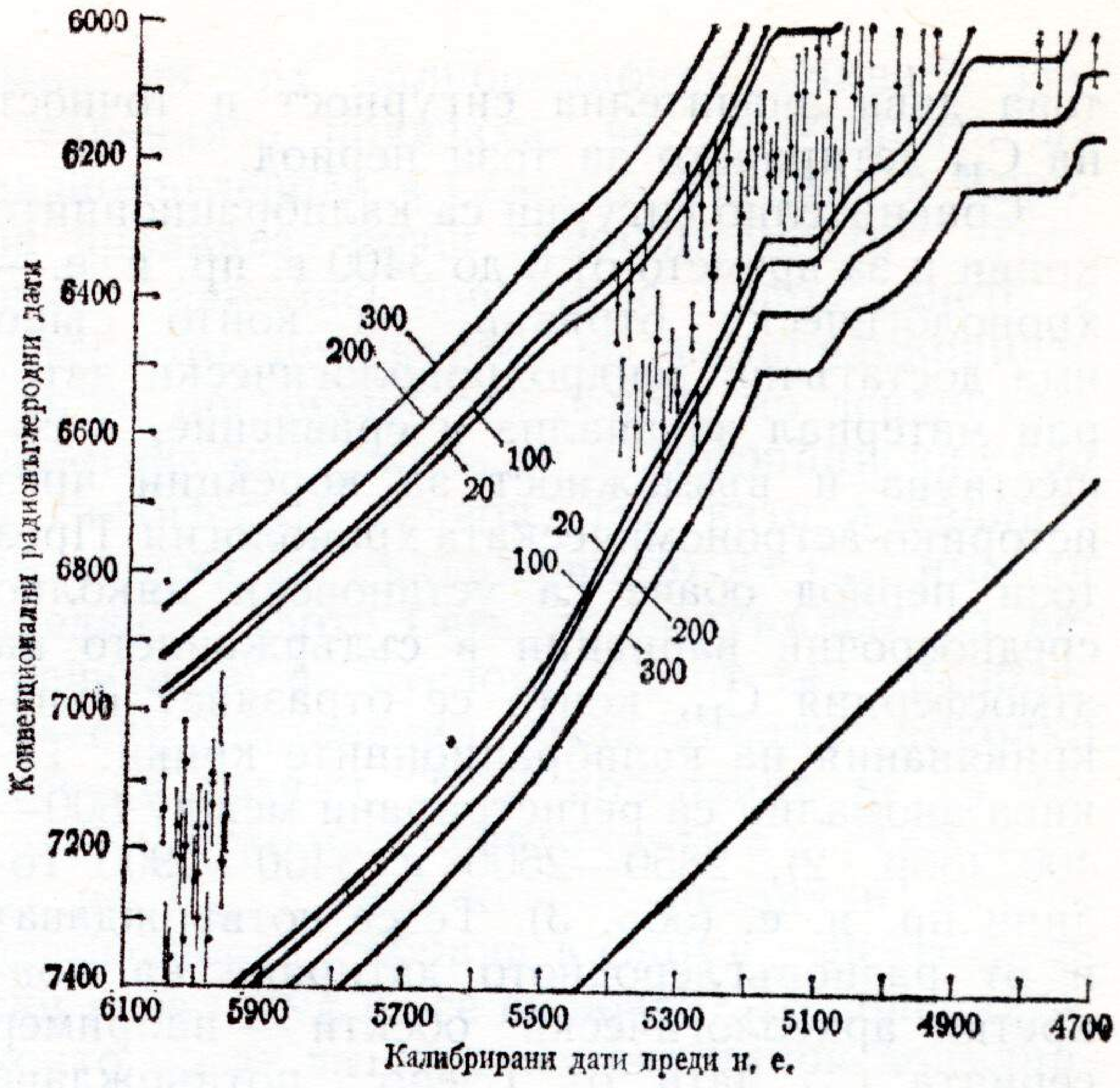

5

●*Обр. 4. Калибрационна крива за периода от 3500 до 4900 г. пр. н. е. — Ж. Каин, Ж. К. Лерман, П. Е. Дамон, Е. К. Ралф, 1982. Fig. 4. Courbe de calibrage pour la période de l'an 3500 à 4900 av. n. ère — J. Klein, J. C. Lerman, P. E. Damon, E. K. Ralph, 1982*

●*Обр. 5. Калибрационна крива за периода от 4700 до 6100 г. пр. н. е. — Ж. Каин, Ж. К. Лерман, П. Е. Дамон, Е. К. Ралф, 1982. Fig. 5. Courbe de calibrage pour la période de l'an 4700 à 6100 av. n. ère — J. Kiein, J. C. Lerman, P. E. Damon, E. K. Ralph, 1982*

стойности, различаващи се помежду си с 200 години и имащи съответно отклонение ± 100 (напр. 6000 ± 100 и 6200 ± 100) могат както да съвпадат в сближаващите се точки (6100г.), така и да имат разлика до 400 години. Характерен пример в това отношение са датите от селището Мърджинен-Четъцуя, принадлежащо към култура Кукутени А2[13]. От едно жилище са получени две дати. Първата — от измерване на въглен от греда, принадлежаща към платформата на жилището, е Блн. 1536:5625 ± 50. Втората, получена от измерване на овъглено жито, е Блн. 1535:5485 ± 60 и маркира разрушаването на жилището. Както се вижда, разликата между средните стойности на двете дати е 140 години и явно не може да отговаря на реалната продължителност на съществуване на жилището. Когато обаче се вземат двете приближаващи се крайни точки на интервалите — 5575 и 5545, разликата е само 30 години и напълно може да съответствува на времето между строежа и разрушаването на жилището (в случая разликата може да се дължи и на възрастта на самото дърво). Така се получава една сравнително по-точна дата, варираща в малък интервал — 5580—5540, която се потвърждава и от третата дата, получена от селището — Блн. 1554:5610 ± 55.

Радиовъглеродните дати се калибрират заедно със стандартното си отклонение. Това може да доведе до допълнителни изменения в отношението между близки дати, тъй като при калибрацията е възможна значителна промяна на интервала на стандартното отклонение. Промените се дължат на колебанията в съдържанието на C_{14} в атмосферата, предизвикани от средносрочни вариации. По принцип при калибрацията са възможни три варианта:

1. Калибрираният интервал е по-малък от некалибрирания (например C_{14} дата 2300 ± 50 в. р. се калибрира 360—400 г. пр. н. е.). Случва се сравнително рядко и отговаря на периодите на бърза промяна на съдържанието на C_{14} в атмосферата, когато за няколко десетки календарни години вариацията на C_{14} се измерва с 200—300 г.

2. Калибрираният интервал отговаря приблизително на некалибрирания — в случаите на равномерно нарастване на радиовъглерода. Характерно е предимно за периода след началото на новата ера — античността и средновековието (C_{14} дата 1400 ± 100 в. р. се калибрира между 540—720 г.) (обр. 1).

3. Калибрираният интервал е чувствително по-голям от некалибрирания — напр. C_{14} датата 4400 ± 100 в. р. може да се намира с еднаква вероятност от 3400 до 2900 г. пр. н. е. (обр. 3). Дължи се на повишената концентрация на C_{14} и е характерно за времето преди новата ера и най-вече за праисторията.

Големият интервал, в който може да се търси една C_{14} дата, прави доста несигурни датировките, които се основават само на единични радиовъглеродни дати. При това винаги съществува опасност от грешки. Грешките могат да се дължат на най-различни причини. Най-общо могат да се разделят на две групи — обективни и субективни. Обективни са грешките, които се дължат на определени природни явления:

а) проникването и на най-фини коренчета на съвременна растителност води до замърсяване на пробата и чувствително подмладяване на датата[11];

б) подпочвените води са носители на различни и разновременни радиовъглеродни компоненти и могат да допринесат съществено за деформация на получените дати;

в) разлики могат да се получат и поради различен материал на пробите. Най-използваният материал за радиовъглеродно датиране са въглените от горяла дървесина. Самите те обаче крият известна неточност, тъй като поради продължителния живот на дървото съществува разлика в съдържанието на C_{14} за различните годишни кръгове, която между ядрото и последния годишен кръг е равна на възрастта на дървото (за един стогодишен екземпляр тя е 100 години). Трябва да се има предвид и фактът, че C_{14} датата фиксира само смъртта на дървото. Като материал обаче то може да се използва в продължение на десетки години. Това особено се отнася до големите носещи греди на сградите, които често се преизползват и след събаряне на първоначалната постройка. Така при радиовъглеродното датиране може да се получи значително удревняване на даден обект. По тази причина се считаше, че по-голямо доверие заслужават пробите от едногодишни растения — семена или зърна. Последните изследвания обаче показват, че едногодишните растения в по-голяма степен се влияят от краткотрайните вариации на радиовъглерода, отколкото многогодишните, което намалява и тяхната стойност като проби[15]. Големи неточности могат да се явят при датирането на костен материал (особено за по-старите периоди), раковини и т. н.

Субективните грешки се дължат обикновено на самия археолог — например не-

Обр. 6. Изменение на C_{14} датите през енеолита на базата на стратиграфията на проучените обекти в българските земи. Fig. 6. Changement des dates C_{14} pendant l'énéolithique à la base de la stratigraphie de localités étudiées dans les terres bulgares

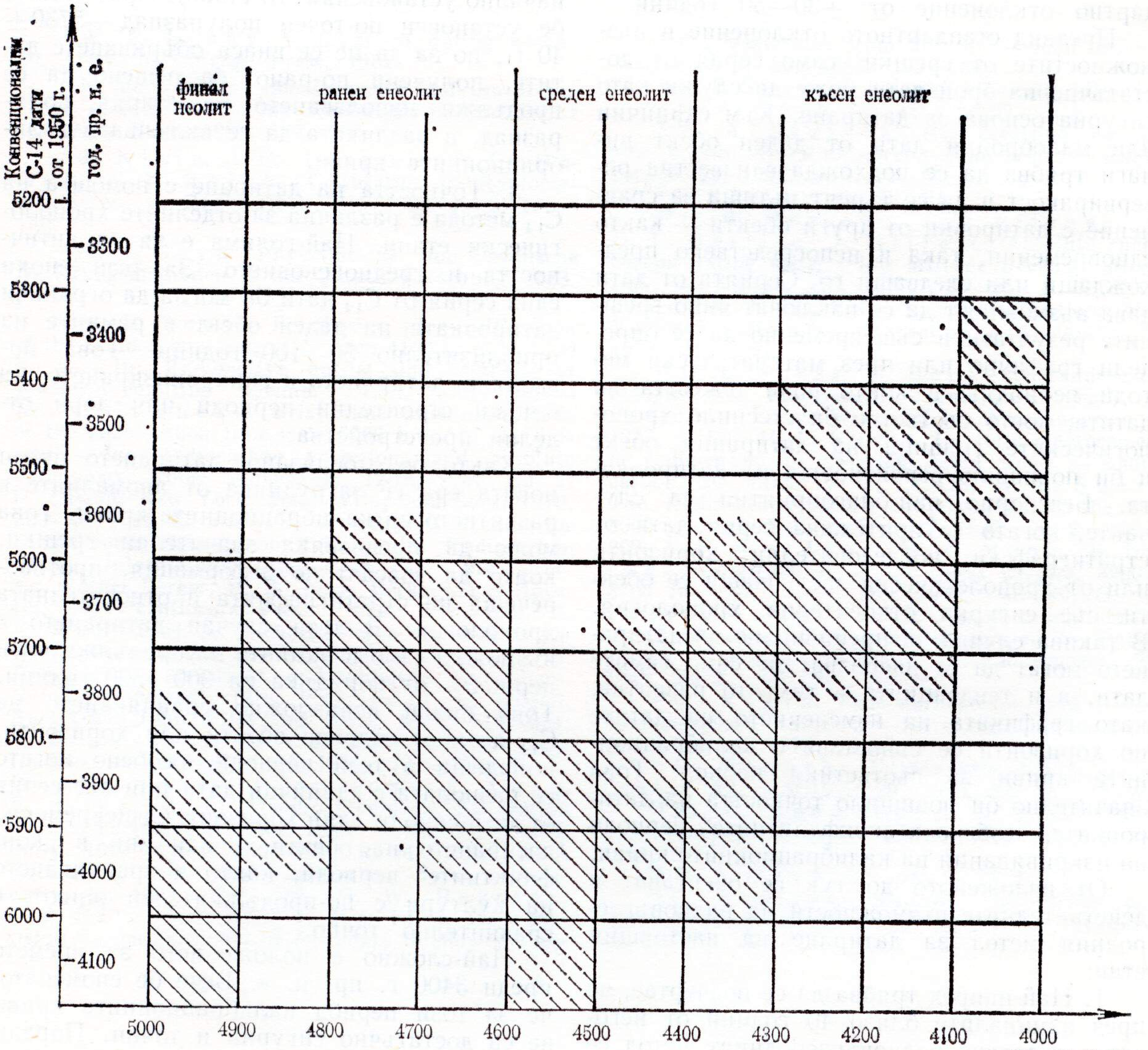

точна стратиграфия (когато пробата е взета от вертикално забит кол): неправилно вземане (пипане с ръце) или съхранение на пробата и др. Различия има и между резултатите на отделните радиовъглеродни лаборатории, въпреки че обикновено те са незначителни — така например К. Ренфрю отбелязва за C_{14} датите от Ситагри: „Датировките от Берлин при всички случаи са по-ранни от тези на Британския музей — системна непоследователност в двете лаборатории, а не в стратиграфския порядък.“[16]

Трябва да се отбележи, че през последните години непрекъснато се увеличава точността на излизащите от радиовъглеродните лаборатории дати. Това се дължи на повишената прецизност при лабораторната обработка на пробите и все по-пълното познаване и внимателно отчитане на факторите, които могат да доведат до „обективни“ грешки. В резултат интервалът на стандартното отклонение бе чувствително намален. Докато преди десетина години датите се публикуваха с интервал ±100 (в някои случаи и по-голям), то сега преобладава стандартно отклонение от ±30—50 години.

Предвид стандартното отклонение и възможностите от грешки само серия от достатъчно на брой дати може да служи като сигурна основа за датиране. Към единични или малобройни дати от даден обект винаги трябва да се подхожда с известна резервираност и да се търсят пътища за сравнение с датировки от други обекти — както едновременни, така и непосредствено предхождащи или следващи го. Серията от дати дава възможност да се изключат явно грешните резултати и същевременно да се определи графично или чрез математически методи периодът, в който пада тежестта на датите, което съответно би стеснило хронологическите граници на датирания обект и би повишило вероятността на датировката. Безспорно най-благоприятни са случаите, когато се притежава серия дати от стратиграфски последователни хоризонти или от хронологически застъпващи се обекти със сигурна относителна хронология. В такива случаи за прецизиране на датирането могат да се използват не само самите дати, а и тенденцията в тяхното развитие, като графиката на изменението на датите по хоризонти се съпоставя с калибрационните криви за съответния период. Това значително би повишило точността на датировките, особено в „конфликтните“ периоди на изкривявания на калибрационните криви.

От изложеното до тук се очертават и действителните възможности на радиовъглеродния метод за датиране на настоящия етап:

1. Най-напред трябва да се подчертае, че през изминалите близо 40 години от неговото създаване радиовъглеродният метод се утвърди като най-надежден и перспективен сред физико-химическите методи за датиране и днес може да става въпрос за усъвършенстването и прецизирането му, но едва ли някой може да се съмнява в неговата приложимост.

2. Изследванията на флуктуациите на атмосферния C_{14} показват, че калибрацията на радиовъглеродните дати се налага като абсолютна необходимост — не само заради удревняването на конвенционалните C_{14} дати, а и поради необходимостта да се избягнат грешки и недоразумения при използването на дати, попадащи в „конфликтните“ периоди. Използването на конвенционалните C_{14} дати сами за себе си, което е често практикувано от археолозите, може да доведе до редица объркващия, несъответствия и безсмислени абсолютни хронологии, неотговарящи на действителното положение.

Калибрацията се налага и поради факта, че калибрационните криви включват в себе си и неточността от използвания период на полуразпад на C_{14}—5568±30 г. (първоначално установеният от Либи). През 1962 г. бе установен по-точен полуразпад —5730±40 г., но за да не се внася объркване с датите, получени по-рано, бе решено да се продължи използването на стария полуразпад, а разликата да се включва в калибрационните криви.

3. Точността на датиране с помощта на C_{14} метода е различна за отделните хронологически етапи. Най-голяма е тя за античността и средновековието. За тези епохи една серия от C_{14} дати би могла да ограничи датировката на даден обект в рамките на приблизително 50—100 години. Това позволява датирането и синхронизирането на близки строителни периоди или дори отделни преустройства.

Както бе отбелязано, датирането преди новата ера се затруднява от аномалиите в развитието на калибрационните криви. Това може да предизвика значителни грешки, които да доведат до деформация, противоречаща на стратиграфията и относителната хронология. В тези случаи датирането е възможно само в рамките на продължителен период — от порядъка на 300—500 години. Това прави невъзможно сравняването на C_{14} дати от отделни обекти или хоризонти, попадащи в тези периоди, особено когато се разполага с единични дати или със серия от дати само от един хоризонт. Същевременно датирането на обекти, невлизащи в „конфликтните“ периоди, както и сравняването на култури с по-продължителен живот, е сравнително точно.

Най-сложно е положението за времето преди 3400 г. пр. н. е. Вече бе споменато, че за този период калибрационните криви не са достатъчно сигурни и точни. Поради това датирането трябва да се ограничи в рамките на една цяла култура, като е възможно да се определи нейната абсолютна хронология, но датирането вътре в културата — по фази, обекти или хоризонти — е рисковано. Радиовъглеродните дати сами за себе си не могат да бъдат сигурен критерий и за съпоставяне на обекти или дори на отделни култури, следващи непосредствено една след друга (например C_{14} датите за културите Караново V и Караново VI в голяма степен съвпадат помежду си) (обр. 6). Разбира се, това положение не може да удовлетвори археолозите. Като се има предвид обаче, че до откриването на радиовъглеродния метод праисторическите култури въобще не подлежаха на датиране, сега една несигурност от порядъка на ±100—200 години едва ли трябва да шокира праисториците.

За времето преди 6100 г. пр. н. е. липсват сигурни сведения за вариациите на атмосферния C_{14}. По тази причина датите за тези епохи (мезолита и палеолита) трябва да се използват само като ориентировъчни жалони с голяма доза несигурност (от порядъка на стотици години), която се увеличава с удревняването на датирания обект.

4. Пълноценни резултати от датирането с помощта на радиовъглеродния метод може да има само при максималното му съчетаване с традиционните археологически методи за абсолютна и относителна датировка, както и с останалите физико-химически датировъчни методи. Това се отнася за всички периоди, но най-голямо значение има за праисторията, където и проблемите на метода C_{14} са най-сложни. За тази епоха натрупването на серии дати от многослойни селища със сигурна вертикална стратиграфия, равномерното датиране на всички етапи на отделните култури и точното отчитане на относителната хронология би довело както до по-прецизно датиране на отделните култури, така и до изясняване на някои аномалии, все още неотразени в калибрационните криви, и по този начин ще предвижи напред уточняването им.

---

[1] W. F. Libby. Rediocarbon dating. Chica--go, Univ. of Chicago Press, 1952.

[2] H. de Vries. Measurement and use of natural radiocarbon. — In: Researches in Geochemistry. New York, 1959, 169—189.

[3] J. Klein, J. C. Lerman, P. E. Damon, E. K. Ralph. Calibration of Radiocarbon dates. — Radiocarbon, 24, 1982, No 2, 103—150.

[4] M. A. Geyh. Physikalische und Chemische Datierungsmethoden in der Quartär-Forschung, 1983, p. 25.

[5] H. E. Suess. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time scale from 4100 b. c. to 1500 b. c. — In: Radioactive dating und methods of low-level counting. Vienna, IAEA, 1967, 143—151; H. E. Suess. Bristlecone pine calibration of the radiocarbon time-scale 5200 b. c. to the present. — In: Radiocarbon variations and absolute chronology. Nobel Symposium, 12-th, Proc. Ed. I. U. Olsson. New York, John Wiley and Sons, 1970, 303—311; H. E. Suess. A calibration table for conventional radiocarbon dates. — In: Radiocarbon dating. International radiocarbon conf., 9th. Proc. Ed. Rainer Berger, H. E. Suess. Berkeley/Los Angeles, Univ. California Press, 1979, 777—785; E. K. Ralph, H. N. Michael. Masca radiocarbon dates for sequoia and bristlecone pine samples. — In: Radiocarbon variations and absolute chronology. Nobel Symposium, 12th, Proc. Ed. I. U. Olsson. New York, John Wiley and Sons, 1970, 619—624; V. R. Switsur. The radiocarbon calendar recalibrates. — Antiquity, 47, 1973, 131—137; P. E. Damon, C. W. Ferguson, A. Long, E. J. Wallick. Dendrochronologic calibration of the radiocarbon time scale. — American antiquity, 1974, No 2, 350—366; R. M. Clark. A calibration curve for radiocarbon dates. — Antiquity, 49, 1975, 251—266; G. W. Pearson, J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie. High precision C_{14} measurement of Irish oaks to show the natural C_{14} Variations from 200 BC — 4000 BC. — Radiocarbon, 25, 1983, 179—186.

[6] H. E. Suess. Bristlecone pine calibration. . .

[7] M. A. Geyh. Op. cit., p. 25.

[8] M. A. Stuiver. High-precision calibration of the AD Radiocarbon time scale. — Radiocarbon, 24, 1982, No 1, 1—26.

[9] J. Klein et al. Op. cit.

[10] G. W. Pearson, J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie, J. Hillam. Absolute radiocarbon dating using a low altitude treering calibration. — Nature, 270, 1977, 25—28; J. R. Pilcher, M. G. L. Baillie. Implications of a European radiocarbon calibration. — Antiquity, 52, 1978, 217—221.

[11] H. E. Suess, B. Becker. Dendrochronologie und postglaziale Klimaschwankungen in Europa. — Erdwissenschaftliche Forschungen, 13, 1977, p. 156; H. E. Suess. La Jolla measurement of radiocarbon in tree-ring dated wood. — Radiocarbon, 20, 1978, No 1, 1—18; H. E. Suess. The Radiocarbon record in tree-rings of the last 8000 years. — Radiocarbon, 22, 1980, No 2, 200—209; A. F. M. de Jong, W. G. Mook, B. Becker. Confirmation of the Suess wiggles: 3200—3700 BC. — Nature, 280, 1979, 48—49; G. W. Pearson. High precision Radiocarbon dating by liquid scintilation counting applied to Radiocarbon time-scale calibration. — Radiocarbon, 22, 1980, No 2, 337—345, fig. 2.

[12] Х. Квита. Радиовъглеродни дати и три хронологически системи. — Интердисциплинарни изследвания, 1, 1978, 12—24.

[13] D. Monach. Datarea prin C_{14} a etapei Cucuteni A2. — SCIVA, 29, 1978, No 1, 33—42.

[14] Ю. С. Свеженцев. О достоверности радиоуглеродных дат. — КСИА, 153, 1978, с. 22, табл. 2.

[15] M. A. Geyh. Op. cit., p. 30, fig. 8.

[16] C. Renfrew. Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of South-east Europa. — Antiquity, 45, 1971, p. 276.

La méthode radiocarbonique de datation — possibilités et limites

D. BOYADŽIEV

(Résumé)

Les différents facteurs qui influent sur l'exactitude de la méthode radiocarbonique de datation et ses possibilités à l'étape actuelle sont étudiés dans le présent article. Ils ne sont pas les mêmes pour les différentes périodes chronologiques et dépendent principalement de la sûreté des lignes courbes de calibrage de la présence ou l'absence de variations continuelles du C_{14} atmosphérique et de l'exactitude des dates fournies par les laboratoires radiocarboniques. La plus précise est la datation du temps après le début de la nouvelle ère — à savoir de l'Antiquité et du Moyen âge, lorsqu'une série de C_{14} de dates peut limiter la datation d'un site donné dans les limites de 50—100 ans. La datation avant le début de la nouvelle ère est rendue difficile par les variations de délai moyen dans la concentration du C_{14} atmosphérique, provoquant des oscillations de l'ordre de quelques centaines d'années. Dans ces cas elle est possible seulement dans un intervalle continu de 300—500 ans. En même temps jusqu'à l'an 3400 av. n. ère les lignes courbes de calibrage sont sûres de sorte que la datation de sites, ne tombant pas dans les périodes de variations de durée moyenne, ainsi que la comparaison de cultures ayant une existence plus durable sont relativement précises. La plus compliquée est la situation avant l'an 3400 av. n. ère — période dont les lignes coubres de calibrage ne sont pas suffisamment sûres et précises. Pour cette raison la datation doit se borner dans les limites d'une culture entière étant possible de déterminer sa chronologie absolue, mais la datation de phases, de localités ou d'horizons différents est risquée.

Des résultats effectifs de la datation à l'aide de la méthode radiocarbonique peuvent être obtenus seulement en cas de sa combinaison maximale avec les méthodes archéologiques traditionnelles de datation absolue et relative, ainsi qu'avec les autres méthodes de datation absolue et relative, ainsi qu'avec les autres méthodes de datation physico-chimiques.

Критика и рецензии

В. НАЙДЕНОВА. РИМСКАТА ВИЛА В С. КРАЛЕВ ДОЛ, ПЕРНИШКИ ОКРЪГ. РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ, КН. XIV. С., БАН, 1966. 152 С., 40 ОБР., 61 ТАБЛ.

Вилите като характерен тип селско поселение са важен извор за изясняване характера на поземлените отношения, степента на разпространение на робството, съотношението между робски и наемен труд, развитието на земеделското и занаятчийското производство и на много други страни от живота на провинциите в Римската империя.

Затова е похвална инициативата на Издателството на БАН, че след кн. XI на Разкопки и проучвания отново ни поднася в кн. XIV резултатите от проучванията на друга римска вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг[1]. Изследвана под ръководството на Върбинка Найденова, тя е засега единствената цялостно проучена вила в областта на горното течение на р. Струма.

Монографията се състои от предговор, увод, пет глави, заключение, каталог на находките и резюме на руски и френски език.

В предговора кратко е изложена историята на разкопките. Както много други археологически обекти, така и този е открит случайно, в резултат на съвременното строителство, проблем извънредно остър, особено за нашите градове с археологическо наследство.

В увода (с. 7—8) в съответствие с изискванията на съвременната археологическа наука авторът е дал геолого-географска и климатично-почвена характеристика на югозападната част на Пернишката котловина. Такава пълна характеристика е необходима за обвързване на вилата със съвременната ѝ физико-географска среда, което за съжаление липсва почти напълно в досегашните публикации на вили в България. Хубаво би било, ако в изданието освен писмено имаше и графично пообща карта на югозападната част на Пернишката котловина, в която да е ситуирана вилата заедно с по-важните обекти и пътища през римската епоха. Тя би внесла още по-голяма яснота и би улеснила читателя. Добрите природо-географски условия са привлекли на това място човека още от най-дълбока древност. Обосновано е изказаното от автора мнение за съществуването на емпориум в района (с. 8, бел. 12).

В глава първа „План и строеж на вилата“ (с. 9—27), В. Найденова, базирайки се на плановото решение и строителната техника, посочва, че комплексът е единен по замисъл и изпълнение. За щастие, засегнатата около 1/4 част от площта на вилата обхваща двора и северното и южно крило на комплекса, които вероятно не са били наситени с помещения, така че планът е изяснен в голяма степен.

По план вилата с площ около 2600 м² е с голям, около 1/2 от площта ѝ вътрешен двор, около който са разположени различни по характер помещения, отделени от него с коридори.

Наличието на 5 контрафорси в източния край на южната стена се свързва от автора със зърнохранилища в тази част на вилата — помещения № 1,2 (с. 11, 13). Но наличието на контрафорси и при помещения № 4, 7, 8, които според В. Найденова са имали друго предназначение, предполага, че контрафорсите изобщо са укрепвали цялата източна половина на южната стена, а не само сектора на зърнохранилищата, още повече, че от юг склонът на планината опира непосредствено до тях (с. 14).

Връзката между двора и помещенията се е осъществявала чрез широки коридори. Южният е бил затворен напълно с вход в източния край на северната си стена. Западният е бил отворен към двора с колонада. Такъв обиколен коридор е до такава степен характерен елемент за някои римски вили, че Ричмънд в своите планове на вилите в Британия обособява „(winged) corridor house“, т. е. „окрилена къща с коридор“[2].

Различните по функция 20 разкрити помещения са разположени по южното и западното крило на вилата. Комплексът има според В. Найденова ясно разграничени функции по оста север—юг (с. 13). На базата на намерения материал авторът аргументирано определя стопанско и домакинско предназначение за помещенията по южното крило. Тук се е преработвала селскостопанската продукция, намирали са се складовете за зърнени храни, кухня с пещ, железарска работилница. В помещенията над тях се е прело и тъкало. В подкрепа на тезата на автора може да се добави, че това крило по разположението си спрямо входа е най-удобно за различни стопански дейности. При това коридор № 3 затваря към двора и отчетливо обособява тази стопанско-домакинска част.

Според В. Найденова жилищно е било западното крило на вилата (с. 14). За това свидетелствува както представителната колонада пред него, така и големината на помещенията, а също и укритото в помещение № 16 сребърно монетно съкровище. Авторът се въздържа от определяне на конкретното предназначение на помещенията, тъй като липсата на находки не дава по-определени податки в това отношение.

Липсата на хипокауст затруднява ситуирането на отопливани помещения или баня. Логично е предположението на В. Найденова, че такава е имало в северното крило (с. 24). Трудно е да се предположи по аналогия съществуването на баня в тази посока извън, макар и близо до комплекса, тъй като размерите на речната тераса са ограничавали разпростирането на самостоятелни постройки.

Почти напълно разрушеното източно крило според автора е било навес за селскостопански инвентар и други материали (с. 24).

Влизането във вилата се е осъществявало от изток. Към двора е водел дълъг проход, оформен като коридор, намиращ близки паралели и в други вили в България.

Покритието на вилата — от тегули и имбрици, както в много други случаи и тук много добре документира момента на загиването на комплекса, запечатвайки всичко под себе си.

Материалът и начинът на градеж, както и при някои други наши вили, е ломен камък, споен с бял хоросан, а нагоре — дървени конструкции. Малко необичайно е сравнително дълбокото, до 1 м фундиране на основите, при една сравнително често срещана ширина на стените: 0,55—0,60 м. Това намира своето логично обяснение в предположението на автора, че над каменния цокъл надзиждането е от кирпич, а след това са следвали дървени конструкции. Печената тухла в два формата е била използувана само при някои конструктивно важни точки. Изобщо градежът е непретенциозен и евтин.

Глинен водопровод е довеждал чистата вода от запад, от планината. В двора той е завивал в южна посока към стопанските помещения. Тук той е напълно разрушен и не може да се установи дали стопанската част е задоволявала нуждите си от вода вътре в южното крило, или е използувана водата от предполаганата от автора чешма в центъра на двора.

Тухлен канал е отвеждал отточните води под входа на изток в близката рекичка. Предположението, че е бил покрит само в сектора на прохода (с. 17), ми се струва, че би затруднило движението на превозните средства, поне за югоизточната четвърт на двора. Вероятно каналът е бил покрит в по-голям участък с каменни плочи, издържащи тежко натоварени коли.

Предложената графична реконструкция на вилата е убедителна.

Авторът не определя ясно вилата към даден архитектурен тип съобразно някоя от разработените досега типологии. Това е разбираемо, като се има предвид състоянието на проучванията и броят на цялостно разкритите у нас вили. Фактът, че в някои наши публикации се дават сведения за повече от 100 вили, а публикуваните с план, частично или цялостно (без тези, които са сега в процес на проучване) са едва 21, показва ясно реалното положение на нещата. В. Найденова счита, че вилата се приближава по типа си най-много до италийските „villae rusticae“, при която трите крила заобикалят голям вътрешен двор, а четвъртата страна е преградена от стена с широка порта (с. 54). Действително по плановото си решение вилата в Кралев дол се приближава до описанието на Витрувий[3]. В първоосновата на вилата стои селското имение. С течение на времето към първоначалната част (pars rustica) се присъединява и обособеното жилище на собственика (pars urbana), а ако вилата не притежава обособена жилищна част, той живее в най-хубавите помещения на комплекса. Постепенно под въздействието на различни фактори този тип претърпява изменения, но основното в схемата — обширният вътрешен двор, обхванат от помещения поне от трите си страни — се запазва.

Само за централно и западноевропейските (в съвременен смисъл) провинции на Империята досега са създадени около 8 типологии на планове на вилите[4]. За Добруджа В. Бауман, когото посочва и В. Найденова (с. 23, бел. 14), обособява 3 основни типа, като вилата от Кралев дол попада според тази типология към втория — вилата с вътрешен двор, която е приспособяване на градската къща с перистил. Единственият досега опит за типологизация на вилите в България е направен от Цв. Дремсизова-Нелчинова, която ги обособява в 4 групи. Според тази класификация разкритата вила попада в групата на вилите с перистил[5]. Според досегашните типологии вилата в Кралев дол може да бъде причислена към големия клас на вилите със събран план (от блоков тип) с подтип — вили с перистил. Тези вили са и най-разпространени сред разкритите в България.

Що се касае до класификацията на вилата според площта на имението, В. Найденова я определя като средна по размер (с. 25). Не личи много ясно, дали тя се базира на площта на комплекса (и съобразно нея определя предполагаемата площ на цялото имение), или на класификацията на Бауман, приведена на с. 22. Последната предизвиква известни възражения, едно от които е, че по площ III тип спокойно може да бъде причислен към II тип. В случая е по-приемлива класификацията на Х. Дор: I — малки селски участъци: 10—80 югера; II — средни по големина имения: 80—500 югера; III — латифундии: 500 югера и нагоре[6].

Втората глава е озаглавена „Инвентар на вилата“ (с. 27—51). Еднослойността на обекта, ненарушеността на пласта, точната датировка превръщат вилата в опорен пункт за точно датиране и на други обекти в България.

Най-голям дял се пада на керамиката. В. Найденова я обособява в две големи групи: трапезна (5 типа) и кухненска (8 типа). Две групи от керамичния материал са отделени по производствен признак — т. нар. „македонска“ сива тера сигилата, многобройни находки, от която показват все повече, че около Кюстендил е съществувал голям център за производството ѝ, и т. нар. кипърска керамика, която е неизвестна сред публикуваните досега в България находки.

Лампите и култовите съдове са разгледани отделно. Последните поставят въпроса за присъствието на тракийски етнически елемент сред обитателите на вилата.

Авторът отделя специално внимание на графитите, надраскани върху някои глинени предмети. По-голямата част са свързани с християнската символика и показват присъствието на християни сред обитателите на вилата. Така по археологически път, В. Найденова улавя съвместното съществуване на старите езически вярвания с регламентираната вече официално християнска религия (с. 44). Прегледът на керамиката показва както запазването на някои традиции в керамичното производство от предримската епоха, така и преобладаването на влияния и връзки със средиземноморския свят, традиционни за Тракия още от предримската епоха (с. 44, 45).

На второ място по количество са металните предмети. Те насочват към определени селскостопански дейности — лозарство, дърводобив и дървопреработване, скотовъдство и ковачество.

В глава трета „Монети“ (с. 51—53), В. Найденова разглежда намерения монетен материал. От бронзовите монети 34% са от III в. и 61% от IV в. 61 екземпляра от общото количество са сребърни, укрити като съкровище и обхващат периода от Септимий Север до Деций Траян. Анализът очертава по-точните хронологически граници на живота на вилата. Тя е била изградена на границата между II и III в. и това се потвърждава и от бронзовите, и от сребърните монети. Във връзка с готските нашествия в средата на III в. сребърните монети са били укрити. Съкровището маркира и първия период от живота на имението. Вероятно то не е пострадало сериозно и е възстановило бързо своя икономически потенциал. По-голямата част от бронзовите монети маркират втория период от съществуването на вилата, продължил още около век и половина — до края на IV в.

В четвърта глава „Бит и поминък на вилата“ (с. 53—56) авторът разглежда развитието на вилата на фона на развитието на поземлените отношения в Империята, съответно в днешните български земи. През първия етап от живота на вилата е преобладавал робският труд с привличане на наемни работници от околното свободно население при сезонните кампании и някои други дейности. През втория период и особено след средата на IV в. е преобладавал трудът на колоните (с. 53).

На базата на археологическия материал В. Найденова ни рисува картина на едно многоотраслово стопанство, съобразено с най-добрите природогеографски условия на района. Развити са били овощарството, дърводобивът и дървопреработването, скотовъдството и млекопреработването. Част от това производство е била насочена към близките пазари.

В глава пета „Късносредновековен пласт“ (с. 57—58) са разгледани намерените материали от XVI—XVII в.

В Заключението (с. 59—60) е прецизирана датата на загиването на вилата в светлината на историческите събития, разразили се в края на IV в. на Балканите и в частност в района на горното течение на р. Струма. Те дават основание на автора да уточни загиването на вилата в периода 394—

398 г. По такъв начин историческите данни, съпоставени с археологическия материал, сочат още един път крайната граница на живота на имението— края на IV в.

Текстът е снабден с план на вилата, графични реконструкции, фотографии на възлови пунктове от плана, архитектурни детайли, ситуации от момента на загиването на вилата. Каталогът съдържа текстуална част, фотографии, графични рисунки и разрези. Изложението е стегнато, без излишно впускане в подробно описание на всяко помещение, като необходимите данни са поднесени в хода на работата.

Допуснатите дребни грешки от технически характер не намаляват ни най-малко стойността на труда:

1. Според описанието дългата ос на комплекса е ориентирана североизток — югозапад (с. 9), а в плана на с. 10 ориентацията е точно по световните посоки.

2. На с. 15 се казва, че с каменен пълнеж е затворен входът между пом. № 4 и 5. Както личи от плана и обр. 12 и 13, се касае за пом. № 2 и 3.

3. При описанието на местата на входовете (с. 15) се казва, че помещение № 13 е свързано с помещения № 12 и 16. Става дума не за помещение № 16, а за помещение № 15. В следващото изречение е прибавено помещение № 9, а такова не съществува № 9 е западният коридор.

Трудът на Върбинка Найденова е един хубав пример за начина на представяне на резултатите от археологическото изследване на една римска вила. Почти цялостно публикуваният археологически материал ще позволи вилата в Кралев дол да се превърне в база за сравнение с други вили от същия тип в България. Обоснованите изводи ще допринесат за изясняването на картината на поземлените отношения в тази част на антична Тракия, а и не само за нея.

КОНСТАНТИН ШАЛГАНОВ

---

[1] Д. Николова. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско; Цв. Дремсизова-Нелчинова. Вилата при с. Мадара, Шуменски окръг. РП, XI. С., БАН,, 1984, с. 5—73, 74—126.

[2] I. Richmond. The plans of Roman Villas in Britain. — In: A. Rivet. The roman Villa in Britain. L., 1969.

[3] Vitr. De arch., VI.

[4] K. M. Svoboda. Römische und Romanische Paläste. Wien, 1919; E. B. Thomas. Römische Villen in Pannonien. Bud., 1964; M. Biró. Roman Villas in Pannonia. — In: Acta Archaeologica, XXVI, 1974, p. 23—57; G. Mansuelli. Le ville del mondo romano. Milan, 1958; A. Grenier. Manuel d'Archéologie gallo-romaine. IIe partie. Paris, 1934; IIIe partie. Paris, 1958; R. Agache. La villa gallo-romaine dans les grandes plaines du Nord de la France. Archéologia, 55, fevr-1973, p. 37—52; J. G. Gorges. Les villas hispano. romaines. Paris, 1979; I. Richmond. Op. cit.

[5] Cv. Dremsizova. La villa romaine en Bulgarie. APCIEBSEE, II, 1969, p. 507.

[6] H. Dohr. Die italischen Gutshöne nach den Schriften Catos und Varros. Köln, 1965.

JOACHIM WERNER. DER GRABFUND VON MALAJA PEREŠCEPINA UND KUVRAT, KAGAN DER BULGAREN. MÜNCHEN, VERLAG DER BAYERISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN, 1984. 47 p., 32 TAB.

Името на проф. д-р Йоахим Вернер е добре познато в науката. Едва ли има изследвач на ранното европейско средновековие, който да не ползва задълбочените му изследвания върху културата на алемани, лангобарди, гепиди, викинги, авари. В последните години неговото внимание бе привлечено и все повече се задържа на различни проблеми, свързани с ранната история на прабългарите.Плод на този интерес се явява рецензираната книга, която е от особено значение за българската история и археология.

В основата на изложението стои случайно откритото през 1912 г. богато съкровище при с. Малая Перещепина на Украйна, което понастоящем се съхранява в Държавния Ермитаж — Ленинград. В продължение на повече от седем десетилетия тази находка е предизвиквала заслужения интерес на много учени. Но и досега задоволителен отговор за нейния характер, произход и принадлежност не е бил даван. Това се дължи на факта, че при намирането ѝ не са присъствували специалисти и на място не са били проведени научни разкопки, в резултат на което много важни подробности са били загубени за науката.

Заслугата на автора се състои в доказването, че е налице не обикновено съкровище, а останки от погребение на виден представител на номадската аристократична върхушка на народ, населявал южноруските степи през VII в. от н. е. За да се стигне до това заключение, е било необходимо да се извърши внимателен и прецизен анализ на всички, съдържащи се в комплекса предмети. Това е направено от автора в глави 2 и 3 (с. 9—16 и 17—33). След продължително изучаване на находката в Ермитажа неговите стилови и технологически наблюдения са изградени на добро познаване на веществения материал и на привеждането в подкрепа на своите гледища на богати аналогии. Изучил основно приложното изкуство на Изтока и Византия, авторът съумява да отдели и разграничи три групи предмети, изработени от благороден метал (злато и сребро): византийски, сасанидски и „номадски“. Неговият извод, че 37-те съда, от които 26 са произведения на номадското изкуство, представлявал „съкровище“, поставено в гроба на виден владетел на степен народ, е напълно обоснован. Този извод се потвърждава и от характера на останалите гробни дарове, между които особено внимание заслужава масивната византийска златна тока, която заедно със златния коланен накрайник е част от богат колан, както и красиво изработените номадска сабя, колчан, седло и други предмети. Техните размери и тегло (само токата тежи 454,32 г) изключват възможността за всекидневната им употреба и логично насочват автора да ги определи като части от представителни одежди и оръжие, използвани от своя собственик само в тържествени случаи.

Резултатите от археологическия анализ са представени в глава 4 (с. 34—37). Резюмирани накратко, те са: 1. Погребението е извършено в средата на VII в., за което свидетелстват и византийските монети-солиди, употребени за изработката на златна верижка. Най-късни от тези монети са от времето на император Констант II, сечени в годините 642—647. 2. Погребаният се е ползвал с особената и изключителна почит на своите приближени и поданици. 3. Наличието на християнски литургични съдове и украсеното с кръстове парадно оръжие указват, че погребания владетел е бил свързан по един или друг начин с християнството или сам той е бил християнин. 4. Единствената християнска държава, която би могла да бъде във връзка с езическа държава в степите през тази епоха, е Византия и очевидно предметите от византийски и източен произход в гроба са попаднали в ръцете на владетеля като плячка, по пътя на търговския обмен или, което е най-вероятно, във вид на подаръци.

Но Й. Вернер не се задоволява само с тези констатации. Естественият ход на разсъждения го довежда до най-възможното предположение, че е открит гробът на българския хан Кубрат, основател и владетел на „Велика България“. Това предположение се обосновава добре в глава 5 (с. 38—43), където се дават подробно всички известни сведения за Кубрат и се набляга на известния исторически факт, че той е бил почетен с византийската титла „патриций“ от император Ираклий, а може би е приел и християнството. Неоспоримо доказателство за това са отличителните знаци на патриций, между които е бил и представителният колан (цингулум), връчван на патрициите при встъпването им в длъжност. Й. Вернер с право счита, че сред изпратените на хана дарове от византийския император, за което съобщава патриарх Никифор, несъмнено е бил и изящно изработеният колан.

Още по-убедителни стават изводите на автора след разчитането на монограмите върху двата масивни златни пръстена от гроба, направено от д-р В. Зайбт от Виена и приложено като допълнение в труда на Вернер (с. 44—45). Въпреки че авторът приема това разчитане с необходимата предпазливост и „като възможност“, разгледано в контекста на неговите цялостни изводи, то изглежда напълно правдоподобно. Единият монограм може да се развърже като „Хобрату“, а вторият — като „Хобрату патрикиу“, като и двата са гръцка транскрипция на името Кубрат (Кобратос), при което замяната на К с Х е напълно допустима. Й. Вернер е оставил открит въпроса, защо има два печата-пръстени и само на единия е отбелязано, че Кубрат е патриций. Той допуска известната възможност вторият пръстен да е изработен по поръчка на самия хан Кубрат след удостояването му с патрицианска титла в 635 г.

За нас заключенията на Й. Вернер, направени в неговата книга, са от изключително голямо значение, тъй като разкриват една малко позната страница от ранната българска история. Това авторът е постигнал чрез умелото изясняване на факти от различно естество, скрити в самите находки, незабележими на пръв поглед и чрез умелото съпоставяне на получената информация с конкретната историческа обстановка. В такъв смисъл неговото изследване е блестящ образец на съчетаване на специфичните археологически методи на проучване с историческото осмисляне на веществения паметник. Или, с други думи — авторът е успял да накара археологическата вещ да проговори с езика на историята. Този труд се намира под печат и на български език в Издателството на Българската академия на науките.

Не е без значение да се посочи, че Й. Вернер продължава издирванията си в тази област. Неотдавна той завърши ново крупно изследване на друго съкровище, намерено в околностите на с. Врап Албания. Прилагайки същата прецизна методика на научна обработка, той доказа, че това е част от съкровището на аварския хаган в Панония, която е била обсебена и пренесена на юг от прабългарите на хан Кубер, като по-късно е била заровена в земята при неизвестни обстоятелства. Резултатите от това проучване бяха докладвани от автора на симпозиум в Мюнхен през октомври 1985 година и в най-скоро време ще бъдат отпечатани като отделна книга във Виена.

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

МИЛКО АСПАРУХОВ. СРЕДНОВЕКОВНИ ГРАФИТИ ОТ СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ. С., 1985. 414 с., XXXIX ТАБЛ.

Трудът на Милко Аспарухов под това заглавие, отпечатан в поредицата „Интердисциплинарни изследвания“ към Археологическия институт при БАН, представлява важен етап в проучването на този вид паметници в нашата страна. Териториалният му обхват е Северозападна България и по-точно — петроглифите по долините на реките Искър, Осъм и Вит. Проучването е изградено върху основата на лични наблюдения и обстойно проучване на наличната литература и е резултат на многогодишен упорит труд. В уводната глава в сбита и прегледна форма е проследена историята на проучванията и на проблемите, засегнати от различните автори.

Специална глава е посветена на хронологията на графитите, които се срещат по скали, строежи и строителни материали от праисторическата епоха до късното средновековие. В областта, която авторът е проучил, те се датират най-често от средновековието и османския феодализъм. В повечето случаи обаче тези датировки са ориентировъчни, предвид липсата на сигурни данни и невъзможността рисунките да бъдат датирани по техните стилови признаци.

Това са примитивни художествени творби, резултат на своеобразно мислене на човека през вековете — творби на едно схематично, по същество реалистично изкуство, в което хора и животни, а също и растителни мотиви са представени в тяхната най-изразителна и обобщена синтетична форма, стигаща до крайна лаконичност. Авторите на тези творби — все хора от народа, не са мислели, че създават изкуство — те просто по най-непосредствен и безпретенциозен начин са възпроизвеждали отделни страни на своя примитивен бит и на сравнително бедния си духовен мир, намиращ се нерядко в плен на магически и свръхестествени сили. Резултат на този светоглед са многобройните символични знаци, свързани с вярата в един извънземен свят и с невидими, окултни сили, направляващи съдбините на човека в земния му път.

Авторът обнародва един надпис — графит от скалната църква „Св. Стефан“ край гр. Никогол на Дунав. По този надпис искам да направя някои критични бележки. Всъщност Аспарухов вижда там не един, а два надписа. Съображенията му за това са, че съзира разностилие в изписването на буквите и по-конкретно, че буквата З имала по-различно начертание в АЗЪ и че различни били петлиците на буквата Б в думите ДЛЬБАХЪ и БРАТ. В действителност въпреки различното начертание (впрочем разлика съвсем несъществена) разностилие в изписването няма. От друга страна, налице е и композиционно единство: редовете така са разположени, че не остава никакво съмнение, че това е един надпис, писан от една и съща ръка, в едно и също време. Що се отнася до незначителните различия в начертанието на някои букви, то такова различие виждаме и в петлиците на буквите Ъ, Ь и Б от първите три реда, които според Аспарухов принадлежат на един и същи надпис. Но това не са стилови различия, а такива, които лесно могат да се обяснят с обективните трудности, срещани при дълбането на надписа, тъй като острието, с което е работено, невинаги се е подчинявало на ръката, която го е държала.

Съмнявам се и в правилното разчитане на името ДОБРЕ. Това съмнение се подсилва и от обстоятелството, че буквата Б, която според автора се среща в това име, е написана съвсем четливо още на две места — в първия и в последния ред, респ. в думите ДЛЬБАХЪ и БРАТ. Вместо Б в предполагаемото име ДОБРЕ по-правилно ще бъде да се прочете буквата Г, изписана съвсем ясно. И към тази дума, с разчетено Г в нея, следва да се отнесе и буквата Х от четвъртия ред, след която трябва да се предполага един изпуснат ер.

Макар и колебливо, правилно е изтълкуван последният ред, където несъмнено се чете: АЗЪ БРАТ НИКА. Името Нико, както посочва и авторът, е широко разпространено в цяла Северозападна България. При положение, че се касае за един, а не за два надписа, в което едва ли може да има съмнение, то очевидно дълбаещият надписа не може веднаж да казва АЗЪ ДОБРЕ, а веднага на следващия ред — АЗЪ НИКА. Погледнато в обратна връзка, това би подсказвало наличието на два надписа, както мисли и Аспарухов, ако непреодолима пречка за това не се явяваше поразителното едностилие на буквите и в петте реда, а също и безспорното композиционно единство на надписа като цяло.

След всички тези съображения считам, че ще бъде по-правилно, ако надписът се прочете така:

+ДЛЬБА
ХЬ
АЗЪ ДО ГРЕ-
Х (Ъ)
АЗЪ БРАТ НИКА

Както се вижда, изпускането на големия ер се среща не само при думата ГРЕХ, а и при БРАТ.

Специално внимание, и то съвсем заслужено, е отделено в труда на техниката на изпълнение на графитите — един въпрос, на който досега не е обръщано нужното внимание. В това отношение авторът е стигнал до интересни изводи, позволяващи да се установи с какви инструменти е работено при всеки отделен случай. Това от своя страна косвено води до изясняване на промените, които настъпват в оръдията на труда, с помощта на които са били изразявани рисунките и знаците.

Голям интерес за специалистите, както и за по-широк кръг читатели, представляват пещерните рисунки графити, повечето от които сега за пръв път се правят достояние на науката, което е една от големите заслуги на автора. Прилагайки нови методи на изследване и използувайки най-съвременна техника, той успява да разграничи голям брой профили, отговарящи на формата на острието, с което е работено.

По местонахождение графитите са разпределени в седем комплекса, както следва: при селата Дебово, Жернов и Муселиево — всички в Плевенски окръг; при с. Царевец, Врачански окръг, и Карлуково, Ловешки окръг, както и находящата върху скали при скита „Глигора" до Садовския манастир, при скалната църква „Св. Стефан" край Никопол, както и по градежните камъни на една от крепостните стени на средновековния град Никопол. Всички тези находища свидетелствуват за твърде интензивен живот по тези места, главно през епохата на българското средновековие — IX—XIV в., и времето на османския феодализъм на Балканите.

Голяма заслуга на автора е и това, че е положил много труд да открие неизвестни паметници, а в отделни случаи и да възстанови първоначалната им форма, заличена често пъти до неузнаваемост както от времето, така и от човешката немара. При документирането са използувани нови методи, които са позволили на автора да се справи успешно със задачата, въпреки че повечето рисунки графити и символични знаци се намират на мъчнодостъпни места по скали и пещери. Добре документирани са и местата, където се намират графитите, чрез надлежни планове и разрези. С тази документация на ръка книгата може да бъде използувана както от специалисти, така и от любители на пещерите, които биха се интересували от наскални рисунки. Особено ценни за по-нататъшни проучвания са 363-те оригинални рисунки, на всяка от които е дадено пълно и точно описание.

В края на труда в едно аналитично изследване Аспарухов разглежда подробно различните изображения, дадени като приложения, които той разделя на девет групи, както следва: 1. животни (коне, сърни, вълк, куче, чакал, лисица, дива свиня, див заек); 2. Сцени с благороден елен и представяне на отделни крайници на животни, навярно свързани с някаква символика; 3. Рисунки на човешки фигури, при които се подчертават едни или други части на тялото; 4. Рисунки на оръдия на труда и на кораби; 5. Слънчеви символи; 6. Християнски символи; 7. Растителни мотиви; 8. Символични знаци, условно наречени „Решетка", и 9. Знаци с по-специфично начертание, които не се вместват в нито една от тези групи. Направен е и опит за стилово разграничаване, като общо взето се изтъква реалистичният характер на рисунките графити. В тази класификация обаче се налагат известни резерви, като се има предвид, че не при всички случаи е възможно да се определи със сигурност какво животно точно е изобразено, предвид прекомерната стилизация. В това отношение къде по-реалистични и дори натуралистични са рисунките на първобитния човек, който е имал далеч по-вярно око за възприемане на заобикалящия го животински свят. Очевидно човекът от средновековието не е имал острата наблюдателност на първобитния човек, макар че и неговите рисунки отразяват отделни страни от живота, но само в най-общи линии, без надлежна конкретизация. Трудно е, за да не кажем невъзможно, да се приписват едни графити на прабългарите, а други, да речем — на славяните. В това отношение неубедително звучи твърдението на автора, че „в Плиска преобладават рисунките на коне под влияние на свежата все още прабългарска традиция, докато в Преслав те са много по-малко" (с. 117 и 119) или че в Североизточна България и Добруджа, все по същите съображения, петроглифите са по-различни от тези в Северозападна България. Преди всичко Плиска и Преслав съществуват едновременно, при това Плиска, както сочи името ѝ, е основана от славяни като селище, така че и в двата центъра е имало аналогични условия за появяване на рисунки и знаци както с езическа, така и с християнска символика. При това нека припомним, че подобни рисунки графити се срещат и върху много по-късни паметници, датиращи дори от XIX в. За всички тях най-общо може да се каже, че те отразяват едно примитивно образно мислене, а не някаква етническа диференциация. В конкретния случай авторът изхожда от предварително формулирани представи, които натрапва на рисунките, вместо обратно — като изхожда от рисунките, да оформи своите представи и на тази основа да формулира и своите заключения.

Нов подход към проучването на рисунките графити е използуването от Аспарухов на специални, съставени от него, сводни таблици, в които са сумирани важни статистически данни, представляващи голям интерес за специалистите, на които предстои тепърва да продължат проучването на тези паметници. В многобройните таблици диаграми се съдържат интересни количествени и качествени показатели, които, взети поотделно, могат да се използуват за задълбочен анализ на отделни факти, а като цяло осветляват в пълнота цялостния технологически и художественотворчески процес.

В заключение трябва да кажа, че независимо от някои различни тълкувания, които тук и там могат да се предложат и които в повечето случаи имат значението на алтернативни решения, трудът на М. Аспарухов „Средновековни графити от Северозападна България" е написан компетентно и на съвременно научно ниво с умело прилагане на комплексния интердисциплинарен метод на изследване и представлява несъмнен принос в проучването на този род паметници, широко разпространени в нашата страна.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

Преглед

Професор Атанас Милчев на 70 години

На 17 януари 1985 година се навършиха 70 години от рождението на видния български археолог Атанас Иванов Милчев, дългогодишен професор в Катедрата по археология на СУ „Климент Охридски".

Роден е в с. Нова махала (днес кв. Априлово на Габрово) в бедно селско семейство. През 1935 г. завършва средно образование в Пловдив, а през 1940 — специалност история в Историко-филологическия факултет на Софийския университет. Като ученик и студент формира своя прогресивен мироглед. Активен член е на БОНСС. През 1941—1942 г. като военнослужещ участвува в бойна група. От 1944 г. е член на БКП.

От 1946 до 1949 г. е редовен аспирант по археология в Историческия факултет на Ленинградския университет. Защищава дисертация на тема: „Етнически и културни връзки между траки и скити от VIII до IV в. пр. н. е.", за което му е присъдена научната степен „Кандидат на историческите науки". През 1951 г. става доцент, а от 1964 г. — професор в Катедрата по археология при Историческия факултет на СУ, чийто ръководител е от 1965 до 1976 година.

През 1950—1951 г. работи по съвместителство като завеждащ сектор „Музеи" при КНИК, а от 1954—1956 — като заместник-директор на Музея на българо-съветската дружба, на който е един от основателите. От 1951 до 1954 г. е научен секретар на Археологическия институт и музей при БАН. Дългогодишен член е на редколегията на списание „Археология".

Разнообразно и съдържателно е научното дело на проф. Ат. Милчев. Обнародваните у нас и в чужбина над 250 научни и научнопопулярни монографии, студии и статии съдържат редица приноси в областта на българската антична и средновековна археология. Той е признат и широко известен у нас и в чужбина специалист по славянска археология. Като следствие от специализацията му в СССР той посвещава редица общи и частни изследвания на въпроси от социално-икономическото развитие на траките, на тракийската религия, на тракийското приложно изкуство. Основен въпрос, който го занимава, е участието на тракийския етнос и култура във формирането на българския народ и култура.

В областта на славянската археология негова заслуга е издирването и проучването на раннославянски селища в Северозападна и Североизточна България. Наблюденията върху тези паметници и сравняването им с подобни от съседните страни, дават основание на проф. Ат. Милчев в редица изследвания да изтъкне голямата роля на славяните във формирането на средновековната българска култура. Някои от тези изследвания са с полемичен характер и се явяват в противовес на ясно изразената между двете световни войни тенденция в българската археологическа наука да бъде принизявана културно-творческата роля на славянството. Познаването на славянската история и култура го прави желан лектор в редица европейски университети — Москва, Ленинград, Берлин, Лайпциг, Белград, Будапеща, Прага, Братислава, Варшава, Краков и др.

Името и научното дело на проф. Ат. Милчев е свързано с разгърналите се през 50-те години на широк фронт археологически проучвания в първата българска столица Плиска.

Основен дял от неговите научни изследвания заемат регионалните проучвания — в Севлиевско и Троянско, в долината на Средна Струма, в чашата на язовир „Искър" и язовир „Батак", по долината на р. Цибрица, в Габрово и Габровски окръг и др. На тях той посвещава монографични трудове.

Проф. Ат. Милчев участвува с доклади и научни съобщения в десетки наши и международни научни прояви.

Като преподавател в СУ „Кл. Охридски" той обучава много специалисти по славянска и средновековна българска археология, организира производствената им практика, където ги запознава с методиката на археологическите разкопки. Като ръководител на Катедрата по археология в продължение на единадесет години той я превръща в център за подготовка на специалисти на високо професионално равнище. Сам той подготвя седем аспиранти. За преподавателска, научна и обществено-полезна дейност проф. Ат. Милчев е награден с ордени: „Народна република България" — III степен, „9 септември" — II и I степен, „Кирил и Методий" — II и I степен и медали: „25 години народна власт", „40 години народна власт" и много други отличия.

Онова, което характеризира накратко личността на проф. Ат. Милчев, е неговата любов и отговорност към науката, пословичното му трудолюбие, обществена ангажираност, активност и съпричастие към творческия път на младите кадри.

Като честитим 70-атата годишнина на проф. Ат. Милчев, му желаем здраве и още дълги години ползотворен труд!

Избрани трудове на проф. Ат. Милчев

1. Социално-икономически и обществено-политически строй на траките (VIII—IV в. пр. н. е.). — Исторически преглед, VI, 1950, кн. 4—5.
2. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958.
3. Археологическо проучване на с. Алтимир, Оряховско. — ГСУ ФИФ, т. 51, 1958, кн. 1.
4. Археологически разкопки и проучвания в Севлиевско и Троянско. — ГСУ ФИФ. Т. 50, 1957.
5. Към култа на тракийския конник в долината на Средна Струма. — Археология, I, 1959, кн. 1—2.
6. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. ГСУ ФИФ. Т. 53, 1960, кн. 1.

7. Археологически разкопки и проучвания в местността „Асардере"— Плиска през 1959 г.— ГСУ ФИФ. Т. 53, 1960, кн. 2.
8. Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско.—В: Сборник в памет на К. Шкорпил. С., 1961.
9. Археологически разкопки и проучвания в чашата на язовир „Искър".—ГСУ ФИФ. Т. 54, 1961 (в съавторство с Н. Петков).
10. Ранносредновековни накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, V, 1963, кн. 3.
11. Към въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие.—Археология, VI, 1964, кн. 1.
12. Проучване на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — Археология, VI, 1964, кн. 3.
13. Необнародвани паметници от Севлиевско. — Археология, IX, 1967, кн. 2.
14. Разкопки и проучвания в чашата на язовир „Батак".—ИАИ, XXXII, 1970 (в съавторство с Д. Цончев).
15. Материали за археологическата карта на Севлиевско.— Археология, XIII, 1971, кн. 2 (в съавторство с Н. Ковачев).
16. Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето" край с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967—1970 г. —ГСУ ФИФ. Т. 63, 1971 (в съавторство със Ст. Ангелова).
17. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг.—ИАИ, XXXIII, 1972 (в съавторство със Ст. Дамянов).
18. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг.—Археология, XIV, 1972, кн. 1 (в съавторство с Г. Китов).
19. Тракийският град Кабиле в древността.—ГСУ ФИФ. Т. 65, 1973.
20. Формирование староболгарской культуры.—В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973.
21. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско през 1970 г. —В: Разкопки и проучвания, кн. X, 1984 (в съавторство със Ст. Дамянов).
22. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия.— ГСУ ФИФ. Т. 66, 1975, кн. III.
23. Разкопки в Плиска (1945—1970).—Археология, XVI, 1974, кн. 3.
24. Занаятчийски и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска.—В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975.
25. Фрако-кимерийские связи в первом тысячелетие до н. э.—В: Проблемы античной истории и культуры. Докл. XIV Междунар. конф. античников соц. стран „Эйрене". Т. 2. Ереван, 1979.
26. Културно-исторически връзки между Тракия и Южния район на СССР през XII—X в. пр. н. е. —В: България в света от древността до наши дни. Т. I. С., 1979.
27. Материали, открити в занаятчийските и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска.— В: Плиска—Преслав. Т. I. С., 1979.
28. Габрово и неговият окръг през праисторическата и античната епоха.—ГСУ ИФ. Т. 68, 1979.
29. Поселищен живот в долината на Средна Струма през античността. Тракийският град Петра.— Исторически преглед, 1981, кн. 1.
30. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска (1963—1970).—В: Плиска—Преслав. Т. IV. С., 1985.
31. Габрово и неговият окръг през Средновековието(VII—XIV в). —ГСУ ИФ. Т. 69, 1980.

СТЕФКА АНГЕЛОВА

Изложби за етруската култура в Италия

От 16 май до 20 октомври 1985 г. в рамките на една широка научна програма, посветена на етруската цивилизация и на археологическите проучвания в Етрурия, бяха организирани редица изложби. Средище на това голямо културно събитие стана Флоренция, където се намира един от най-богатите археологически музеи в света. Инициативата обхвана и много други градове: Арецо, Кортона, Орбетело, Маса Маритима, Сиена, Волтера, Кюзи и Перуджа.

Експозицията „Етруска цивилизация", представена във Флоренция, имаше общоинформативна функция. Състоеше се от следните раздели: „преди възникването на градски живот", „градът", „форми на експанзия и колонизация", „намесата на Рим". Очертана беше ясно чрез археологическия материал картината на най-ранните исторически периоди. Богати гробни находки, разгледани в по-общите рамки на дворцовата архитектура и на царските погребения, хвърлиха светлина върху първоначалните стремежи за натрупване на богатства. Задълбочено бяха поставени едновременно и проблемите за начините, чрез които се осъществява завоюването на територия, за появяването на градовете, за разделянето на земята, за селскостопанското производство, за рудодобива, градоустройството, обработката на метали и художествените занаяти. Саркофази, урни и други големи каменни изделия в последния раздел изясняваха процесите на постепенната романизация на Етрурия. Представата за света на етруските като нещо статично и тайнствено отстъпи в тази изложба окончателно пред реалността на една динамична и жива култура, органично свързана с двете главни действуващи лица на античната цивилизация—Елада и Рим.

В останалите изложби се обръщаше внимание предимно на отделните съставки на етруската цивилизация, на нейното съдържание.

Изложбата в Арецо „Светилища в Етрурия" имаше за цел да представи в панорамен вид култовите места на етруските с техните различни функции в градския и селския бит. Една част от изложбата бе посветена на създаването и развитието на типовете светилища, на декоративното им оформяне, както и на различните ритуали, станали известни чрез намерения в тях материал. Много добре беше показана разликата, която е съществувала между светилищата, построени в градовете и в емпориите (тържищата). В друг дял от изложбата беше показан характерът на селските светилища, които много често са свързани с някаква определена природна забележителност (напр. извори) или с пътната мрежа.

Проблемът за дворцовата архитектура изпъкна с нова сила чрез находките, открити през последните 15 години. Това бе отразено в изложбата „Жилища и дворци", организирана в Сиена. Експозицията привлече вниманието на зрителя към различните стилове и системи на жилищната архитектура на етруските — от най-ранните жилища до архитектурата на богатите местни аристократи и царския дворец. Материалите от Мурло, Кастелнуово Берарденя, Акуароса, бяха представени в светлината на социално-политическите промени, които превърнаха антична Етрурия от монархия в република.

В изложбата „Рудодобивна Етрурия", организирана в Маса Маритима, Популония и Портофераио, беше показан начинът на експлоатация на мините в областта на Толфа, Гросето и Елба. В концепцията на тази изложба бе поставен за разрешение проблемът—в какъв размер процесът на добив на руди и обработката на получените метали е бил важен елемент в етруската икономика.

Изложбата „Художествените занаяти" представяше възможност да се надникне в историята на етруските и чрез използваните в тяхното ежедневие вещи. Изложбата бе организирана във Волтера и Кюзи—два центъра, разположени в богата с археологически находки област. Тук бяха изложени погребални урни, бронзови изделия, геми, луксозна керамика, събрана от музеи и частни колекции, златни украшения, саркофази, статуи—една доста богата документация за формирането и развитието на занаятчийството в след архаичния период. В град Волтера особено ударение бе поставено върху каменните погребални урни с релефна украса, тъй като те са съществена изява за дейността на местните майстори. А в град Кюзи бяха изложени значителен брой погребални урни и саркофази от елинистическата епоха, при които ясно може да се проследи местната приемственост в погребалната скулптура, водеща началото си от втората половина на VI в. пр. н. е.

„Романизацията на Етрурия: територията на Вулчи" бе тема на изложбата в Орбетело, град, разположен в една област, която предоставя най-добрата възможност да се разкрият начините и средствата, използувани в завоевателната политика на Рим. Новите форми на производството и използуването на местните ресурси, наложени от Рим чрез неговите колонисти, както и акцентът, поставен върху изследването на населените места (колонии, вили), на инфраструктурите (пътища, пристанища), на самите градове (например муниципията Розеле), които се създават през този период, позволяваха да се определят в рамките на тази особено интересна изложба различните промени, станали в течение на векове на територията на един просперираш етруски град, какъвто е Вулчи.

Изложбата „Етруска писменост" бе сензационната изява в Перуджа, град, който има стари традиции в областта на етрускологическите и епиграфско-лингвистичните изследвания. Върху обширното пространство на наскоро реставрираната антична сграда „Рока Паолина" за първи път бяха представени на едно място трите най-дълги текста на етруски език, достигнали до нас. Наред до „Тетулата от Капуа" (V в. пр. н. е.) и „Ципуса от Перуджа" (II в. пр. н. е.), централно място заемаше известният „Liber linteus"—за първи път като цялостен текст в пълен превод.

Около богатата история и паметниците, свързани с етруските, с течение на времето е създадена цяла мрежа от легенди и митове, които нямат нищо общо с документалните факти и истината. В това отношение особено интересна беше и изложбата „Съдбата на етруските", организирана във Флоренция, където исторически бе проследено развитието на този мит, известен като „тайната на етруските".

В Кортона, който още в 1700 г. се очертава като най-големия научен център, занимаващ се с културата на етруските, и в който се създава специална „Етруска академия", бе организирана експозиция, посветена именно на този важен етап в развитието на етрускологията.

Изложбите, всяка една от които имаше своя физиономия, бяха свързани помежду си в представянето на общата картина на етруската култура. Това предизвика силен и обясним интерес, поради което 1985 г. бе обявена в археологическия свят като „година на етруските". Забравени в хранилищата на италианските музеи или съхранявани в частни колекции, старите находки бяха представени заедно с наскоро откритите в един богат и реализиран на високо научно равнище музеен контекст. Резултатите от задълбочени научни търсения станаха достъпни на широката публика посредством най-различни форми на информация, като в същото време беше използувана и компютърна техника, способна да предостави в писмен или във визуален вид желаните сведения. Организираните изложби върху етруската култура са модел за експозиции, които държат сметка за съвременните изисквания и за начина, по който се пристъпва към представянето на една древна цивилизация.

М. РЕХО

Книгопис

Общи съчинения

Ангелов, Димитър, Д. Кашев. С. Чолпанов. Българска военна история. От античността до втората четвърт на XX в. С., БАН, 1983. 340 с.

Рец.: Б. Николова.—Р. Ж. Обществ. науки за рубежом. Сер. 5. История, 1985, № 2, 190—192.

Археологически открития и разкопки през 1984 г. [Науч. съобщения от]—XXX нац. конф. по археология [Сливен 1985]. С., БАН, 1985. 314 с.

От праисторическата, античната и средновековната епоха.

Велев, Димо. Водното стопанство по българските земи и в България.—Хидротехн. и мелиор, 1984, № 8, 26—30; № 9, 23—30; № 10, 21—26.

Венедиков, Иван. Изкуството в България преди идването на българите.—В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 7—15.

От праисторическата епоха до средновековието.

Гинев, Георги. Археологически проучвания в Търговищки окръг. История, резултати, проблеми.—МПК, 1984, № 5, 9—17.

Праистория, античност и средновековие.

Град Тервел и Тервелския край. С., ОФ, 1984. 270 с. с ил.

Авт.: Л. Бобчева, Ив. Домусчиев, Н. Колев, Ат. Атанасов, П. Близнаков.

От праисторическата епоха до съвремието.

Рец.: Жеко Попов. — Векове,

1984, № 6, 81—83.

XXIX национална археологическа конференция в Смолян.— Археология, 1984, № 1, 70—71.

Дремсизова-Нелчинова, Цв., Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983. 103 с., 90 ил.

Рец.: Нина Наумова. — МПК, 1984, № 5, с. 59.

Енциклопедия България. Гл. ред. Владимир Георгиев. Т. 4: М—О. С., БАН, 1984. 799 с. с ил., 5 к.

Сведения за археологически обекти и паметници на много места в тома.

Йохей, Каяма. Буругариа рекиши—нотаби. Токьо, Шинчьошя (Йохей, Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил.

Рец.: Силвия Попова-Милева. — Археология, 1984, № 2—3, 133—134.

Карайотов, Иван. Странджа и морето в културно-исторически аспект. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980. М. Търново, 1984, 65—69.

Ковачева, Теодора. Археологически проучвания в Плевенски окръг. История, проблеми, перспективи. — МПК, 1985, № 1, 29—31.

Праистория, античност и средновековие.

Ковачева, Теодора. Иван Данов (1880—1946).—МПК, 1985, № 1, 52—53.

Дейността му като музеен работник.

Порожанов, Калин. Подводни археологически проучвания по Странджанското крайбрежие през 1980 година. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 70—72.

Станчева, Магдалина. Азбука на малкия археолог. С., Отечество, 1984.

Рец.: Нина Наумова.—МПК, 1984, № 5, с. 59.

Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria. University of Nottingham, 1981. Part 1. Part 2. Edited by A. G. Poulter. Nottingham, 1983, 332 p., 293 p.

Рец.: Велизар Велков.— Археология, 1984, №1, 68—69.

Barnea, Ion. Le christianisme sur le territoire de la République socialiste de Roumanie aux IIIe—XIe siècles.—Etud. balk., 1985, N 1, 92—106.

По лингвистични и археологически данни.

Domaradzki, Mieczyslaw. Polish-bulgarian investigations into the Strumešnica valley.—Recherches archéol. de 1980 (Krakow), 1982, 63—72.

Праистория и античност

Kunstdenkmäler in Bulgarien. Ein Bildhandbuch. Einl., Erl. u. Bildausw. von Pejo Berbenliev. Hrsg. von Reinhardt Hootz. Übers. aus dem Bulg. Assen Tschilingirov. München etc., Deutscher Kunstverl., 1983. LXI. 412 p. ill.

Античност и средновековие.

Lexikon früher Kulturen. Bd. 1—2. Hrsg. von Joachim Herrmann. Leipzig, VEB Bibliogr. Inst., 1984.

Bd. 1. A—L. 533 p. ill.

Bd. 2. M—Z. 448 p. ill., 128 Taf.

Сведения за българските земи през праисторическата и античната епоха на много места в двата тома.

Oppermann, Manfred. Plovdiv—antike Dreihügelstadt. Leipzig etc., 1984. 130. p. ill.

Историята на града през праисторическата и античната епоха.

Oppermann, Manfred. Thraker zwischen Karpatenbogen und Ägäis. Leipzig etc., Urania-Verl., 1984. 268 p. ill.

От бронзовата епоха до римското владичество.

Pillinger, R. Historisch-archäologische Forschungen in Bulgarien 1980—1982 (mit Rückschau und Ausblick).—In: Anzeiger Österr. Akad. d. Wiss., 1983, No1/9, Wien, 1984, 3—23.

Праистория

Авилова, Л. И. Погребальный обряд земледельческих культур энеолита Юго-Восточной Европы. Автореф. дис. канд. ист. наук. М., 1984. 24 с.

Бонев, Александър, Тодор Димов. Приноси към праисторията на Добружда.— Векове, 1985, № 2, 32—39.

Вълчанова, Христина. Къснобронзово могилно погребение от Средните Родопи.—Изв. музеите Юж. България, 10, 1984, 43—55.

Георгиев, Пламен. Бронзовата епоха в Странджа и Сакар — проблеми и проучвания.—В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 25—27.

Гергов, Венцислав. Праисторическо селище в местността Редутите при село Телиш. — МПК, 1985, № 1, 31—33.

Плевенски окръг. Края на енеолита.

Димов, Т., Я. Бояджиев, Х. Тодорова. Праисторическият некропол край село Дуранкулак, Толбухински окръг. — Добруджа, 1, 1984, 74—88.

Иванов, Тотьо. Радинград. Селищна могила и некропол (V—IV хил. пр. н. е.). С., б. г. 48 с. с ил.

Йорданов, Кирил. Североизточна Тракия и Източното Средиземноморие през 1500—1000 г. пр. н. е.—Векове, 1985, № 1, 19—26.

Ковачева, Мери, Веселина Калчева, Цветан Вълков. Принос към археомагнитната скала на времето в праисторията. — МПК, 1984, № 6, 31—35.

Мириманов, Вил. Б. Първобитно и традиционно изкуство. С., Наука и изкуство, 1985. 256 с. с ил.

Неделчев, Неделчо Петров. Проблеми на културните връзки и взаимоотношения в Източното Средиземноморие през II хил. пр. н. е. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. н.“ С., 1985. 21 с.

Панайотов, Иван. За формирането на раннобронзовите култури в българските земи. — Археология, 1984, № 2—3, 7—15.

Станко, В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с.

Рец.: Иван Гацов. — Археология, 1984, № 2—3, 120—121.

Тодорова, Х., В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., БАН, 1983. 127 с. с ил. (Разкопки и проучвания, VIII).

Чохаджиев, Стефан. Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха. — Археология, 1984, № 2—3, 1—6.

Bakalakis, Georgios, Agni Sakellariou. Paradimi. Mainz/Rhein, Philipp von Zabern, 1981. 85 p. ill., 1 Abb., 16 Beil. (Heidelberger Akad. d. Wiss. Internationale Kommission für die Erforschung der Vorgeschichte des Balkans, Monographien. Bd. 2)

Rez.: Henrieta Todorova. — Germania, 63, 1985, No 1, 171—173.

Černych, Efjeni N. Frühmetallurgische Kontakte in Eurasien. — Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden Archäologie, 5, 1983, 1984, 19—34.

Взаимоотношения и с българските земи.

Delpotre, Henri, François Djindjian. Note à propos de l'outillage aurignacien de la couche II de Bacho Kiro. — In: Middle and Early Upper Palaeolothic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 101—103. (Zeszyty Naukowe Uniw. Jagielonskiego, 524. Prace archeologiczne, 28).

Dennel, Robin. Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millenia B. C. Oxford, 1978. (BAR Internat. Ser., 45).

Gatsov, Ivan. Die archäologischen Kulturen der Endphase des Pleistozäns und der frühen Holozäns der westlichen Zone des Schwarzen Meeres und ihre Bedeutung für das Herausbilden der Silexindustrien des Neolithikums. —Recherches archéol. de 1978 (Krakow), 1979, 83—86.

Ginter, Boleslaw, Janusz, K. Kozlowski. Drianovo, district de

Gabrovo, Bulgarie (Gisement du Paléolithique moyen et supérieur dans la grotte Bacho Kiro). — Recherches archéol. de 1974 (Krakow), 1976, 90—92.

Haesaerts, Paul, Svoboda Sirakova. Le Paléolithique moyen à pointes foliacées de Mousselievo (Bulgarie). — In: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 35—63 (Zeszyty Naukowe Uniw. Jagielonskiego. Prace archeologiczne, 28).

Hänsel, B. Burgenbau und Zentrumsbildung im spätbronzezeitlichen Südosteuropa nordlich der Ägäis. — In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin etc., 1962, 229—242.

Ivanova, Stefanka. Cultural differentiation in the Middle Palaeolithic on the Balkan Peninsula. — In: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 13—33 (Zeszyty Naukowe Univ. Jagielonskiego, 524. Prace archaeologiczne, 28).

Kopacz, Jerzy. Archaeological Abstracts — The Neolithic of East-Central Europe. Bulgaria.— Sprawozdania archaeologiczne, 36, 1984, 289—290.

Kozlowski, J. K. L'aurtgnacten dans les Balkans. — Etudes et Recherches Archéol. de l'Univ. de Liège, 1983, N 1. Aurignacien et Gravettien en Europe. Actes des réunions de la 10e Commission de l'UISPP „Aurignacien-Périgordien-Gravettien et cultures dérivées. Fasc. 1. Nice, 1976, 273—274, 4 fig., 2 tabl.

Пещерата Бачо Киро.

Kozlowski, Janusz K. Le Bachokirien — la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe (quelques remarques à propòs de la position stratigraphique et taxonomique des outillages de la couche II de la grotte Bacho Kiro). — In: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 77—99 (Zeszyty Naukowe Uniw. Jagielonskiego, 524. Prace archeologiczne, 28).

Kozlowski. Janusz K. Kilka uwag w sprawie stanowisk paleolitycznych w okoliach Warny (Bulgaria) (na marginesie artykulu N. Džambazova i A. Margosa). — Zeszyty Naukowe Uniw. Jagielonskiego, 73. Prace archeologiczne, 5, 1963, 7—18.

Makkay, J. The earliest Use of Helmets in South-East Europe. — Acta archaeol. Acad. Sc. Hung., 34, 1982, No 1—4, 3—22.

Шлемове от неолита и енеолита от българските земи.

Patay, P. Gondolatok a zézkor fémmuvesseger röl és tarsadalmárol. — Archaeologiai ertesitö 1983, No 2, 247—251.

Проблеми на древната металургия през енеолита на територията на Югоизточна Европа.

Sirakov, Nikolai. Analythical study on blanks from the Cave Samuilitsa II (an example of application of attribute correlation method). — In: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 65—76 (Zeszyty Naukowe Uniw. Jagielonskiego, 524. Prace archeologiczne, 28).

Sirakov, Nikolai. Reconstruction of the middle palaeolithic flint assemblages from the Cave Samuilitsa II (Northern Bulgaria), and their taxonomical position seen against the palaeolith of South-Eastern Europe. Krakow, Ossolineum, 1983. 100 p., XXXV pl. (Folia quaternaria, 55).

Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Bd. 1. Hrsg. v. Bernhard Hensel. Bad Bramsted, Moreland Editions, 1982. XI, 408 p. ill. (Südosteuropa-Jahrbuch, Bd. 13).

Rez:. Henrieta Todorova. — Germania, 63, 1985, No 1, 194—197.

Todorova, H. Die spätbronzezeitliche Siedlung auf der „Grossen Insel" bei Durankulak (Bulgarien). — In: Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin etc., 1982, 417—425.

Vasič, Rastko. The chronology of the early Iron age in the Socialist Republic Serbia. Oxford, 1977. 152 p. ill. (BAR Internat. Ser., 31).

Връзките със северозападните български земи.

Velkov, V. Ancient settlements in Thrace. — Journal of Indo-European studies, 11, 1983, No 3—4, 194—216.

Античност

Агре, Даниела. Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила. — Археология, 1984, № 2—3, 72—79.

Открита през 1925 г. при с. Дуванлий, Пловдивски окръг.

Балабанов, Петър. Тракийски тюрсис близо до Бургас. — Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 11—38.

Балабанов, П. Тюрзис во Фракии. — Thracia, 7, 1985, 115—122.

Боев, Петър, Нели Кондова-Чоликова, Славчо Чолаков. Антропологично проучване на материали от античния некропол на Августа Траяна. — Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 80—102.

Вачева, Красимира. Opus quadratum в българските земи (V в. пр. н. е.—IV в. на н. е.).— Археология, 1984, № 2—3, 15—30.

Вълев, Петър. Наблюдения върху плана на гробницата при село Свещари [Разградски окръг]. — МПК, 1984, № 6, 21—25.

Вълев, Петър. Слънчевият часовник от Дуросторум. — Археология, 1984, № 2—3, 84—92.

Гиндин, Л. А. Древнейшая ономастика Восточных Балкан (фрако-хето-лувийские и фрако-малоазийские изоглоссы). С., БАН, 1981. 239 с.

Рец.: А. А. Молчанов. — ВДИ, 1985, № 2, 170—178; Л. С. Баюн, В. П. Яйленко. — ВДИ, 1985, № 2, 178—184.

Делев, Петър. Археологически проучвания в района на Малко Търново. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 45—50.

Материали от античната епоха.

Димитрова-Милчева, Ал. VIII международен симпозиум по античен бронз в Стара Загора. — Археология, 1984, № 2—3, 135—136.

Динков, Божидар. Етруската загадка. С., БАН, 1984. 126 с., 20 л. ил.

Домарадски, Мечислав. Келтите на Балканския полуостров IV—I в. пр. н. е. С., Наука и изкуство, 1984. 176 с. с ил., 24 л. ил.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Вилата край с. Мадара, Шуменски окръг. — Разкопки и проучвания, 11, 1984, 74—126.

От римската епоха.

Иванов, Румен. Улпия Ескус в светлината на археологическите разкопки. — Векове, 1985, № 1, 63—67.

Йорданов, Кирил. Четвърти международен конгрес по тракология. — Векове, 1984, № 6, 87—88.

Калчев, Кр. Гробни съоръжения и погребален ритуал в южния некропол на Августа Траяна (II—IV в.). — Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 77—87.

Кисьов, Костадин. Некрополи от старожелязната епоха в Родопите. — Векове, 1985, № 2, 52—56.

Китов, Георги. Произход и развитие на стила при животинските изображения в тракийското изкуство. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 22—24.

Китов, Георги, К. Шалганов, Н. Крайнов. Траките в Ловешки окръг. С., Окр. съвет за култура, 1980. 30 с., 11 с. ил.

Колев, Борис. Още няколко неизвестни скални гробници в Източните Родопи. — Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 53—68.

Тракийски гробни съоръжения.

Коледаров, Петър. За първото отбелязване на Странджа върху географската карта. Името на светилището при М. Търново и локализацията на стратегията Селетика и територията, населявана от племето селети в района му. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 21—24.

Кратък исторически справочник. 2. доп. изд. Т. 1: Старият свят. С., Нар. просвета, 1984. 304 с. с ил., 16 цв. ил.

Авт.: Маргарита Тачева, А. Данов, В. Данова. К. Йорданов.

Сведения за българските земи на много места в тома.

Крыкин, С. М. Внешнее завоевание и судьбы античного города на примере римских провинций Фракия и Мёзия в I—III вв. н. э. — В: Раннеклассовые формации. Теоретические проблемы становления государства и города. М., 1984, 59—70.

Лазаров, Румен, Иван Бъчваров. Нови данни за предримския Дуросторум.— Добруджа, 1, 1984. 89—93.

Три амфори.

Маджаров, Митко. Новооткрита базилика в околностите на гр. Хисаря. — Изв. музеите Юж. България, 7, 1981, 63—70.

Маразов, Иван. Опит за реконструкция на хипомита в древна Тракия. — Изкуство, 1985, № 3, 20—30.

Маразов, Иван. Художественото наследство на българските земи. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 16—21.

Тракийското изкуство.

Неверов, О. Я. Гностические геммы с юга СССР. — Thracia, 7, 1985, 143—146.

Николов, Васил. Искърският пролом в древността. — София, 1985, № 3, с. 18.

От средата на I хил. пр. н. е. до VI—VII в.

Николов, Д. Организация сельского хозяйства в Римской Фракии. — Thracia, 7, 1985, 59—65.

Д(имитър) Н(иколов). VII международен симпозиум по античен бронз в Римската империя и древна Тракия — МПК, 1984, № 5, с. 60.

От 28 май до 1 юни 1984 г. в Стара Загора.

Николов, Димитър. Тракийската вила при Чаталка, Старозагорско. — Разкопки и проучвания, 11, 1984, 5—73.

Раевски, Д. С. Елинските художествени занаяти в Скития и Тракия. — Изкуство, 1985, № 2, 22—26, 48.

Русева, Малвина. Куполните гробници в Странджа. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 51—58.

Станилов, Станислав. Преданието от Хамбарлий. — Хоризонт, 1984, № 4, 102—107.

Античен надгробен камък, открит в с. Маломирово, Ямболски окръг.

Станчева, Магдалина. За точно използуване на археологическите данни. — Археология, 1984, № 1, 67—68.

По повод публикацията на Д. Николов за вила рустика в кв. Обеля в сп. Археология, 1982, № 3—4, 74—76.

Стоянов, Тотко. Бизня като център на тракийската култура. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 35—44.

Стоянов, Тотко. Оброчните релефи на Артемида (Диана)-ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха. — Археология, 1984, № 2—3, 31—45.

Танчева-Василева, Н. Новооткрита засводена гробница при с. Борисово, Ямболски окръг.— Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 69—76.

От края на II — началото на III в.

Теоклиева, Е. Фракийские пещерные поселения в Страндже.— Thracia, 7, 1985, 91—96.

Толстиков, В. П. О системе обороны акрополя Пантикапея.— Thracia, 7, 1985, 97—114.

Фол, Александър, Тошо Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. и атлас. Ч. 1—2. С., БАН, 1983.

Rez.: Rumjana Georgieva.— Bulg. histor. rev., 1984, N 3, 123—125.

Фол, Александър. Хиперборейският диагонал. — Векове, 1984, № 6, 78—79.

Фол, Александър. Четвърта година „Гетика". — Изкуство, 1985, № 2, 18—21.

Хараламбиева, Анна. Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите.— Археология, 1984, № 1, 45—52.

Чапъров, Божидар. Пътят Кабиле — Ускудама през първото хилядолетие преди новата ера.— В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 28—34.

Шелов, Д. Б. Римские бронзовые сосуды в Восточной Европе. — Thracia, 7, 1985, 18—23.

Янков, Димитър. VIII международен симпозиум „Античен бронз в Римската империя и Тракия".—Векове, 1985, № 1, с. 94.

През м. май 1984 г. в Стара Загора.

Actes du IIe *Congrès International de Thracologie* (Bucarest 4—10 septembre 1976). Vol. 1—2. Histoire et archéologie. Ed. par Radu Vulpe. Bucureşti, Ed. Academiei R. S. R., 1980. 470p., 462 p.

Rez.: Friedbert Ficker. — Südostforschungen, 43, 1984, 319—322.

Alexandrescu, Petre. Le groupe de trésors thraces du nord des Balkans (II). — Dacia, 28, 1984, No 1—2, 85—97, 4 p. ill.

Паралели с апликации от българските земи (Враца, Свещари).

Bavant, Bernard. La ville dans le nord de l'Illyricum (Pannonie, Mésie I, Dacie et Dardanie). — In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par. l'Ecole fr. de Rome (Rome 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 245—287.

По археологически данни.

Biernacka-Lubanska, Malgorzata. Uwagi o niektorych cechach nadczarnomorskich umocnien obronnych Tracji w okresie wczesnobizantyjskim. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 255—264.

Biernacki, Andrzej Boleslaw. Struktura funkcjonalno-acrhitektoniczna aglomeracji miejskiej Diocletianopolis (Hisar) w okresie 2 pol. III—pol, V wieku. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 329—363.

Bülow, G. v. Neues aus der Alten Welt. . . Bulgarien.—Das Altertum, 1985, No 2, 126—127.

Гробницата в Свещари, Разградски окръг.

Concilium Eirene XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference, Prague 31. 8—4. 9. 1983. Vol. I—III. Praha, 1983. 346 p., 422 p., 270 p.

Rez.: Virginia Barberova. — Etud. balk., 1984, No 3, 156—159.

Dimitrov, Petăr. Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam 21st to 26th september 1984. — Балк. езикозн., 1985, № 1, 61—64.

Dimitrova, Aleksandra. Forma do produkcji terra sigillata znaleziona w Novae (Moesia Inferior). — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 243—249.

Döhle, B. Principia des spätrömischen Limeskastells Iatrus (Moesia Inferior). — Thracia, 7, 1985, 147—158.

Dremsizova-Nelčinova, Cv. Notes sur l'économie des villes en Thrace et en Mésie. — Thracia, 7, 1985, 72—78.

Fischer, F. Thrakien als Vermittler iranischer Metallkunst an die frühen Kelten. — In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Bd. 1. Text. Mainz/Rhein, 1983, 191—202.

Fontes historiae Thraciae thracumque. Ed. Zl. Gočeva, V. Tăpkova-Zaimova, V. Velkov. S., BAN, 1981, 329 p.

Rez.: Radislav Hošek. — Eirene, 21, 1984, p. 138.

Gočeva, Zlatozara. Début d'une nouvelle époque — Nicopolis ad Istrum. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 215—219.

Gočeva, Zlatozara, Manfred Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 2: Regio oppidi Tărgovište, Abritus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae. Leiden, E. J. Brill, 1984, 142 p., 39 l. ill. (Corpus cultus Equitis Thracii, II, 2).

Gočeva, Zlatozara. Der thrakische Festungsbau und sein Fortleben im spätantiken Fortfikationssystem in Thrakien. — In: Griechenland — Byzanz—Europa. Berlin, 1985, 97—108. (Berliner byzantinische Arbeiten, 52).

Hatlas, Jerzy. Legaci legionu I Italskiego. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 263—266.

Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau 2. Ergebnisse der Ausgrabungen 1966—1973. Berlin, Akademie-Verlag, 1982. 242 p., 87 pl. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 17).

Rez.: Mathilde Grünewald. — Bonner Jahrbücher, 184, 1984, 785—787.

Ivanov, Rumen. 80th Anniversary of the First Archaeological Excavations at Ulpia Oescus. — Bulg. histor. rev., 1984, N 4, 109—112.

Kabakčieva, Gergana. Z badan nad niektórymi typami ceramiki rzymskiej z Tracji z I—III w. n. e.— Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 309—327.

Kilitanova-Komitova, Z. Burial Customs and Rituals as Evidenced in Thracian Necropolises in the Regions of the Greek Colonies on the western Black Sea Coast. — Thracia, 7, 1985, 135—137.

Kolendo, Jerzy. Opisy wschodnich Balkanow w Getica Jordanesa i ich zrodlo — Historia gocka Kasjodora. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 125—132.

Kubczak, Jerzy. Trackie a scytyjskie ozdoby rzedu konskiego w ukladzie rotacyjnym. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 65—78.

Ladomirski, Andrzej. Komunikacja dolina Strymonu w czasach rzymskich. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 225—233.

Lexikon der Antike. Leipzig, VEB Bibliogr. Inst., 1984. 639 p. ill., 54 Taf.

Сведения за археологически обекти и находки на много места в тома.

Luchey, H. Thrakien als ein Ort der Begegnung der Kelten mit der iranischen Metallkunst. In: Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Bd. 1. Text. Mainz/Rhein, 1983, 313—329.

Mohen, J.-P. Les architectures mégalithiques. — La Recherche, 15, 1984, No 151, 1528—1538.

Мегалитни съоръжения и от българските земи.

Moscalu, E. Ceramica Traco-Getica. Bucureşti, 1983. 514 p. (Biblioteca muzeologica).

Mrozewicz, Leszek. Romanizacja Mezji Dolnej — zarys problemu. —Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 109—124.

Mrozewicz, Leszek. Ze studiów nad rola canabae w procesie urbanizowania terenów pogranicza rénsko-dunajskiego w okresie Wczesnego Cesarstwa. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 285—297.

Muşeteanu, Crişan. Capsule de sigilii romane din Dacia şi Moesia Inferioară. — SCIV, 35, 1984, No 4, 361—365.

Najdenova, Vrbinka. Chronologia zabytkow zwiazanych z kultem Mitry z terenow Mezji Dolnej i Tracji. — Balcanica Posnaniensia 1, 1984, 217—224.

Olczak, Jerzy. Szklane lampy oliwne z rzymskiego i wczesnobizantyjskiego miasta Novae. — Acta Univ. Nicolai Copernici, 148. Archeologia, 10, 1984, 3—50.

Olczak, Jerzy. Z badan nad oswietleniem rzymskiego i wczesnobizantyjskiego miasta Novae. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 267—283.

Owczarek, Leonard. Zwiazki grecko-trackie. Wybrane zagadnienia. Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 79—85.

Pajakowski, Wlodzimierz. Pochodzenie pajonow: historia i stan badan, perspektywy badawcze. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 47—64.

Parnicki-Pudelko, Stefan. Kazimierz Majewski (1903—1981) jako badacz i organizator badan nad rzymska kultura w Bulgarii. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 13—20.

Parnicki-Pudelko, Stefan. Wczesnochrzescijanska basylika episkopalna w Novae. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 271—304.

Pillinger, R. Das Grabmal von Ossenovo (Bulgarien) in Rahmen des frühen Christentums der westlichen Schwarzmeerküste. — In: Anzeiger. Österr. Akad. der Wiss., 1983, No 1/9. Wien, 1984, 196—233.

Popovič, Vladislav. Byzantins, Slaves et autochtones dans les provinces de Prévalitane et Nouvelle Épire. — In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par l'Ecole fr. de Rome (Rome 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 181—243.

Находки на славянски метални фигурки и фибули от културата Комани-Кружа и в българските земи.

Press, Ludwika. Laznie rzymskie w Bulgarii. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 175—190.

Prostko-Prostynski, Jan. Technika obrony bram w okresie rzymskim i wczesnobisantyjskim na przykladzie fortyfikacji Mezji Dolnej i polnocznej Tracji. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 265—270.

Ritook, Zsigmond. Thraker in der Ilias. — In: Griechenland—Byzanz—Europa. Berlin, 1985, 11—15 (Berliner byzantinische Arbeiten, 52).

Rolley, Claude. VIIIe colloque international sur les bronzes antiques, Sofia—Stara Zagora, 27 mai—1er Juin 1984. — Rev. archéologique, 1984, No 2, 355—356.

Sadurska, Anna. Funkcja i geneza motywow mitologicznych w rzezbie z Novae. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 191—203.

Sadurska, Anna. Rzezby z nekropoli twierdzy legionowei Novae. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 251—263.

Σαμσαρης, Δήμητρη Κ. Ὁ ἐξελληνισμός της Θράκης κατὰ την ἑλληνική καὶ ρωμαική ἀρχαιότατα. Θεσσαλονίκη, 1980.

Rez.: Radislav Hošek. — Eirene, 21, 1984, 138—139.

Sarnowski, Tadeusz. Na marginesie dyskusji nad rodowodem nazwy Dolnomezyjskiego miasta Novae. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 221—232.

Sarnowski, Tadeusz. Poczatki legionowego budownictwa w Novae i wojny dackie Domicjyna i Trajana. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 143—169.

Sasselov, D. Einige Erscheinungen der poströmischen Architektur in Thrakien. — In: Proceedings of the VIIth Congress of the International Federation of the Societies of Classical Studies. 2. Budapest, 1984, 119—122.

Săselov, D. Römische Stadtstrassen von Anchialos. — Thracia, 7, 1985, 138—142.

Schindler, W. Der Iphigenie-Krater in Varna — ein Restitutionsstuck. — Thracia, 7, 1985, 123—134.

Strzelczyk, Jerzy. Plemiona germanskie i ich rola w dziejach Polwyspu Balkanskiego. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 133—141.

Szubert, Waldemar. Kult Herosa Trackiego w Odessos. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 205—216.

Szubert, Waldemar. Uwagi na temat architektury sakralnej miast Mezji i Tracji. — Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 299—317.

Velkov, Velizar. Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1980, 303 p.

Rez.: Radislav Hošek. — Eirene, 21, 1984, 139—140.

Wolski, Josef. Rola Tracji w okresie Wczesnego Cesarstwa. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 103—108.

Средновековие

Ангелов, Димитър. Българинът в средновековието (светоглед, идеология, душевност). Варна, Г. Бакалов, 1985. 339 с.

Андреев, Красимир. Картографиране на българското ранносредновековно укрепяване VII—XI в. — Геодезия, картогр., земеустр., 1985, № 1, 26—30.

Арменски пътеписи за Балканите. XVII—XIX в. Сборник. Състав, прев. от древноарм., коментар Агоп Орманджиян. С., Наука и изкуство, 1984. 248 с. (Чужди пътеписи за Балканите, 5).

Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с. с ил., 8 цв. ил.

Рец.: Живко Аладжов. — Археология, 1984, № 2—3, 124—126.

Бакалов, Георги П. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). С., Наука и изкуство, 1985. 208 с.

Балкански, Тодор, Едуард Хашходжов. Към въпроса за първобългарския Тагра́ (Тангра, Тенгри). — Бълг. етнография, 1984, I 3, 41—51.

Бешевлиев, Веселин. Първобългари. История. С., ОФ, 1984. 230 с. с ил. и репрод.

Рец.: Христо Димитров.—ИПр 1985, № 1, 86—90.

Божков, Атанас. За българската тератология през XIII—XIV в. — Изкуство, 1985, № 1, 28—37.

Божков, Атанас, Асен Василиев. Художественото наследство на манастира Зограф. С., Наука и изкуство, 1981. 468 с. с ил.

Рец.: Теофана Матакиева-Лилкова. — МПК, 1984, № 5, 57—58.

Венедиков, Иван. Медното гумно на прабългарите. [Изследване]. С., Наука и изкуство, 1983.

Рец.: Пламен Бочков. Към корените на народната памет. — Бълг. фолклор, 1984, № 3, 89—91.

Вернер, Йоаким. Хан Кубрат и неговият гроб в Малая Перещепина при Полтава. — Отечество, 1984, № 24, 8— 9.

Винников, А. З. Славяно-алано-болгарские контакты в лесостепном Подонье. — В: Тезисы докладов советской делегации на IV международном конгрессе славянской археологии, София, сентябрь 1980 г. М., 1980, 7—8.

Витлянов, Стоян. За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска.— Археология, 1984, № 2—3, 95—103.

Въжарова, Живка. Некропол край с. Черниче-Крупник, Благоевградски окръг. — Изв. Бълг. истор. д-во, 36, 1984, 5—20.

Християнски некропол от IX—X в.

Гатев, Пейо. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. С., БАН, 1985. 164 с. с ил., 3 табл., 8 с. л. ил. (Разкопки и проучвания, 12).

Геров, Георги. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. — Изкуство, 1985, № 3, 31—39.

Дамянов, Стефан. Проучванията в Дебелт — проблеми и перспективи. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 91—93.

Джурова, Аксиния. Сбирката от славянски ръкописи във Ватиканската апостолическа библиотека. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 57—60.

Димитров, Божидар, Красимир Станчев. Бронзов кръст-енколпион със старобългарски надпис. — Нумизматика, 1985, № 1 40—42.

От фондовете на Лувъра.

Димитров, Божидар. Българите в средновековната морска картография XIV—XVII век. С., 1984. 44 с., 70 карти-прил.

Рец.: Христо Димитров. — Векове, 1985, № 2, 87—89.

Димитров, Христо. Аулите на ранносредновековна България (VII—IX в.). — ИПр, 1985, № 2, 48—65.

По исторически и археологически данни.

Добрев, Петър. Етногенезис и култура на прабългарите (гносеологически проблеми). — Пробл. културата, 1985, № 2, 50—60.

Значение на археологическите проучвания за изследването на проблема.

Дражева, Цоня. Сграфито керамика от средновековния Дебелт. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 94—98.

Камбуров, Петър. Средновековен скален манастир и църкви край с. Сваленик [Русенски окръг]. — Векове, 1985, № 2, 40—46.

Кирило-Методиевска енциклопедия. В 3 т. Гл. ред. Петър Динеков. Ред. кол. Боньо Ангелов и др. С., БАН, 1985—

Т. 1. А—З. Ред. Лиляна Грашева, Светлина Николова. 1985. 740 с. с ил.

Съдържа статии за средновековната материална култура, архитектура, изкуство.

Культура болгарского средневековья. Каталог выст. Вступ. статьи А. Анчев и др. М., Сов. художник, 1983. 116 с. с ил.

Манова, Екатерина. Българска стенопис XVI—XVII век. С., БАН, 1985. 86 с., 32 л. репрод.

Мичев, Михаил. Изчезнали селища в предбалканската зона на Врачанско и Ботевградско през XV—XIX век. — Изв. Бълг. истор. д-во, 36, 1984, 21—48.

Данни за археологически обекти.

Мушанов, Никола. Хранителка на история. — София, 1985, № 2, 9—10.

Църквата „Св. Петка Самарджийска“ в София.

Нешева, Виолета. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. — Археология, 1984, № 2—3, 109—119.

Овчаров, Николай. Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий.— Археология, 1984, № 1, 63—66.

Датиран в XI—XII в.

Овчаров, Николай. Художественият образ у Йоан Екзарх и в преславската рисувана керамика. — Пробл. културата, 1985, № 2, 38—49.

Паскалева, Костадинка. Ктиторският портрет в българската стенна живопис през XV—XVI в. —В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 50—55.

Петрова, Павлина. Археологическо проучване на архитектурни комплекси от IX—X в.— Археология, 1984, № 1, 52—63.

Попов, Атанас. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., БАН, 1982. 167 с.

Рец.: Димитър Янков. — Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 103—108.

Попов, Атанас. Металургичен център в Търновград. — Векове, 1985, № 1, 50—58.

Попов, Атанас. Странджанско-Сакарският граничен район през Средновековието.—В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. от II интердисц. симп. „Странджа-Сакар“, М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 73—90.

Попова, Диана. Към въпроса за художествено ателие или школа в Несебър от края на XVI и началото на XVII век. — Изкуство, 1985, № 2, 34—41.

Прашков, Любен. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 41—49.

Рашев, Рашо. Конникът в старобългарското изкуство. — Археология, 1984, № 2,—3, 60—69.

Рашев, Рашо. Научна сесия в Шумен.—Векове, 1985, № 2, 92—93.

Проведена на 14 ноември 1984 г. във връзка с 10-годишнината от създаването на Филиала на АИМ при БАН—Шумен.

Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., Наука, 1982. 280 с., 136 л. ил. (Археология СССР, 14).

Рец.: Чавдар Бонев. Новый вклад в исследование ранней истории славян. — Etud. balk., 1984, No 3, 145—148; Радослав Василев. — Археология, 1984, № 2—3, 126—130.

Станилов, Станислав. Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. — Археология, 1984, № 2—3, 103—109.

От VIII—X в.

Тотев, Константин. Бронзова иконка от Царевец. — Векове, 1985, № 1, 68—69.

Тотев, Константин. Към въпроса за култа на Йоан Кръстител през Второто българско царство. — Векове, 1985, № 2, 13—17.

По археологически данни.

Харбова, Маргарита. Градоустройствената приемственост при развитието на селищата по нашите земи (XV—XVIII в.).— СпБАН, 1985, № 1, 23—34.

Цончева, Мара. Художествени школи в изкуството на Първата българска държава (VIII—нач. на IX в.).—В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 25—40.

Aladžov, Živko. T. Die Religion der heidnischen Protobulgaren im Lichte einiger archäologischer Denkmäler. — Praehistor. Zft., 60, 1985, No 1, 70—92.

Baratte, François. Les témoignages archéologiques de la présence slave au sud du Danube.— In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par l'Ecole fr. de Rome (Rome, 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 163—180.

Bosilkov, Svetlin. 12 bolgar ikon. Budapest, Corvina, 1984. 60 p. ill.

La Bulgarie médiévale. Art et civilisation. [Catalogue d'exposition]. Paris, Assoc. Fr. d'Action Artistique, 1980. 224 p. ill.

Diaconu, Petre. Extension du Premier Etat bulgare au nord du Danube (VIIIe—Xe siècles). La culture matérielle. — Etud. balk., 1985, No 1, 107—113.

Dimitrov, Dimităr. La culture matérielle sur la rive septentrionale gauche du Bas-Danube aux VIe—Xe siècles.—Etud. balk., 1985, N 1, 114—132.

Ferjančič, Božidar. Invasions et installation des Slaves dans les Balkans. — In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par l'Ecole fr. de Rome (Rome, 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 85—109.

По археологически данни от VI—VII в.

Kurnatowska, Zofia. Sympozjum „Balkany i Polska w Starożytnosci i sredniowieczu". — Slavia antiqua, 29, 1983 (1984), 301—302.

От 17 до 19 май 1982 г. в Познан.

László, Gyula, Istvan Racz.. The treasure of Nagyszentmiklos. Budapest, Corvina, 1984. 184 p. ill.

Moutsopoulos, Nikolas C. Le tombeau du tsar Samuil dans la Basilique de Saint Achille à Prespa. — Etud. balk., 1984, No 3, 114—126.

Moss, Linda. Some evidence for, and causes of stylistic change at Pliska and Preslav. — Старобългаристика, 1984, № 3, 70—73.

Parczewski, Michal. Znaleziska wczesnosredniowieczne w wysokokorskich partiach Pirinu (Poludniowo-Zachodnia Bulgaria). —Slavia antiqua, 29, 1983 (1984), 205, 219.

Stojnev, Anani. De nouveau sur Tangra. — Bulg. histor. rev., 1984, No 4, 66—71.

Szamalek, Krzysztof. Wczesnosredniowieczna ceramika z Oderscy. — Slavia antiqua, 29, 1983 (1984), 143—174.

Teodor, Dan G. Origines et voies de pénétration des Slaves au sud du Bas-Danube (VIe—VIIe siècles). — In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par l'Ecole fr. de Rome (Rome, 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 63—84.

По археологически данни.

Tschilingirov, Assen. Die Kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. München, C. H. Beck, 1979. 402 p. ill.

Rez.: Friedbert Ficker. — Südostforschungen, 43, 1984, p. 529.

Vaklinov, Stančo. Kultura starobulgarska (VI—XI w). Przel. z bulg. Katarzyna Wierzbicka. Warszawa, Panstw. Inst. Wyd., 1984. 328 p., 26 p., tabl., ill., fotogr., m.

Vana, Zdenek. Die Welt der alten Slaven. Praha, Artia, 1983. 239 p. ill.

Рец.: Станислав Станилов. — Археология, 1984, № 2—3, 131—133.

Нумизматика

Аладжов, Живко. Съкровище от византийски златни монети от Плиска. — Нумизматика, 1985, № 1, 31—40.

Божкова, Бистра. Два печата на Август. — Нумизматика, 1984, № 4, 15—19.

Борисов, В. А. О некоторых вопросах истории наградной системы Болгарии 1879—1944 гг. —В: Геральдика. Материалы и исслед. Л., 1983, 27—46.

Бъчваров, Иван. Нов имитативен монетен тип от първата половина на XIII век. — Нумизматика, 1984, № 4, 20—24.

Владимирова, Дочка. Екзагии от Долна Мизия. — Нумизматика, 1985, № 1, 22—31.

Дерменджиев, Христо П. Българските медали, знакът и значките за Отечествената война в България 1944—1945 година.— Веонноистор. сборник, 1985, № 3, 77—92.

Димитров, Димитър Й. За монетната циркулация на Пауталия. —Нумизматика, 1985, № 1, 11—21.

Димитров, Камен. Монетосеченето на тракийския владетел Скосток според монетното съкровище от Пловдив (IGGH N 869). — Изв. музеите Юж. България, 10, 1984, 58—81.

Драганов, Димитър. Кабиле и монетосеченето на Скосток.— Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 39—52.

Драганов, Димитър. Монети и монетна циркулация в Кабиле V—III в. пр. н. е.—В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 24—29.

Карайотов, Иван. Хронология на месамбрийските тетрадрахми. —Нумизматика, 1984, № 4, 5—14.

Лазаров, Михаил. Епиграфски потвърждения на нумизматичните данни за скитските царе в Добруджа. — В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 21—23.

Панайотов, Николай. Османотурски сребърни и бронзови печати от Провадийския музей.— Нумизматика, 1984, № 4, 25—31.

Прокопов, Иля. За разпространението на сребърните тетрадрахми с името на квестор Езилас в югозападните български земи и тяхното датиране. — Нумизматика, 1985, № 1, 3—11.

Радев, Валентин. За някои съвременни медали в България и за техните автори. — Нумизматика, 1984, № 4, 32—38.

Стефанова, Анастасия. Някои проблеми на бронзовото монетосечене на Аполония Понтика. —В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 30—33.

Доклад, изнесен на симпозиума „Тракия Понтика", Созопол 1982 г.

Стефанова, Анастасия. Търговските връзки на Аполония Понтика V—IV в. пр. н. е.— В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 15—17.

Христова, З. Международен симпозиум по нумизматика Естергом — Будапеща. — Нумизматика, 1984, № 4, 43—44.

Целакоски, Наум. Преданијата и старите печати на манастирот Свети Наум. — Лихнид. Зборник на трудови, 5, 1983, 13—25.

Юскеселиев, Борис. Монетите и фотографските им образи.— Бълг. фото, 1984, № 7, 26—29.

Юрукова, Йорданка. Историческият метод в българската нумизматика. Международни научни изяви (1972—1982 г.).—В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 3—4.

Юрукова, Йорданка. Нови наблюдения върху хронологията и локализацията на центровете на тракийското племенно монетосечене. — В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 5—14.

Юрукова, Йорданка. Тракийският град Тонзос. — В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 34—40.

Доклад, изнесен на симпозиума „Тракия Понтика", Созопол 1982 г.

Д-р Янчо Янев на 50 г.— Нумизматика, 1984, № 4, 3—5.

С библиография на трудовете му.

Bursche, Aleksander. Emisje autonomiczne Mezji i Tracji oraz ich rozpowszechnienie w Europie Srodkowo-Wschodniej. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 235—244.

Dimitrov, Kamen. The Coinage of the Thracian Ruler Skostokos according to the Coin Hoard from Plovdiv, 1907 (IGGH N 869). —Bulg. histor. rev., 1984, No 4, 71—87.

Draganov, Dimităr. The Minting of Silver Coins of Cabyle and of King Cavarus. — Etud. balk., 1984, No 4, 94—109.

Jordanov, Ivan. Molybdobulles de Boris-Mihail (865—889) et de Siméon (893—913).—Etud. balk., 1984, No 4, 89—93.

Konik, Eugeniusz. Monety znalezione w Novae (Swisztow, Bulgaria) w roku 1977 i 1979 na odcinku II, ha XV. — Balcanica Posnaniensia, 1, 1984, 171—174.

Krzyžanowska, Aleksandra. Monety rzymskie i bizantyjskie znalezione w czasie wykopalisk na grodzisku w Odercy (Bulgaria).— Slavia antiqua, 29, 1983 (1984), 179—203.

Metcalf, David M. The Mint of Thessalonica in the Early Byzantine Period. — In: Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque org. par l'Ecole fr. de Rome (Rome, 12—14 mai 1982). Rome, 1984, 111—129.

Youroukova, Jordanka. La ville thrace de Tonzos. — In: Mélanges offerts à l'acad. Emile Condurachi. Bucarest, 1984.

Епиграфика

Васильев, Д. Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с.

Рец.: Веселин Бешевлиев.— Археология, 1984, № 2—3, 130—131.

Вахтел, Клаус, Върбинка Найденова. Паметници за култа на Либер и Митра от Ятрус (Долна Мизия). — Археология, 1984, № 1, 39—45.

Посветителни надписи върху жертвеници.

Велков, Велизар. Възпоменателен надпис за император Анастасий (491—518) от Рациария. —Археология, 1984, № 2—3, 92—94.

Герасимова-Томова, В. Глинена търговска марка от Кабиле. — В: Антична нумизматика в България. С., 1984, 41—44.

Доклад, изнесен на симпозиума „Поселищен живот в Тракия", Ямбол 1982 г.

Герасимова-Томова, Василка. Фрагменти от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия. — Археология, 1984, № 2—3, 79—84.

Горова, Дарина. Епиграфски паметници в Странджа. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Т. 2. Кн. 2: Докл. на II интердисц. симп. „Странджа—Сакар", М. Търново 1980 г. М. Търново, 1984, 59—64.

Иванов, Румен. Principales в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата. — Археология, 1984, № 2—3, 45—59.

По епиграфски данни.

Иванов, Теофил. Светилището на Тракийския конник ΘΕῸΣ ΣΑΛΗΝΟΣ при Сандански. — Археология, 1984, № 1, 1—16.

Оброчни плочки и жертвеници с посветителни надписи.

Маргос, Ара. Два арменски епиграфски паметника от Югоизточна България.—Изв. музеите Югоизт. България, 7, 1984, 109—112.

Попов, Атанас. Пръстен с глаголически писмени знаци.— Векове, 1984, № 6, 72—75.

Фол, Александър. Нови сведения за Странджа през древността.—ИПр, 1985, № 2, 75—79.

Янев, Янчо. Приноси в областта на епиграфиката на народния деятел на културата проф. Асен Василиев. — Нумизматика, 1984, № 4, 38—41.

Beševliev, Veselin. Die byzantinischen Elemente in den protobulgarischen Inschriften.—In: Griechenland — Byzanz—Europa. Berlin, 1985, 93—96 (Berliner byzantinische Arbeiten, 52).

Doritiu-Boilă, Emilia. Legaţii Moesia Inferioare intre 175—180 şi 198—212.—Studia clasice, 22, 1984, 109—119.

По два надписа от Нове.

Kolendo, Jerzy. Dumopireti—zagadkowe stowarzyszenie religijne poswiadczone w jednej z inskrypcji z Novae.—Balcanica Posnaniensia, 3, 1984, 233—241.

Lesny, Jan. Ceramiczny zabytek epigraficzny z Odercy.—Slavia antiqua, 29, 1983 (1984), 175—178.

Sarnowski, Tadeusz. Die legio I Italica und der untere Donauabschnitt der Notitia Dignitatum. —Germania, 63, 1985, N 1, 107—127.

Печати върху тухли.

Музейно дело и консервация

Бошнаков, Никола. Културно-историческото наследство на Плевенски окръг. Постижения и проблеми. — МПК, 1985, № 1, 25—28.

Братованова, Йорданка. Първи радетели на музейното дело в Търговище. — МПК, 1984, № 5, 46—47.

Иван Халаджов и Георги Ширков.

За създаване на първата национална историческа експозиция. Интервю с музейните специалисти Мая Аврамова и Гаврaил Лазов.—МПК, 1984, № 5, 40—42.

Калчев, Красимир. Изложба „Античен бронз от територията на Августа Траяна".—МПК, 1984, № 5, с. 60.

От 27 май до 1 юни 1984 г. в Стара Загора.

Кънчева, Марина, Георги Мавров, Валентин Тодоров. Физикохимични изследвания на тракийската гробница край село Свещари [Разградски окръг].—МПК, 1984, № 6, 25—31.

Михайлов, Антон. Консервация на археологическа дървесина—суха и влажна. С., 1984. 131 с. с ил.

Рец.: Нина Наумова.—МПК, 1984, № 6, с. 57.

Национален исторически музей. Първи впечатления—първи оценки. Оценка на акад. Димитър Косев. — МПК, 1984, № 5, с. 39.

Овчарова, Мария. Общественото начало и изграждането на Окръжния исторически музей в Търговище.—МПК, 1984, № 5, 47—50.

Райчев, Михаил. Крупен успех на българското музейно дело.— МПК, 1985, № 1, 4—13.

Експозицията на ОИМ, Плевен.

Станчева, Магдалина. Изложба „Богатствата на средновековна София" във Варшава.— МПК, 1984, № 5, с. 61.

От 30 май до 24 юни 1984 г.

Тодоров, Валентин, Георги Мавров, Марина Кънчева. Характеристика на разрушителния процес в тракийската гробница край село Свещари [Разградски окръг].—МПК, 1984, № 5, 42—46.

Тодорова, Гена. За високо равнище на идеологическата работа на музеите. Из опита на Дирекцията на културно-историческото наследство в Плевен.— МПК, 1985, № 1, 42—44.

Христов, Вътко. Ателието по консервация и реставрация и изграждането на новите постоянни изложби на Окръжния музей в Плевен.—МПК, 1985, № 1, 47—48.

СТОЯНКА ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Николай Сираков, Нгуен Ван Бин, Иван Гацов — Лющниковата техника в праисторическите холоценски кремъчни ансамбли от Североизточна България . 1

Диана Гергова — Постижения и проблеми в проучването на ранножелязната епоха в Тракия. 11

Василка Герасимова-Томова — Античното селище при с. Обнова, Плевенско . . . 26

Николай Овчаров — Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII—XIV в. . 33

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Михаил Чохаджиев — Проучване на ранно-неолитното селище край с. Прибой, Пернишки окръг 41

Александър Г. Бонев, Георги Александров — Разкопки в м. Багачина край с. Сталийска махала, Михайловградски окръг (предварително съобщение). . . . 49

Явор Бояджиев — Радиовъглеродният метод за датиране — възможности и граници. 57

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Константин Шалганов — В. Найденова. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. Разкопки и проучвания, кн. XIV. С., БАН, 1966. 152 с., 40 обр. 61 табл. 65

Димитър Овчаров — Joachim Werner. Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1984. 47 p., 32 tab. 67

Стамен Михайлов — Милко Аспарухов. Средновековни графити от Северозападна България. С., 1985. 414 с., XXXIX табл. 68

ПРЕГЛЕД

Ст. Ангелова — Професор Атанас Милчев на 70 години. 70

М. Рехо — Изложби за етруската култура в Италия. 71

Книгопис. 72

TABLE DES MATIERES

Nikolaj Sirakov, Nguen Van Bin, Ivan Gacov— La technique d'écaillage dans les ensembles en silex holcènes préhistoriques de la Bulgarie du Nord-Est 11

Diana Gergova — Réalisations et problèmes dans l'étude de l'âge du fer récent en Thrace. 25

Vasilka Gerasimova-Tomova — La localité antique près du village d'Obnova, région de Pleven. 33

Nikolaj Ovčarov — Particularités iconographiques et stylistiques de certains monuments de la plastique antique des XIIIe—XIVe s. 40

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Mihail Čohadžiev — Etude de la localité du néolithique récent près du village de Priboj—département de Pernik. 48

Aleksandăr G. Bonev, Georgi Aleksandrov — Fouilles au-lieu dit Bagačina près du village de Stalijska mahala, département de Mihajlovgrad (communication préalable). 56

Javor D. Bojadžiev — La méthode radiocarbonique de datation — possibilités et limites. 64

CRITIQUE ET COMPTES RENDUS

Konstantin Šalganov — V. Naydenova. Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг. Разкопки и проучвания, кн. XIV. С., БАН, 1966. 152 с., 40 обр. 61 табл. 65

Dimităr Ovčarov — Joachim Werner. Der Grabfund von Malava Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1984. 47 p., 32 tab. 67

Stamen Mihailov — Milko Asparuhov. Средновековни графити от Северозападна България. С., 1985. 414 с., XXXIX табл. 68

REVUE

St. Angelova — Professeur Atanas Milčev à 70 ans. 70

M. Reho — Expositions de la culture étrusque en Italie. 71

Bibliographie. 72

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова		Коректор И. Коева

Дадена за набор на 13. V. 1986 г.   Подписана за печат на 11. XI. 1986 г.   Печатни коли 10,00   Издателски коли 9,33
Формат на хартията 60×84/8   Изд. индекс 10722   Тираж 1530   Поръчка 304   Отделна книжка 1,80 лв.   Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателство на Българска академия на науките

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.